

2526

NYILAS ANDRÁS:

A NÉPGAZDASÁG FEJLŐDÉSE ÉS HELYZETE 1957 ELSŐ KILENC HÓNAPJÁBAN

A népgazdaság fejlődését és helyzetét jellemző legfontosabb statisztikai mutatók 1957 első kilenc hónapjában jelentős gazdasági sikerekről adnak számot.

Az 1956. év végi visszaesés utáni gyorsütemű fejlődés világszerte csodálkozást váltott ki. Ez év első felében több nyugati napilap Magyarország gazdasági fejlődésével foglalkozva arról írt, hogy Magyarországon „gazdasági csoda” történt. Egy évvel ezelőtt, a múlt év végén valóban úgyszólván elképzelhetetlen volt az, hogy a gazdasági és társadalmi élet két-három hónapos szinte teljes bénultság után alig néhány hónap alatt erőre kapjon, és annyira helyreálljon, hogy lényegében csaknem valamennyi területen elérje, sőt több vonatkozásban meg is haladja a megrázkodtatás előtti színvonalat.

1957-ben a gazdaság fejlesztésénél két körülményt kellett tekintetbe venni. Az egyik az volt, hogy a gazdaságpolitikában és a gazdaságvezetésben az elmúlt években elkövetett hibák kijavítását a már 1956-ban megkezdett úton tovább kellett folytatni. A fejlesztésnél másodsorban azt kellett figyelembe venni, hogy az 1956. év végi visszaesés után minden területen normalizálni kellett a gazdasági viszonyokat.

Már 1956 első kilenc hónapjában is sok jel mutatott arra, hogy a gazdasági életben egészséges folyamat indult meg a korábbi hibák kiküszöbölése érdekében. Ennek a folyamatnak hatásai 1956-ban mutatkozni kezdtek. 1956 első három negyedében igen aktív volt a külkereskedelmi mérleg, ami biztosította volna a külföldi eladásodás megállítását. Várhatóan jelentősen emelkedett volna az előző évhez képest az ipari termelés volumene, és túlteljesítették volna az 1956. évi termelési tervet. Viták folytak az ország gazdasági továbbfejlesztéséről, a következő öt év gazdasági programjáról és a gazdaságvezetés módszereiről. Számos tanulmány, javaslat jelent meg arról, hogy miként tudnánk hatékonyabban, eredményesebben felhasználni gazdasági lehetőségeinket, a beruházásokra fordított összegeket, külkereskedelmi kapcsolatainkat. Felvetődött a termelői árak rendezésének, a vállalatok nagyobb önállóságának, a dolgozók fokozottabb anyagi érdekelttségének kérdése. E téren már jelentős kezdeményezések is születtek. Számos intézkedést hoztak az alacsony keresetű dolgozók fizetésének felemelésére, a nem megfelelő munkafeltételek között dolgozók munka-

körülményeinek megjavítására, munkaidejüknek csökkentésére is. Leszállították néhány alapvető közszükségleti cikk árát, emelkedtek a bérek.

Mindezek ellenére a gazdasági helyzet különösen a múlt év harmadik negyedében több területen kedvezőtlenebb volt, mint egy évvel korábban. 1956 harmadik negyedében az ipar anyagellátása annyira feszült volt, hogy zökkenők jelentkeztek a termelésben és a szállításban. Nyersanyagellátási nehézségek miatt csökkenteni kellett a nyersvastermelést, fűtőanyagellátási zavarok miatt korlátozni kellett a vasúti és egyéb teher- és személyszállítást, csaknem hónapról hónapra csökkent a kőolajtermelés. A tervezettnél és az 1955. évinél is kedvezőtlenebbül alakult a mezőgazdasági termelés. A beruházásokra előirányzott összegek elköltése mellett jelentős lemaradások voltak az üzembehelyezéseknél, különösen a lakásépítkezések terén stb.

*

Az 1956. október—decemberi időszakban az ország gazdasági helyzete jelentős mértékben súlyosbodott, nagymértékű károsodás érte a népgazdaságot. A kár nagyságát nem annyira a nemzeti vagyont csökkentő mintegy két és fél milliárd forint anyagi kár jellemzi (az anyagi kár legjelentősebb tényezője a közel 900 millió forintnyi árukár és a mintegy 400 millió forintot kitevő lakáskár), mivel ez önmagában nem jelentős mértékű, a nemzeti vagyonnak alig fél százaléka. A közvetlen anyagi károknál számszerűen is sokkal jelentősebb volt az a kár, amely az országot a gazdasági élet megbénulása következtében érte: mintegy 10 milliárd forintra becsülhető az a kiesés, amennyivel 1956-ban a tervezettnél kevesebb lett a nemzeti jövedelem. További 7—8 milliárd forintra tehető az az összeg, amellyel az 1956. év végi termelésekiesés hatásaként 1957-ben előreláthatóan kevesebb lesz a nemzeti jövedelem. Az 1956. októberi ellenforradalom tehát közvetlen anyagi károkból és termelésekiesésben mintegy 20 milliárd forint veszteséget okozott népgazdaságunknak. Súlyosan érintette az országot a nagymértékű emberveszteség is, az illegálisan kivándorlók nagy száma. A lecsökkent termelés ellenére a népgazdaság valamennyi ágazatában az év utolsó három hónapjában teljes bért fizettek ki, és jelentősen megnőtt a bankjegyforgalom.

Mindezek következtében 1956 végére dezorganizálódott a népgazdaság, spekuláció, vásárlási láz, létbizonytalanság uralkodott el. Ilyen körülmények között szinte elkerülhetetlennek, gazdaságilag szükségszerűnek látszott a vásárlóerő és az árualap egyensúlyának felbomlása, a forint felhígulása, az infláció.

A fentiek figyelembevételével a népgazdaság helyzetére és fejlődésére vonatkozó becslések, de még az 1957 első felének közepén összeállított és a kormány által jóváhagyott népgazdasági tervek is az elért eredményekhez képest sokkal lassúbb ütemű kibontakozással, fejlődéssel számoltak.

Ebben az időszakban a legfontosabb gazdasági feladat az ipari termelés megindítása, a gazdasági élet normalizálása volt. Meg kellett szilárdítani — a legnagyobb erőfeszítések árán is — az év elején szükségszerű követelményként felemelt életszínvonalat. Az elmúlt három negyedév gazdasági tevékenységét az jellemezte, hogy a vártnál jóval gyorsabb ütemben sikerült valamennyi rendelkezésre álló erőforrást összpontosítani az árualap és a vásárlóerő egyensúlyának helyreállítására. Megszilárdult, sőt a három

negyedév folyamán némileg tovább emelkedett az életszínvonal. Elkerültük a fenyegető munkanélküliséget, és elkerülhető volt a más körülmények között szükségszerűen bekövetkező infláció.

A következőkben — teljességre való törekvés nélkül — az alábbi témakörök szerint csoportosítva megkíséreljük bemutatni az 1957. év első kilenc hónapjának fejlődését, a népgazdaság jelenlegi helyzetét:

1. a foglalkoztatottság alakulása, a népgazdaság munkaerőhelyzete;
2. az árualap alakulása (ipari termelés és külkereskedelem, beruházások — építőipar, mezőgazdaság, felvásárlás, piaci felhozatal);
3. a vásárlóerő alakulása, pénz- és áruforgalom (bérek, árak, belkereskedelem, bankjegyforgalom, a lakosság pénzbevételei).

1. A foglalkoztatottság alakulása, a népgazdaság munkaerőhelyzete

A foglalkoztatottság színvonalát, összetételét, a népgazdaság munkaerőhelyzetét jelentős mértékben befolyásolták az 1956. október—novemberi események: 1957 elején számottevően csökkent a foglalkoztatottak száma, ugyanakkor fenyegetett a munkanélküliség. A későbbi hónapok folyamán a termelés kiszélesedésével a munkanélküliség megszűnt, a foglalkoztatottság a harmadik negyedév végén lényegében elérte az 1956. évi színvonalat. A foglalkoztatottak összetétele azonban megváltozott: növekedett a magánszektorban foglalkoztatottak száma, az állami szektorban pedig csökkent az ún. „nem termelők“ száma és aránya a termelő dolgozók számának és arányának növekedése javára.

A külföldre távozások következtében az ország népessége mintegy 180 000 fővel, közel másfél százalékkal csökkent. Lényegesen nagyobb volt az aktív kereső népességben bekövetkezett veszteség: a külföldre távozások következtében az aktív keresők száma mintegy 4 százalékkal csökkent. Csökkentette a foglalkoztatottságot az év elején az államigazgatás racionalizálása, az egyes ipari ágazatokban történt elbocsátások. Mindezek következményeként, valamint kisebb részben az idényszerű munkaerőhullámozás miatt az állami vállalatoknál, szövetkezeteknél, a mezőgazdaság állami szektorában és a költségvetési szerveknél foglalkoztatott munkások és alkalmazottak száma 1956 harmadik negyedévével 1957 első negyedéig 274 000 fővel, mintegy 11 százalékkal csökkent, a második negyedév folyamán azonban már 76 000-rel és a harmadik negyedévben további 79 000-rel nőtt.

Számszerűleg és méreteiben legnagyobb volt a foglalkoztatottak számának csökkenése és a munkaerőhullámozás az állami iparban. A rendőri bejelentések alapján mintegy 80 000 főre tehető az illegálisan külföldre távozott ipari dolgozók száma. 1956 szeptemberében az állami iparban a munkások és alkalmazottak száma megközelítette a 940 000-et, 1957. februárban ez a szám 84 000-rel kevesebb volt. A csökkenés mértéke — figyelembe véve az élelmiszeripar idényszerű hullámozását — 9 százalék. Ezt követően az állami iparban a munkások és alkalmazottak száma havonként átlagosan közel 10 000 fővel emelkedett, és szeptemberben elérte a 924 000-et, ami már csak 2 százalékkal volt alacsonyabb, mint egy évvel korábban.

Kedvezőbb volt az ipari munkások számának alakulása. Az állami iparban foglalkoztatott ipari munkások száma az 1957. februári legalacsonyabb szinthez képest nyolc hónap alatt 64 000 fővel nőtt, és szeptemberben már közel 4000 fővel több volt mint 1956 szeptemberében.

Az év első kilenc hónapjában az állami szektorban foglalkoztatottakhoz képest jelentősebben nőtt a kisipari termelőszövetkezetek tagjainak és alkalmazottainak, valamint a magánkisiparban és a magánkiskereskedelemben dolgozóknak a száma. 1957 harmadik negyedében a kisipari szövetkezetek tagjainak és alkalmazottainak száma 145 000 fő volt, 24 000 fővel több, mint a múlt évben. Ugyanezen időszakban mintegy 3000 fővel nőtt az építőipari szövetkezetekben foglalkoztatottak száma is. 1957 szeptemberében 121 700 magánkisiparos volt, kereken 25 000-rel (26 százalékkal) több, mint a múlt év azonos időszakában. A magánkisiparban foglalkoztatott alkalmazottak száma a félév végén 29 000 fő volt, több mint másfélszer annyi, mint 1956. szeptember 30-án. Múlt év decemberétől 1957. júniusig a magánkiskereskedők száma is közel 50 százalékkal nőtt, és a félév végén számuk kereken 14 000 volt.

Az állami ipari munkások, a szövetkezeti termelők, a magánkisiparosok és a magánkisipari alkalmazottak számának növekedése következtében az iparban 1957. év harmadik negyedében közel egy millió termelő dolgozott, kb. 50 000 fővel (6 százalékkal) több, mint egy évvel korábban.

A foglalkoztatottság ilyen ütemű növekedése az előzetes számításoknál sokkal kedvezőbben alakult. Munkanélküliségről már a félév végén — az egyes adminisztratív munkakörökben elhelyezkedni kívánók, és a fiatalabb munkaképes korúak bizonyos elhelyezkedési problémáitól eltekintve — gyakorlatilag nem lehetett beszélni. Ugyanakkor a harmadik negyedév folyamán számos szakmában és több ágazatban a segédmunkaerőkben hiány mutatkozott.

A foglalkoztatottság ilyen irányú növekedése megváltoztatta a foglalkoztatottak összetételét. 1957. második negyedévben az iparban 100 főre 27,2 nem termelő jutott, míg 1956. második negyedévben 30,3. Hasonló mértékben csökkent a nem termelők aránya a népgazdaság valamennyi ágazatában. Ennek következtében az egész népgazdaságban az 1956 második negyedévi 52,9-ről 1957 második negyedévében a 100 főre jutó nem termelők száma 49,1-re csökkent. A nem termelők száma az egész népgazdaságban 1957 második negyedévben kereken 750 00 fő volt, 81 000-rel (9,7 százalékkal) kevesebb, mint egy évvel ezelőtt, ebből az igazgatási apparátus létszámának csökkenése 21 400 fő (7,5 százalékkal) volt.

2. Az árualap alakulása

Ipari termelés és külkereskedelem

1956-ban a termelés év végi visszaesése következtében az ipar 7,8 milliárd forinttal kevesebbel járult hozzá a nemzeti jövedelemhez, mint az előző évben. Az egész ipar 1956 negyedik negyedévében álló- és forgóeszközökben 194 millió forint anyagi kárt szenvedett. Az állami ipar vesztesége az 1956. október—decemberi időszakban nagyrészt a termelés nélkül kifizetett bérek következtében mintegy 4 milliárd forintra tehető.

Az állami ipar termelése¹ már 1956 októberében is 17 százalékkal kevesebb volt, mint az 1956. év első kilenc havi átlaga, novemberben már csak 25 százalékat termelte az előző kilenc havi átlagnak, decemberben pedig 39 százalékat. Az 1956. október—decemberi időszakban legnagyobb mértékű volt a fűtő- és nyersanyagok termelésének visszaesése: szénből novemberben 87, kőolajból 89, villamosenergiából 66, acélnyersvasból 83, acélból 91 százalékkal termeltek kevesebbet, mint az első kilenc hónap átlagában.

1957 első kilenc hónapjában az állam ipari termelése — a múlt év végi visszaesés után — gyors ütemben emelkedett. Kilenc hónap alatt a termelés 55 százalékkal nőtt, és júniusban már elérte, szeptemberben pedig 10 százalékkal meghaladta a múlt év első kilenc hónapjának átlagát, de még 4 százalékkal kevesebb volt, mint a múlt év szeptemberében. Az év eleji igen alacsony termelési színvonal ellenére az ipari termelés 1957 első kilenc hónapjában csak 7 százalékkal volt kevesebb, mint a múlt év azonos időszakában.

Az állami ipar termelésének növekedése különösen nagymértékű volt az év első hónapjaiban: januárban a termelés az előző hónaphoz képest megkétszereződött, februárban 16, márciusban 7 százalékkal emelkedett. A növekedés üteme a második negyedévben — a kezdeti szükségszerűen nagyobb ütemű fellendüléshez képest — lelassult, és május, június hónapokban kb. azonos volt a múlt év megfelelő időszakában elért emelkedéssel. Júliusban a termelés az előző hónaphoz képest a szabadságolások és a nagyjavítások időszaka miatt 6 százalékkal csökkent, majd ezt követően augusztusban és szeptemberben 7, illetve 9 százalékkal emelkedett.

A termelés a szövetkezeti iparban 1957 első három negyedévében gyorsabb ütemben növekedett, mint az állami iparban. A kisipari termelőszövetkezetek 1957 harmadik negyedévben 21 százalékkal termeltek többet, mint egy évvel korábban. Ennek következtében a *szocialista ipar* termelése a harmadik negyedévben alig 1 százalékkal volt kevesebb, mint 1956 harmadik negyedévében.

A szocialista ipar termelésének alakulása

1. tábla

Megnevezés	1957. I—III. negyedévi	1957. III. negyedévi	Munkások, illetve termelők számának százalékos megoszlása 1957. III. negyedévben
	termelés a múlt év azonos időszakának százalékában		
Minisztériumok iparvállalatai	92	97	77
Helyi ipari (tanácsi) vállalatok	99	104	8
Állami ipar együtt	93	98	85
Kisipari termelőszövetkezetek	119	121	15
<i>Szocialista ipar összesen</i>	<i>94</i>	<i>99</i>	<i>100</i>

¹ Az összehasonlíthatóság biztosítása céljából az állami ipar termelésének mutatóit az állami iparvállalatok egy munkanapra jutó teljes termelési értéke alapján számítottuk ki.

A vállalati teljes (bruttó) termelés alapján számított mutatók a termelés növekedésén kívül azt is kifejezik, hogy az iparvállalatok, valamint az ipar és más népgazdasági ágak közötti munkamegosztás (kooperáció) fokozódott. Rövid időszakra vonatkozóan (egy év) azonban a vállalati teljes termelés indexe megközelítően jól jellemzi a termelés volumenének alakulását, bár az 1957. évi adatokat kisebb mértékben növelte az, hogy az év folyamán nőtt az ipar és a külkereskedelem közötti munkamegosztás (kooperáció). Az ipar és a kereskedelem közötti kooperáció fokozódása a vállalati teljes termelést hozzávetőleg néhány százalékkal növelte s így az ipari termelés volumenének növekedése a közölnél valójában néhány százalékkal alacsonyabb.

1957 első kilenc hónapjában fellendült a magánkisipar is. Figyelembe véve a magánkisiparban foglalkoztatottak számának az előző fejezetben ismertetett növekedését, az *egész ipar* 1957 harmadik negyedévben már többet termelt, mint a múlt év azonos időszakában.

A termelés ilyen arányú növekedésének feltételei általában biztosítva voltak, sőt sok tekintetben a feltételek kedvezőbbek voltak mint például az előző évben.

A termelés alapvető feltételei, az ipar *termelőberendezései* lényegében teljesen sértetlenek voltak. Eltekintve a múlt év végi időszakban elhanyagolt karbantartó munkának a pótlásától, a termelő tevékenységet az anyagi károk nem akadályozták.

Jelentős mértékben hozzájárult az ipari termelés növekedéséhez az, hogy a *gazdasági irányítás* több vonatkozásban nagyobb lehetőséget biztosított a helyi kezdeményezéseknek, a vállalatok önállóságának. A központi irányítás jórészt a megrendeléseken és a nyersanyagellátáson, a munkaerő-átcsoportosításon keresztül érvényesült. Megváltozott az iparban a premiálás rendszere is, aminek következtében egyenletesebbé vált a termelés.

A termelés növekedésének jelentős ösztönzője a termelőmunka *fokozottabb anyagi megbecsülése* volt. Az ipari munkások átlagos havi keresete 1957 első kilenc hónapjában 23 százalékkal több volt, mint az elmúlt év első kilenc hónapjában. Ugyanebben az időszakban a szénbányászok átlagkeresete 32 százalékkal nőtt.

Legjelentősebb feltétele volt a termelés növekedésének az, hogy a *külkereskedelem* az év első három negyedében a lakosság fogyasztási cikkekkel való közvetlen ellátásán kívül biztosította az ipari termelés megindítását, a termelés normalizálását. Ennek érdekében az első kilenc hónap folyamán a múlt év első kilenc havi átlagához képest jelentősen növekedett a behozatal, és csökkent a kivitel. A harmadik negyedév folyamán a külkereskedelem ilyen irányú tendenciája lelassúbbodott, fokozatosan csökkent a behozatal, és jelentős mértékben növekedett a kivitel.

2. tábla

A behozatal és kivitel alakulása 1957-ben havonként

Hónap	Behozatal	Kivitel
	1956. január—szeptember havi átlag = 100	
Január	109	49
Február	124	59
Március	167	84
Április	109	59
Május	146	70
Június	156	91
Július	123	66
Augusztus	120	82
Szeptember	127	106

Az első három negyedévet tekintve a behozatal 31 százalékkal volt nagyobb, a kivitel 26 százalékkal volt kisebb, mint egy évvel korábban.

Végezetül hozzájárult az ipari termelés újabb megalapozottságához az a körülmény is, hogy a *termelés* több területen tervszerűen *csökkent* az előző évhez képest, azaz a termelési feladatok kevésbé feszítettek, realisab-

bak voltak. Ez, valamint a behozatal növekedése azt eredményezte, hogy számos olyan fontos alapanyagból, amelyből az elmúlt évek során krónikus volt a hiány, sikerült normalizálni a készleteket. Az anyagkészletek év eleji feltöltése nemcsak átmeneti jelenség volt, a legfontosabb anyagok készlete még a harmadik negyedév végén is jelentősen magasabb volt, mint egy évvel korábban.

1957 első kilenc hónapjában kisebb ingadozásokkal emelkedett a munka termelékenysége, az egy munkásra jutó vállalati teljes termelés. A növekedés üteme azonban alacsonyabb volt, mint az ipari termelésé, és a termelékenység csak szeptemberben haladta meg a múlt év első kilenc havi átlagának színvonalát, de még 5 százalékkal kevesebb volt, mint egy évvel korábban. A termelékenység alakulását számos tényező befolyásolta. Csökkentette például az egy főre jutó teljesítményt a munkások számának nagymértékű növekedése, valamint a termelés megszervezésének év eleji nehézségei. Mindezek ellenére azonban a termelékenység jelenlegi színvonalára nem mindenben kielégítő, különösen ha figyelembe vesszük, hogy ugyanebben az időszakban a termelékenység csökkenése mellett a munkabérek jelentősen emelkedtek. Az ipari termelés további növekedésének egyik fontos feltétele a teljesítmények emelése.

*Az egy munkásra jutó vállalati teljes termelés alakulása
az állami iparban*

Időszak	1956. január—szeptember havi átlag = 100
1957. január	73
február	86
március	91
április	96
május	96
június	100
július	92
augusztus	98
szeptember	105
1957. január—szeptember 1956. január—szeptember százalékában	93
1957. szeptember 1956. szeptember százalékában ..	95

Az ipari önköltség alakulásáról nem állnak rendelkezésre összefoglaló adatok. A minisztériumok iparvállalatainak negyedévi mérlegadataiból azonban az a következtetés vonható le, hogy a múlt év vége, az év eleje óta e téren is számottevő fejlődés volt. 1956 negyedik negyedévben a minisztériumok iparvállalatainak üzemi eredménye a termeléskiesés következtében 44 százalék veszteség volt. A veszteség mértéke 1957. első negyedévben 8, a második negyedévben 1 százalék volt. A harmadik negyedév mérlege az előző három veszteséges negyedévvel szemben már közel 1 százalék nyereséget mutat ki. A kétségtelen fejlődés ellenére az ipar még a harmadik negyedévben is drágábban termelt, mint a múlt évben. (Az 1956 harmadik negyedév üzemi nyeresége 4 százalék volt.) A termelési költségek növekedésének mintegy fele a bérköltségek emelkedéséből adódik. További költség-növelő tényező volt 1957 első három negyedévében például a külföldi nyersanyagok fokozottabb felhasználása.

A gyorsütemű növekedés az 1957. év első kilenc hónapjában különösen a fogyasztási cikkek termelésére volt jellemző. A könnyűipar termelése már áprilisban elérte a múlt év első kilenc hónapjának átlagát, és szeptem-

berben 25 százalékkal túlhaladta. Az első három negyedévet tekintve a könnyűipar 2 százalékkal többet termelt, mint a múlt év megfelelő időszakában.

A *nehézipar* termelése januártól kezdve hónapról hónapra emelkedett, és szeptemberben már 2 százalékkal magasabb volt, mint az előző év első kilenc hónapjának átlaga. A nehézipar a január—szeptemberi időszakban 12 százalékkal termelt kevesebbet, mint a múlt év azonos időszakában.

Az *élelmiszeripar* az év első kilenc hónapjában 6 százalékkal termelt kevesebbet, mint a múlt év megfelelő időszakában. Az élelmiszeripari termelésnek az átlagosnál kedvezőtlenebb alakulását egyrészt az okozta, hogy például a hús-, a tej- és a baromfi iparban az időszak folyamán felvásárlási nehézségek következtében nyersanyaghiány volt, másrészt pedig az egyes élelmiszeripari ágazatok (például a szesz-, a malom- és a tésztaipar) termelése a gyártmányaik iránti nagymértékben csökkenő kereslet miatt, alacsonyabb volt.

3. tábla

Az állami ipar termelésének alakulása ipari főcsoportok szerint
(százalék)

Időszak	Nehézipar	Könnyűipar	Állami ipar (élelmiszeripar nélkül)	Élelmiszeripar	Állami ipar összesen
1956. január—szeptember havi átlag ...	100	100	100	100	100
október	70	77	72	116	83
november	10	12	10	68	25
december	24	29	26	79	39
1957. január	58	73	62	97	71
február	75	89	79	90	82
március	84	96	87	89	88
április	94	103	96	85	93
május	94	108	98	87	95
június	97	112	101	95	100
július	91	104	95	91	94
augusztus	96	114	101	100	101
szeptember	102	125	109	113	110
1957. január—szeptember 1956. január— szeptember százalékában	88	102	92	94	93
1957. szeptember, 1956. szeptember szá- zalékában	91	109	97	94	96

A nehéz- és a könnyűipar termelésének különböző mértékű növekedése folytán az első három negyedévben a múlt év azonos időszakához képest némileg megváltozott az ipar termelésének összetétele, az ipari össztermelésen belül csökkent a nehézipar és növekedett a könnyűipar aránya.

4. tábla

Az állami ipar termelésének megoszlása
(százalék)

Időszak	Nehézipar	Könnyűipar	Élelmiszeripar	Állami ipar
1956. január—szeptember	53,3	21,7	25,0	100,0
1957. január—szeptember	50,6	24,1	25,3	100,0

A nehéziparon belül a múlt év kilenc havi átlagához képest az átlagosnál kevésbé nőtt a bányászat, a kohászat és a gépipar termelése. A nehézipar termelésének átlagos növekedését jelentékeny mértékben meghaladta az építőanyagipar és a vegyipar termelésének emelkedése. E két utóbbi iparág termelése már április folyamán elérte a múlt év első kilenc havi átlagát, és júniusban a múlt év megfelelő időszakának színvonalát.

5. tábla

Fontosabb iparcsoportok termelésének alakulása a nehéziparban

(1956. január—szeptember havi átlag = 100)

Időszak	Bányászat	Kohászat	Gépipar	Építőanyagipar	Vegyipar
1956. január—szeptember havi átlag ...	100	100	100	100	100
október	82	69	62	86	74
november	11	8	5	9	16
december	23	19	21	16	36
1957. január	52	44	62	36	67
február	67	61	78	56	87
március	76	78	83	80	97
április	84	92	89	103	108
május	83	90	90	111	109
június	84	95	93	117	110
július	79	90	88	105	102
augusztus	85	97	91	111	110
szeptember	85	104	99	113	114
1957. január—szeptember, 1956. január—szeptember százalékában	77	83	86	93	100
1957. szeptember, 1956. szeptember szá- zalékában	82	99	85	90	106

1957 elején az ipari termelés központi problémája a fogyasztási cikkek termelésének gyorsütemű növelése mellett a szükséges üzemanyag és energia biztosítása volt. A fűtőanyagok termelésének növelésére kormányzatunk számos intézkedést tett. Az átlagosnál 45 százalékkal magasabb volt az első kilenc hónapban a szénbányászati dolgozók havi átlagkeresete, kedvezményeket nyújtottak a szénbányászati dolgozóknak a lakásépítés, az iparcikkellátás és a szociális juttatás területén. Az intézkedések hatásaként a széntermelés a nehézségek ellenére hónapról hónapra nőtt, és augusztusban már csak 6, szeptemberben pedig 8 százalékkal volt kevesebb, mint egy évvel korábban. A belföldi termelés nem fedezte a szükségletet, és az első kilenc hónapban több, mint négyszer annyi szenet kellett importálni, mint a múlt év hasonló időszakában, és az elmúlt években a termelés néhány százalékát kitevő szénexportot is le kellett állítani. Mindezek lehetővé tették elsősorban azt, hogy a villamosenergiatermelés a villamosenergia-importtal együtt biztosítani tudta az ipari termelés növekedését: 1957 augusztusában már csaknem ugyanannyi, szeptemberében pedig alig 3 százalékkal kevesebb villamosenergiát termeltek, mint a múlt év azonos időszakában. A villamosenergiatermelés kedvező alakulása biztosította a vaskohászat termelésének normalizálódását és azt, hogy az alumíniumkohászat kéthónapos szünet után februárban ismét termelhetett.

6. tábla

Szén, villamosenergia és egyes fontosabb kohászati termékek termelése

Időszak	Szén (ezer t)	Villamos- energia (millió kWó)	Alumínium (tonna)	Acél	Hengerelt acél
				(ezer t)	
1956. január—szeptember havi átlag ...	2012	487	3487	143	81
október	1784	484	3351	103	52
november	254	164	81	13	2
december	441	162	—	25	6
1957. január	1244	302	—	53	37
február	1435	355	591	77	55
március	1698	448	1764	111	72
április	1651	423	2466	125	76
május	1834	449	2395	122	83
június	1781	439	2266	119	81
július	1939	467	2724	119	80
augusztus	1940	488	2886	125	77
szeptember	1821	495	2802	129	83
1957. január—szeptember, 1956. január—szeptember százalékában	85	88	57	76	88
1957. szeptember, 1956. szeptember szá- zalékában	92	97	79	94	105

A gépipar fejlődését a termelési eszközök termelésének az előző év azonos időszakához képest alacsony, a fogyasztási cikkek termelésének általában magasabb színvonala jellemezte. Néhány fontosabb gépipari termék szeptember havi termelése a múlt év megfelelő időszakának százalékában a következőképpen alakult:

Termelési eszközök

Megnevezés	Index: 1956. szeptember = 100
Autóbusz	84
Tehergépkocsi	67
Vasúti személykocsi	50
Marógép	77
Fűrógép	86
Csúcseszterga	76

Fogyasztási cikkek

Kerékpár	93
Motorkerékpár	83
Rádió	100
Varrógép	118
Edényáru	112

Különösen sokat termeltek a növekvő kereslet hatására — bár azt közel sem tudták kielégíteni — háztartási gépekből: mosó-, padlókefélő-gépekből, porszívóból stb.

Az építőanyagipar termelését ösztönözte a károk gyors helyreállítása, valamint az építőanyagok iránt a lakosság részéről megnyilvánult nagyarányú kereslet. Égetett téglából a január—szeptemberi időszakban 6, húzott üvegből 39, fenyőfűrészáruból 24, lombos fűrészáruból 1 százalékkal termeltek többet, mint a múlt év hasonló időszakában. A növekvő keresletet mégsem tudták kielégíteni. Hiány volt az időszak folyamán cementből,

amelynek termelése csak szeptemberben közelítette meg az egy évvel korábbi szintet (96 százalék).

A vegyipar termelésének növekedését — a kőolajimport múlt évihez képest jelentős mértékű növekedése következtében — az üzemanyagok (benzin, gázolaj), valamint a legtöbb fontosabb gyógyszer termelésének múlt évinél magasabb színvonala tette lehetővé.

Az iparral szemben támasztott másik alapvető követelmény az volt, hogy főleg könnyűipari termékekből biztosítsa a növekvő szükséglet kielégítését. A félév folyamán a könnyűipar valamennyi fontosabb ágazatának termelése meghaladta az előző év azonos időszakának és első kilenc hónapjának átlagos termelési szintjét, így például a bőr- és szőrmeipar termelése már februárban, a faipar és a ruházati ipar termelése áprilisban, a textiliparé májusban érte el, illetve haladta meg a múlt év első kilenc havi átlagának színvonalát.

7. tábla
Fontosabb iparcsoportok termelésének alakulása a könnyűiparban
(százalék)

Időszak	Faipar	Textilipar	Bőr- és szőrmeipar	Ruházat
1956. január—szeptember	100	100	100	100
október	76	76	78	80
november	17	10	6	12
december	39	24	20	29
1957. január	79	65	82	79
február	94	84	100	91
március	98	89	110	98
április	105	97	118	101
május	109	103	121	109
június	117	108	125	109
július	102	99	117	102
augusztus	112	107	125	115
szeptember	127	115	133	131
1957. január—szeptember, 1956. január—szeptember százaléká- ban	105	96	114	104
1957. szeptember, 1956. szeptember százalékában	113	101	123	112

Hasonló volt a fontosabb könnyűipari termékek termelésének alakulása is. Már a félév folyamán a legtöbb fontosabb könnyűipari cikkből csaknem annyit vagy többet termeltek, mint a múlt év azonos időszakában. A rendelkezésre álló árualapot növelte az is, hogy a múlt év azonos időszakához képest a termelés jóval kisebb hányadát exportálták. (Lásd a 8. táblát.)

A fogyasztási cikkek *exportja* nemcsak a könnyűipar fontosabb termékeiből csökkent, hanem számos más, az ipar többi ágazata, elsősorban az élelmiszeripar által előállított termékből, sőt legtöbb mezőgazdasági cikkből is.

Néhány fontosabb — hagyományos exportcikknek számító — élelmiszer és mezőgazdasági cikk kivitele az év első kilenc hónapjában a múlt év azonos időszakához képest a következő arányban csökkent. (Lásd a 9. táblát.)

Néhány fontosabb könnyűipari cikk termelése és exportja

8. tábla

Cikk	1957. szeptemberi	1957. január—szeptemberi	1956.	1957.
	termelés az 1956. év azonos időszakának százalékában		január—szeptember havi export a január—szeptember havi termelés százalékában	
Pamutszövet	99	93	53	24
Gyapjuszövet	106	100	16	5
Selyemszövet	85	93	31	13
Len-kenderszövet	117	105	21	12
Kötöttáru	112	112	12	7
Pamutharisnya	100	97	17	14
Szintetikus harisnya	127	117	50	23
Férfi öltöny	109	118	9	—
Női kabát	104	131	9	0
Férfi cipő	153	129	23	8
Női cipő	112	114	20	7
Gyermekcipő	102	93	2	1
Férfi ing	120	117	12	5

9. tábla

Fontosabb élelmiszeripari és mezőgazdasági termékek kivitele

Cikk	1957. január—szeptember havi export	
	összesen	1956 azonos időszakának százalékában
Nyershús (t)	4 321	28
Étolaj (t)	2 039	39
Vágósertés (db)	84 763	46
Bab (t)	9 206	47
Vaj (t)	2 577	57
Tojás (millió db)	101	57
Vágott baromfi (t)	4 156	61
Liszt (t)	2 891	69
Bor (ezer hl)	160	74
Toll (t)	1 207	80
Szalámi (t)	1 412	88
Vágómarha (db)	55 337	98

Az 1957. év első felében fogyasztási cikkekből összesen mintegy 41 százalékkal kevesebbet vittünk ki az országból, mint egy évvel korábban. A fogyasztási cikkek arányának csökkenése megváltoztatta a kivitel összetételét.

10. tábla

Az export áruösszetétele

Áruösszetétel	1956.	1957.
	év első félévében	
Termelőeszközök	54	60
Fogyasztási cikkek	46	40
<i>Kivitel összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

Az árualap növelésére irányuló törekvés nagymértékben befolyásolta az *import* első három negyedévi alakulását is. Az 1957. év első felében a múlt év megfelelő időszakához képest a fogyasztási cikkek behozatala 66 százalékkal nőtt, a behozatali összforgalom 33 százalékos növekedésével szemben. Ez a növekedés az élelmiszerek importjának 29 százalékos és az ipari fogyasztási cikkek 283 százalékos növekedéséből adódott. A fogyasztási cikkek behozatalának az átlagosnál nagyobb növekedése következtében megváltozott a behozatal összetétele is.

Az import áruösszetétele

11. tábla

Áruösszetétel	1956.	1957.
	év első félévében	
Termelőeszközök	80	75
Fogyasztási cikkek	20	25
<i>Behozatal összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

A fontosabb élelmiszerek közül jelentős mértékben nőtt a búza (51 százalékkal), a sertészsír (hatszorosára), továbbá a korábbi években csak jelentéktelen mennyiségben behozott déligyümölcsök és gyarmatárúk behozatala. Például citromból az év első három negyedében 146 százalékkal többet, kakaóporból hússzor annyit hoztunk be, mint egy évvel ezelőtt. Külön említésre méltó az idei 289 000 tonnás árpabehozatal (múlt év azonos időszakában számottevő árpabehozatal nem volt), ami jelentősen hozzájárult a takarmányellátás biztosításához, és megakadályozta a takarmányárak nagyobb mértékű emelkedését. Ugyancsak figyelemreméltó volt az első három negyedévben behozott 156 000 tonna nitrogénműtrágya. E cikkből is jelentéktelen volt a múlt évben a behozatal.

Fontosabb ipari fogyasztási cikkek behozatala

12. tábla

Cikk	Mennyiségi egység	1956.	1957.
		január—szeptember	
Rádióműsorvevő	darab	11 806	17 377
Fényképezőgép	„	5 737	27 156
Motorkerékpár	„	—	6 080
Személygépkocsi	„	593	1 094
Kerékpár	„	5 767	46 149
Mosógép	„	—	4 030
Hűtőgép	„	—	5 757
Óra	„	99 023	229 512
Nylonharisnya	pár	—	739 264
Hálószobabútor	garnitúra	—	5 203
Gyapjúszövet	1000 m ²	88	1 456
Pamutszövet	1000 m ²	1 295	4 714

Az ipari fogyasztási cikkek importjának az átlagosnál nagyobb mértékű növekedése olyan árucikkekre is jellemző volt, amelyek a múltban kizárólagos exportcikkeknek számítottak (például motorkerékpár, kerékpár, rádió, cipő stb.). Számos már korábban is jelentős mennyiségben im-

portált ipari fogyasztási termék 1957 első kilenc havi behozatala a múlt év azonos időszakához képest többszörösre növekedett. Sok olyan cikket behoztunk az időszak folyamán, amelyekből az elmúlt években egyáltalán nem volt számottevő a behozatal.

A megfelelő nagyságú és összetételű fogyasztási árualap biztosítása a külkereskedelemben azt eredményezte, hogy a fogyasztási cikkek importjának növekedése és exportjának csökkenése következtében a fogyasztási termékek külkereskedelmi forgalmának egyenlege a tavalyi első kilenc havi 610 millió devizaforintos aktívum helyett 1957 első kilenc hónapjában 2175 millió devizaforint passzívumot ért el, ami jelentős részben a fogyasztási cikkek külkereskedelmi forgalma fent vázolt alakulásának következménye.

A megnőtt külkereskedelmi passzívum erőteljesen fokozta a külföldi eladósodást. Az adósságok összetétele azonban kedvezőbb, mint egy évvel korábban. A legnagyobb részük szocialista országokkal szemben áll fenn, és többségük a Szovjetunió és a többi baráti országok által felajánlott hosszúlejáratú hitelekkel adódik.

Hosszúlejáratú hitelek
(millió rubel)

13. tábla

Országok	Áruhitel	Szabad devizahitel	Összesen
Szovjetunió	635	240	875
Kína	—	100	100
Bulgária	7	—	7
Csehszlovákia	75	—	75
Jugoszlávia	8	—	8
Lengyelország	40	—	40
Német Demokratikus Köztársaság	60	—	60
Románia	40	—	40
Összesen	865	340	1205

A hosszúlejáratú hitelek összege 3,5 milliárd devizaforint. A hosszúlejáratú hitelek kereteit az év első kilenc hónapjában már csaknem teljesen kimerítettük. A kapitalista országokkal szemben fennálló adósságaink a múlt évhez képest csökkentek, és a visszafizetés esedékessége tekintetében is javultak.

*

A gazdasági konszolidációnak, az ipari termelés növekedésének — mint már mondtuk — igen jelentős forrása volt a külkereskedelem, az hogy a termelés normalizálása érdekében a korábbi évekhez képest nagymértékben megnőtt a behozatal és csökkent a kivitel, megváltozott összetételük. Ez pedig csak külföldi eladósodás, a baráti országok hitelei révén volt lehetséges. Mindezekből az következik, hogy a külkereskedelem jelenlegi alakulása, az export és import áruösszetétele főleg a gazdasági konszolidáció igényeit szolgálta, és nem felel meg az évek óta kialakult arányoknak. A gazdasági viszonyok normalizálása után a további feladat az, hogy kialakítsuk a helyes arányokat, megakadályozzuk a további eladósó-

dást, sőt hozzákezdünk az adósságok, a hitelek törlesztéséhez. A további fejlődés forrása már nem lehet külföldi segítség, elsősorban a hazai, belső erőket kell mozgósítani, hogy a következő években a népgazdaság teljesen kiheverje az 1956. októberi ellenforradalom következményeit.

Beruházások — építőipar

A lakosság rendelkezésére álló árualapot a termelőképeség eredményességén, a külkereskedelem alakulásán, a nemzeti jövedelem összegén kívül az is befolyásolja, hogy a rendelkezésre álló össztermék-mennyiségből mekkora az a rész, amelyet felhalmozásra, beruházásra kell fordítani. Az 1957. évi terv az árualapot azzal is növelni kívánta, hogy a nemzeti jövedelem felhasználásának arányait megváltoztatta: a beruházások összegét csökkentette a fogyasztás javára.

Ez a tendencia — bár nem a terv által előirányzott mértékben — érvényesült az első kilenc hónapban: beruházásokra kereken 18 százalékkal fordítottunk kevesebbet, mint a múlt év azonos időszakában. (Az éves terv 1957-re közel 29 százalékkal kevesebb beruházást irányzott elő, mint az előző évi teljesítés.) A beruházási tevékenységre vonatkozó adatokból az a következtetés vonható le, hogy a beruházások csökkentésére, egyes létesítmények leállítására vagy lassítására, a fontosabb építkezések meggyorsítására, befejezésére irányuló intézkedések végrehajtása nem volt eléggé következetes.

Különösen jellemző volt ez az építési beruházásokra. 1957 első három negyedében beruházási építkezésekre 3,8 milliárd forintot fordítottak, 14 százalékkal kevesebbet, mint egy évvel korábban, holott az éves terv 1957-re 30 százalékkal kevesebb építési beruházást irányzott elő.

A beruházások alakulása

14. tábla

Megnevezés	1957. évi terv (milliárd Ft)	Az 1957. évi terv az 1956. évi beruházások százalékában	1957. I–III. negyedévi beruházások		
			összege (milliárd Ft)	az 1956. I–III. negyedévi százalékaiban	az 1957. évi éves terv százalékában
Összesen	8,2	71	6,6	82	81
Ebből: építési beruházások	4,2	70	3,8	86	90
gépi beruházások	—	—	1,3	65	—

Az 1957. év első három negyedében az üzembehelyezett beruházások összege is jóval alacsonyabb volt, mint a múlt év azonos időszakában. 1957 első kilenc hónapjában 4,5 milliárd forint összegű beruházást — 1956 azonos időszakának 71 százalékát — helyeztek üzembe. A beruházások üzembehelyezésének alacsony színvonala következtében a beruházások befejezetlen állománya kilenc hónap alatt 2,1 milliárd forinttal nőtt, és elérte az eddigi legmagasabb összeget: 13,7 milliárd forintot. Mindez arra utal, hogy még ez évben sem sikerült a beruházási eszközöket a beruházások befejezésére koncentrálni, sőt az első félévre a beruházások további szétforgácsolódása volt a jellemző.

A beruházások egész évi alakulására némileg következtetni lehet az építőipar első három negyedévi eredményeiből. Az állami építőipar számlázott teljesítménye 1957 első három negyedévében 5,2 milliárd forint volt, 6 százalékkal kevesebb, mint egy évvel ezelőtt. (Az éves terv mintegy 16 százalékkal kevesebb termelést irányzott elő 1957-re a tavalyinál.) Az állami építőipar szeptemberi létszámát — ami alig néhány százalékkal kisebb, mint az egy évvel azelőtti — és termelékenységét feltételezve, az eredeti éves előirányzatát már október hó folyamán teljesíti, év végéig pedig mintegy 25 százalékkal nagyobb összegű építkezést valósít meg, mint az eredeti terv. Ezzel az állami építőipar teljesítése 1957-ben várhatóan kb. 8 százalékkal lesz több, mint 1956-ban volt, az eredetileg előirányzott 16 százalékos csökkenés helyett.

Az építőipar termelésének a vártnál sokkal gyorsabb ütemű növekedése azt jelenti, hogy a beruházások összege is magasabb lesz a tervezettnél, és így a nemzeti jövedelemben — ami előreláthatóan a tervezettnél ugyancsak több lesz — a felhalmozás aránya is nő a tervezetthez képest.

Az előírtnál nagyobb összegű állami építkezések fokozták az állami építkezések építőanyagszükségletét, és bár az építőanyagok kiskereskedelmi forgalma az első három negyedévben jelentősen megnőtt, a kiskereskedelemben mégis igen nagy hiány volt téglából, cserépből, cementből és több más fontos építőanyagból.

Az 1957. év első felében a felújítási és beruházási összegekből jelentős részt kötött le a megsérült épületek, lakások helyreállítása. Az első félévben kb. 5—600 millió forintot fordítottak helyreállítási célokra. Budapesten lakáshelyreállításra a félév folyamán közel 400 millió forintot fordítottak, s ebből az összegből a sérült lakások 95 százalékát helyreállították. Jelenleg már csak a teljesen megsemmisült lakóépületek újjáépítése van folyamatban, a helyreállítható lakásokat lényegében már a harmadik negyedév végéig lakhatóvá tették.

Mezőgazdaság és felvásárlás, piaci felhozatal

Egy év alatt jelentős változások történtek a mezőgazdaságban is.

1956. szeptember végén 4858 termelőszövetkezet volt, december 31-én 2089, 57 százalékkal kevesebb. A szövetkezetek feloszlása elsősorban az ellenforradalmi események hatásának tudható be. A szövetkezeti mozgalom ilyen mértékű visszaesése azonban figyelmeztet azokra a hibákra, káros módszerekre is, amelyeket a mezőgazdaság szocialista átszervezése során a múltban alkalmaztak. A nagyarányú visszaesés után 1957 első félévében számos feloszlott szövetkezet újjáalakult, és az év közepén a termelőszövetkezetek száma már megközelítette a 3500-at. A termelőszövetkezetek szántóterülete 1957. június 30-án az ország szántóterületének 11,5 százaléka volt az 1956 szeptember végi 20,8 százalékkal szemben.

Megszüntették a mezőgazdasági termékek kötelező begyűjtését. 1957-ben már a mezőgazdasági termékek árualapját az állami gazdaságok áru-termelésén és a természetbeni földadón kívül elsősorban a szerződéses és a szabad felvásárlás van hivatva biztosítani. Ez lényegében a vetésterület kötelező előírásainak rendszerét is megszüntette. A kötelező beszolgáltatás megszüntetésével a mezőgazdasági termékek termelői átlagárai jelentős mértékben emelkedtek.

A mezőgazdasági termelés növelését eredményező további tényező volt a műtrágyaellátás fokozása. Mint már említettük, az idén közel 156 000 tonna nitrogénműtrágyát hoztak be, ami a hazai — bár a tavalyinál alacsonyabb — termeléssel és a csökkentett kivitellel együtt lehetővé tette, hogy az eddigi éveknél jelentősen nagyobb mérvű legyen a műtrágyafelhasználás. Ez év első három negyedében például a tavalyi első három negyedévi mennyiségnek 136 százalékát utalták ki. Az egyéni gazdaságok számára pedig az első három negyedévben több mint háromszor annyi műtrágyát biztosítottak, mint egy évvel korábban. Az év első felében megnőtt a magángazdaságok gépellátása is. Mezőgazdasági kisgépekből például már az első félévben jelentősen többet hoztak be, mint az 1956. évben.

Mindezek a tényezők és számos más, a parasztság számára kedvező intézkedés — például a falu fokozottabb iparcikkellátása stb. — nagymértékben növelte a parasztság termelési kedvét.

Az ország szántóterülete a múlt évihez képest nem csökkent, sőt a bevetett szántóterület az előző évhez viszonyítva emelkedett, mintegy 130 000 kat. hold tavaly még vetetlen szántóterületet vettek az idén művelés alá, ezzel kb. 45 százalékkal csökkent ez évben — 1956-hoz képest — a vetetlen szántóterület.

Jelentősen megváltozott ez évben az ország szántóterületének összetétele. Mintegy 10 százalékkal, közel 282 000 kat. holddal csökkent a kenyérgabona vetésterülete, ugyanakkor mintegy 600 000 kat. holddal nőtt a kukorica és a legfontosabb takarmánynövények, elsősorban az árpa és a zab vetésterülete.

A vetésterület összetételének kedvező irányú, a magasabb növényi kultúrák, takarmányféleségek felé való eltolódása mellett az intézkedések és a kedvező időjárás hatásaként az 1957. évi terméseredmények jelentősen magasabbak a tavalyinál, takarmánygabonából például mind a termésmennyiség, mind pedig a termésátlag tekintetében messze meghaladják a felszabadulás utáni évek átlagát, sőt a legjobb termésű években elért eredményeket is. A kenyérgabona termésátlaga a tavalyinak 114 százaléka, s így kenyérgabonából a termésmennyiség a vetésterület 10 százalékos csökkenése ellenére is a múlt évhez képest 5 százalékkal emelkedett.

15. tábla

A fontosabb kenyér- és takarmánygabonák termésátlaga és termésmennyisége

Termék	Termésátlag		Termésmennyiség	
	q/kat. hold	előző év százalékában	ezer tonna	előző év százalékában
Búza	9,0	118	1958,8	106
Rozs	6,7	105	487,0	99
<i>Kenyérgabona együtt</i>	<i>8,4</i>	<i>114</i>	<i>2335,8</i>	<i>105</i>
Őszi árpa	12,7	128	448,7	147
Tavaszi árpa	10,7	126	520,1	153
Zab	8,8	102	262,9	150

Hasonlóan igen jó a termés a többi mezőgazdasági termékből is.

A takarmányféleségek terméseredményének rendkívüli növekedése lehetőséget biztosít arra, hogy a múlt évhez képest az első negyedév végére

lecsökkent állatállomány 1957 végére, 1958 tavaszára elérje az 1956. évi szintet. A kedvező takarmányhelyzet hatására megnőtt a parasztság állattartási kedve: a második negyedévben például már jelentősen (20 százalékkal) nőtt a sertések állománya. (Ez a növekedés a múlt év azonos időszakában mindössze 11 százalék volt.) Az állatállományon belül nagyobb mértékben nőtt a továbbtenyésztésre szánt növendékállomány.

A termények, élőállatok és állati termékek új begyűjtési rendszerének eredményeit, a kötelező beszolgáltatás megszüntetésének kihatásait kilenc hónap alatt még nem lehet pontosan értékelni, de figyelembe véve a felvásárlás eddigi alakulását és az ideit, az átlagosnál jelentősen jobb terméseredményeket, az a következtetés vonható le, hogy a szabad felvásárlás és a szerződéses termeltetés rendszere a kötelező beszolgáltatással szemben már az idén eredményesebben biztosítja a lakosság ellátását, az élelmiszeripar és a külkereskedelem igényeit.

1957 első kilenc hónapjában kenyér- és takarmánygabonából a múlt év azonos időszakához képest 12—14 százalékkal kevesebbet gyűjtöttek be, az éves tervet azonban már ebben az időszakban is nagymértékben túlteljesítették: az év első kilenc hónapjában 41 százalékkal több kenyérgabonát és 43 százalékkal több takarmánygabonát vásároltak fel, mint amennyit a terv egész évre előirányzott. Ugyanakkor a felvásárlási árak is inkább a megállapított alsó határhoz voltak közelebb.

A gabonafelvásárlás tavalyinál alacsonyabb színvonala nemcsak azért nem jelent zökkenőt az áruellátásban, mert e terményekből a múlt évihez képest magasabb volt a behozatal, hanem azért sem, mert ez évben az előző évekhez képest a parasztság igényeit a tavalyinál kisebb mértékben kellett és kell a központi árualapból kielégíteni. Így például a sütőipar az első kilenc hónapban 15 százalékkal kevesebb kenyeret állított elő, mint a múlt év megfelelő időszakában, ami azzal indokolható, hogy jelentős mértékben nőtt a parasztság saját termelésből történő fogyasztása, a házi kenyérsütés. Az állatállomány növekedése is elsősorban az egyéni gazdaságoknál volt jelentős, ami a magángazdaságok fokozottabb takarmányigényét jelenti. Végül pedig említésre méltó az a körülmény is, hogy a felvásárlási szervek árpolitikai és raktározási megfontolásból nem erőltetik a felvásárlás gyorsabb ütemét.

16. tábla

A fontosabb termények, állatok és állati termékek begyűjtése

Megnevezés	1957. január—szeptember hónapban		
	ezer tonna	előző év azonos időszakának százalékában	az 1957. éves terv százalékában
Kenyérgabona	964,4	86	141
Takarmánygabona	129,1	88	143
Vágósertés	146,1	84	78
Vágómarha	137,7	101	86
Tej (millió liter)	373,0	88	74
Tojás (millió db)	357,0	84	95
Baromfi	6,1	60	21

A vágóállatok és állati termékek begyűjtése az év első három negyedében csak a vágómarha tekintetében érte el az 1956 első kilenc havi felvásárlási szintet, vágósertésből kilenc hónap alatt 16, tejből 12, tojásból 19

és baromfiból 40 százalékkal kevesebbet gyűjtöttek be, mint egy évvel korábban. A harmadik negyedévi tervet azonban a baromfi kivételével teljesítették, illetőleg tejből kereken annyit gyűjtöttek be, mint amennyit a terv előíranyzott.

A kilenc hónap folyamán a lakosság ellátása húsból és állati termékekből lényegében mégis zavartalan volt, e cikkekből ugyanis az idén a múlt év első három negyedévi mennyiségének átlagban csak mintegy felét exportáltuk, s így végső fokon az idén a múlt évinél nagyobb mennyiség állott a lakosság rendelkezésére.

Javitotta — különösen az első félév folyamán — a lakosság ellátását a parasztság piaci felhozatala is. A harmadik negyedévben azonban a felhozatal csökkent és kevesebb volt, mint egy évvel korábban. Az 1957. év harmadik negyedében a budapesti piacokra hús- és zsiradékféléből, tejből és tejtermékekből, valamint burgonyából többet, baromfiból, tojásból, gyümölcsből és zöldségfélékből kevesebbet hoztak fel a termelők, mint tavaly ilyenkor.

3. A vásárlóerő alakulása, pénz- és áruforgalom

A lakosság vásárlóereje az 1957. év első felében a múlt évhez viszonyítva jelentősen emelkedett.

Az 1957. év első kilenc hónapjában a végrehajtott béremelések és a kötelező beadás megszüntetése folytán jelentősen megnöttek a lakosság pénzbevételei: a munkabér és a felvásárlás címén kifizetett készpénz 1957 első három negyedévében 16 százalékkal haladta meg az 1956. év első kilenc havi kifizetéseit.

A lakosság pénzbevételeinek növekedése a következőkből adódott.

Az állami iparban — részben a kormány által jóváhagyott béremelések következtében — az ipari munkások havi átlagos keresete 1957 első kilenc hónapjában 23 százalékkal volt magasabb, mint egy évvel korábban.

Felemelték — mintegy 8—12 százalékkal — a közlekedés dolgozóinak fizetését is. Az első félév során béremelésben részesült a költségvetési szervek mintegy 270 000 dolgozója. Ez utóbbi béremelés évi összege 625 millió forint, ami a költségvetési szervek dolgozói bérének mintegy 10 százalékos emelését jelentette. A béremelés eredményeként a havi keresetek átlagos növekedése a pedagógusoknál 200, az egészségügyi dolgozóknál 150, a minisztériumok és tanácsok dolgozóinál 180—200 forint.

17. tábla

Munkások és alkalmazottak egy főre jutó havi átlagkeresete (forintban)

Ágazat	1956.	1957.	1957. III. negyedév 1956. III. negyedév százalékában
	III. negyedévben		
Ipar	1297	1534	118
Építőipar	1334	1626	122
Mezőgazdaság (állami szektor)	1060	1271	120
Közlekedés	1191	1474	124
Kereskedelem	1145	1372	120
Költségvetési szervek ..	1195	1404	117
<i>Összesen</i>	<i>1234</i>	<i>1473</i>	<i>119</i>

A munkások és alkalmazottak készpénzjövödelmét növelte az is, hogy ez évben már nem volt államkölcsonbefizetés és megszüntették a 4 százalékos gyermektelenségi adót.

A parasztság pénzjövödelme az 1957. év első kilenc hónapjában az állami felvásárlásból és a termeltetési előlegekből több mint egy milliárd forinttal, 20 százalékkal volt több, mint egy évvel azelőtt.

A kilenc hónap folyamán a lakossághoz kiáramlott pénzmennyiségből szolgáltatásokkal, adóbefizetésekkel és más jogcímenen történő készpénzelvonás 3 százalékkal haladta meg a múlt évit. Végeredményben tehát a lakosság 1957. első kilenc hónapjában 17 százalékkal többet fordított áruvásárlásra, mint 1956 ugyanezen időszaka alatt.

Azt, hogy az ilyen arányban megnövekedett vásárlóerő és az árualap között helyreállt az egyensúly és hogy a feszültség nem a forint felhígulásával, inflációval oldódott meg, bizonyítja a bankjegyforgalom első félévi alakulása. A bankjegyforgalom csökkenése mintegy összefoglalóan jelzi, hogy az árualap és a vásárlóerő egyensúlya kedvezően alakult. A bankjegyforgalom havi átlaga februártól kezdve fokozatosan, az előző évek szokásos idényszerű csökkenésénél nagyobb mértékben, a félév végéig közel 10 százalékkal csökkent. A bankjegyforgalom átlagos emelkedése ezt követően sem volt olyan nagymértékű, mint az elmúlt években, sőt szeptemberben az előző hónaphoz képest a bankjegyforgalom némileg csökkent.

A forint iránti bizalom fokozódását jelenti az is, hogy a lakosság takarékbetéteinek állománya az első kilenc hónapban fokozatosan emelkedett, és szeptember végén meghaladta a tavaly szeptember végi állományt.

A megnövekedett vásárlóerő lekötését az árualap megfelelő arányú növelése biztosította, amelynek fő forrása a növekvő ipari termelés és a külkereskedelem volt. Az árualap és a vásárlóerő egyensúlyának biztosítása érdekében kormányzatunk alkalmazott olyan eszközöket, melyek bizonyos mértékig a vásárlóerőt csökkentették. A lakosságtól bizonyos áldozatokat követelő, vásárlóerőt lekötő tényező volt néhány nem alapvető fogyasztási cikk árának felemelése. Ez becslés szerint az első félévben mintegy egy milliárd forintot kötött le a lakosság vásárlóerejéből, ami a lakosság félévi összes bevételeinek mintegy 3 százaléka. Kedvezőtlenül hatott a lakosságra továbbá egyes árucikkek burkolt áremelése és minőségének romlása is.

További vásárlóerőt csökkentő tényező volt ez év elején a foglalkoztatottság kezdeti alacsony színvonala. A nagymértékű külföldre távozások és az államigazgatásban, valamint néhány más területen végrehajtott létszámcsökkentés az első időszakban elősegítették a gazdasági élet konszolidálódását, mert csökkentették bizonyos mértékig a vásárlóerőt is, azonkívül, hogy hozzájárultak a kezdeti munkanélküliség felszámolásához.

Az 1957. év első kilenc hónapjában a kiskereskedelmi eladási forgalom² 37,8 milliárd forint volt — folyóáron számítva — 11 százalékkal több, mint a múlt év azonos időszakában. (Az árváltozásokat is figyelembe véve ez a növekedés valamivel kisebb.) Az összes eladáson belül legnagyobb mértékben (22 százalékkal) a ruházati cikkek eladása növekedett. A vegyesipari

² A kiskereskedelem eladására, készletére vonatkozó adatok csak folyóáron állnak rendelkezésre. A folyóáron számított mutatók a kiskereskedelmi forgalom és készletek volumenének alakulására vonatkozóan — a nyílt és burkolt áremelések következtében — csak hozzávetőleges tájékoztatást nyújtanak és elsősorban a vásárlóerő lekötésére is utalnak.

cikkek forgalma 17, az élelmiszereladás 4 százalékkal volt több, mint 1956 első kilenc hónapjában. Mivel az iparcikkeladás jobban nőtt, mint az élelmiszereké, a forgalom összetétele megváltozott: nőtt az iparcikkek aránya.

18. tábla

A kiskereskedelem eladási forgalma
(1956. év azonos időszakának százalékában, folyóáron számítva)

Időszak	Élelmiszer	Ruházat	Vegyes iparcikk	Összesen
1957. I. negyedév ...	100	127	112	109
II. „ ...	101	117	121	114
III. „ ...	105	122	118	111
<i>I—III. negyedév</i>	<i>104</i>	<i>24</i>	<i>117</i>	<i>111</i>

Az első három negyedév folyamán az egyes hónapok között a kiskereskedelmi forgalom szokásos szezonális hullámszáma kisebb mértékű volt, mint az előző év azonos időszakában.

A kiskereskedelmi eladást több körülmény tette egyenletesebbé. Januárban és februárban lényegesen több pénzbevétele volt a lakosságnak, mint 1956 azonos hónapjaiban. Különösen a parasztság pénzjövedelme nőtt jelentősen. Az inflációtól való félelem nagyarányú — de fokozatosan csökkenő — vásárlási lázban jelentkezett. Az év elején a lakosság általában csak kényyszerűségből (ti. kevés volt az áru) tartalékolta készpénzt. Olyan fogyasztási cikkeket is megvásároltak, amelyeket máskor csak később néhány hónap múlva vásároltak volna meg (például nyári ruhák, kartonanyagok stb.). A vásárlásoknak ez az időbeli eltolódása a félév második felében éppen fordítva jelentkezett. Ebben az időben az árualapok nem megfelelő összetétele vagy egyes áruk hiánya folytán nem lehetett a lakosság szükségleteit megfelelő áruval, a kívánt időben kielégíteni. Lényegében tehát az áruhiány, illetőleg az árualapok nem a keresletnek megfelelő összetétele tükröződik abban is, hogy a vásárlások szokásos szezonális hullámszáma az év első kilenc hónapjában csak kismértékű volt.

A kiskereskedelmi forgalom növekedése mellett a kereskedelem összes készlete 9 hónap alatt 6,2 milliárd forinttal nőtt, és 1957. szeptember 30-án 15 milliárd forint volt, kb. 5—6 százalékkal több, mint egy évvel korábban, a megnövekedett készletek összetétele azonban nem minden tekintetben felel meg a keresletnek. Egyes keresett cikkekből a készlet igen alacsony, ugyanakkor a készleten belül számottevő mennyiségben van olyan áru is, melyre az adott időben nincsen szükség.

Az állami kiskereskedelmi árak — az 1957. május 10-i részleges áremelésétől eltekintve — a félév folyamán lényegében nem változtak. A május 10-i áremelés az alkoholtartalmú italokra, egyes tartós fogyasztási cikkekre, mezőgazdasági kisgépekre és a vendéglátóipari árakra terjedt ki. Ennek hatása azonban az árszínvonalat csak kismértékben érintette. Az árszínvonal megítélésénél azonban figyelembe kell venni azt a körülményt is, amiről a sajtó is az utóbbi időben többször említést tett, hogy ha csak kismértékben is, de növelte az árszínvonalat az egyes árucikkek árának burkolt emelése, és néhány cikk minőségének romlása.

A munkások és alkalmazottak keresetének, valamint a parasztság jövedelmének emelkedése — figyelembe véve a fogyasztói árszínvonal kis-mértékű növekedését is — végső fokon a reálbérek, illetve a fogyasztás reálértékének a nominálbéreknél és jövedelmeknél alig valamivel kisebb növekedését eredményezte. Az életszínvonalnak a múlt évhez viszonyított hasonló arányú növekedését bizonyítja a kiskereskedelem által eladott árumennyiség növekedése, a megnőtt vásárlóerő és az árualap kialakult egyensúlya.

*

Egy év mérlegét megvonva megállapíthatjuk, hogy az 1956. év végi mélypontot követő fellendülés, a gazdasági konszolidálódás jelentős eredmény, gazdasági siker volt.

A gazdasági sikerek forrását kutatva elsőként említhetjük meg a szocializmust építő népi demokratikus rendszer adta lehetőségeket. A szocialista tervgazdálkodás előnyei a súlyos körülmények között ez időszakban új oldalról mutatkoztak meg, ami más feltételek mellett talán évek munkája lett volna, az ilyen lehetőségek mellett hónapok alatt sikerült.

Jelentős tényezője volt a gazdasági fellendülésnek a baráti országok nagymértékű, gyors anyagi támogatása. A Szovjetunió és a többi szocialista országok azonnal segítségünkre siettek segélyekkel és hitelekkel, a legkritikusabb időszakban tették lehetővé a rend helyreállítását.

Végül feltétlenül rá kell mutatni arra, hogy a sikereket nem lehetett volna elérni a magyar nép nagy többségének aktív támogatása nélkül. A gyorsütemű kibontakozásnak, a gazdasági élet vártnál jóval gyorsabb-ütemű normalizálódásának egyik legjelentősebb forrása az volt, hogy a munkásosztály legszélesebb rétegei felismerve az ellenforradalom valódi jellegét, erőteljes mértékben támogatták és támogatják a kormány erőfeszítéseit a rendszer megszilárdítására, a további gazdasági sikerek érdekében.

TUUNE, DR. CSIKESZ STEFANIA:

AZ IPAR 1956. ÉVI MUNKÁJÁRÓL

Az ipar 1956-ban meglehetősen nehéz körülmények között kezdte meg munkáját. A termelés 1954. évi megtorpanása után az 1955-ös év a gazdasági élet rendezésére, tartalékok gyűjtésére szánt időszak volt, ezeket a kitűzött célokat azonban nem tudták maradéktalanul megvalósítani.

Az iparon belüli aránytalan fejlődés következményei — elsősorban az energiahordozókat termelő iparágak elmaradása — egyre jobban éreztették hatásukat. A tüzelőanyagokban (szén, koksz, fűtőolaj) jelentkező hiány pótlására a külkereskedelmi helyzet nem nyújtott megfelelő lehetőséget. Az év eleji készlet — a fűtőanyagokon kívül — több fontos alapanyagból is jóval alacsonyabb volt a műszakilag indokoltnál. A mezőgazdaság 1955—56. évi terméseredményei ugyan általában biztosították a megfelelő nyersanyagmennyiséget a mezőgazdasági termékeket feldolgozó iparágak számára, azonban a parasztság vásárlóerejének növekedésével fokozott fogyasztási igény jelentkezett elsősorban a műtrágya, a mezőgazdasági kisgépek, az építőanyagok és a tartós fogyasztási cikkek iránt. Komoly erőfeszítést tett szükségessé a külkereskedelmi egyenleg javítását célzó, magas exportszállítási előirányzatok teljesítése is. Emellett a nagyberuházások egy részénél — amelyeknek elsősorban kellett volna biztosítaniuk az ipari termelés fenti igényeknek megfelelő fejlesztését — az üzembehelyezés elhúzódott, a termelés alatta maradt az előirányzottaknak.

A gazdasági nehézségeken kívül az év elején a szokatlanul hideg időjárás, természeti csapások (árvíz stb.) is közrejátszottak abban, hogy az ipar az I. negyedévben lényegesen kedvezőtlenebb eredményeket ért el az előirányzottaknál. A lemaradás pótlására irányuló törekvés a következő hónapokban jelentős fellendülést hozott. Ennek eredményeként az ipar 1956. I—III. negyedévi termelése jóval meghaladta az előző év azonos időszakának termelési színvonalát. Ez a fejlődés a IV. negyedévben megtorpant: október 23 után — az élelmiszeripartól eltekintve — az ipar csaknem minden területén szünetelt, vagy legalábbis igen nagymértékben visszaesett a termelés.

Az elmondottak alapján világos, hogy az ipar 1956. évi munkájának vizsgálatánál sajátos problémát jelent az előző évekkal való összehasonlítás, ugyanis az 1956. évi teljesítés lényegében nem egészen tíz hónap eredménye. Ez alól egyedül a bérügyi adatok tekinthetők kivételnek, mivel munkabért — bár némileg csökkentett összegben — az év utolsó két hónapjában is rendszeresen fizettek a vállalatok.

A továbbiakban az egyes kérdések vizsgálatánál az 1956. évi eredményeket általában 1955. évvel szembeállítva értékeljük. Egymással összefüggő tényezők hatásának részletesebb elemzésénél azonban feltétlenül szükség van az időszakok eltéréséből adódó torzító tényezők kiszűrésére. Ezekben az esetekben csak a szóban forgó két év első kilenc havi adata alapján vonható le helyes következtetés.

Ezek előrebocsátása után rátérhetünk az adatok részletesebb vizsgálatára.

Az ipari termelés volumene 1956-ban jelentősen csökkent és lényegében a négy év előtti színvonalra esett vissza. A visszaesés az állami iparban valamivel kisebb arányú volt, mint az ipar egészében. (Utóbbi adat az állami iparon kívül a szövetkezeti ipar, a magánkisipar és a más népgazdasági ágak ipari termelését is magában foglalja.)

Az ipari termelés 1949 óta az alábbiak szerint alakult.

1. tábla

*Az ipari termelés indexe**
(1949. év = 100)

Megnevezés		1949.	1950.	1951.	1952.	1953.	1954.	1955.	1956.
		év							
Az egész iparban	nettó termelési érték alapján	100	125	147	174	194	188	210	178
	vállalati teljes termelési érték alapján .	100	126	160	195	217	226	244	216
Az állami iparban	nettó termelési érték alapján	100	135	163	195	218	203	225	191
	vállalati teljes termelési érték alapján .	100	137	182	225	251	255	277	252

* Az ipari termelés fejlődését a feltüntetett két mutatószám közül a nettó termelési érték táblában fejezi ki, mivel ennek a mutatónak alakulását az iparon belüli, illetve az ipar és a más népgazdasági ágak közötti kooperáció változása nem befolyásolja. A nettó termelési érték adata azonban jelenleg csak az ipar egészére és az állami iparra vonatkozóan áll rendelkezésre, ezért a továbbiakban — közelítő adatként — a vállalati teljes termelés alakulása alapján ismertetjük a termelési és az ezzel összefüggő egyéb (termelékenység, rentabilitás stb.) kérdéseket.

1955. évhez képest tehát az állami ipar termelésének volumene — a vállalati teljes termelés alapján számítva — 9 százalékkal csökkent. Az év első három negyedében azonban — midőn a termelés lényegében zavartalannak tekinthető — az állami ipar termelésének színvonala 8,1 százalékkal magasabb volt, mint az 1955. év azonos időszakában.

A termelés az év egészét tekintve a szövetkezeti iparban nagyobb mértékben esett vissza, mint az állami iparba tartozó vállalatoknál, így az iparon belül csökkent a szövetkezeti ipar termelésének aránya. A magánkisipar becslött adatait is figyelembe véve a termelés a következőképpen oszlott meg az ipar szektorai között.

2. tábla

A vállalati teljes termelés megoszlása szektorok szerint

(Ipar összesen = 100)

Megnevezés	1955.	1956.
	évben	
Állami ipar	87,7	88,3
Szövetkezeti ipar	6,8	6,6
Szocialista ipar összesen	94,5	94,9
Magánkisipar	5,5	5,1
<i>Ipar összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Az állami iparon belül 1956-ban a könnyűipari termelés arányának jelentős csökkenése mellett nőtt a nehézipar és az élelmiszeripar termelésének részesedése.

3. tábla

A vállalati teljes termelés megoszlása az állami iparban*

(Állami ipar = 100)

Megnevezés	1955.	1956.
	évben	
Nehézipar	50,0	51,1
Könnyűipar	23,7	21,2
Élelmiszeripar	26,3	27,7
<i>Állami ipar összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

* Fenti arányok csak a jelenlegi árrendszer mellett érvényesek, a társadalmilag szükséges munkamennyiséget jobban megközelítő árak kialakulása esetén a közölt megoszlás is módosul.

Az 1955. évvel szemben mutatkozó arányeltolódás arra vezethető vissza, hogy az állami iparon belül legnagyobb mértékben a könnyűipar iparágainál (18,6%), ezek közül főleg a ruházati iparban (20,1%), a bőr- és szőrmeiparban (25,4%) és a textiliparban (18,5%) csökkent a termelés. A nehézipari termelés 6,8 százalékos visszaesésében főleg a bányászat 11,8, a kohászat 9,7 és a tömegcikkipar 15,1 százalékos termelés-csökkenése játszott közre.

A nehéz- és főleg a könnyűiparhoz képest viszonylag kisebb mértékű volt a termelés csökkenése az élelmiszeriparban (4,1%), amelynek több iparága — például a sütőipar, a húsipar — lényegileg megszakítás nélkül termelt a IV. negyedév folyamán is.

Az egyes iparcsoportok, fontosabb iparágak termelésének alakulását 1956-ban a következők jellemezték.

A *bányászati* iparágak közül a szénbányászat termelése 1956-ban 7,5 százalékkal csökkent az előző évhez képest, bár az I—III. negyedév termelése 9,5 százalékkal magasabb volt, mint 1955 azonos időszakában. A termelt szén mennyisége 1 726 000 tonnával (7,7 százalékkal) volt kevesebb az 1955. évinél. A szén kalóriaértéke ennél is nagyobb mértékben, 8,4 százalékkal csökkent, mivel a szén átlagos kalóriaértékének fokozatos romlása ebben az évben is folytatódott. Egy kilogramm szén átlagos fűtőértéke 1956-ban 3401 kalória volt az 1955. évi 3425 kalóriával, illetve az 1952. évi

3580 kalóriával szemben. Ez a csökkenés nagyrészt annak a következménye, hogy a széntermelésen belül az egyéb barnaszén és a lignit termelésének aránya növekszik a feketeszén és a minőségi barnaszén rovására.

4. tábla

A széntermelés megoszlásának változása

Szénfélések	Az 1956. évi termelés az 1955. évi termelés százalékában	Az egyes szénfélések termelése az összes széntermelés százalékában		
		1949.	1955.	1956.
		évben		
Feketeszén	88,1	11,7	12,1	11,5
Barnaszén	92,2	82,1	72,8	72,8
Ebből: minőségi barnaszén	85,0	kb. 30	16,9	15,5
Lignit	95,8	6,2	15,1	15,7
<i>Szén összesen</i>	<i>92,3</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Növekedett az év folyamán a külszíni fejtéssel kitermelt szén aránya. A külfejtéssel termelt szén 1955. I—III. negyedévében a széntermelés 2,3 százalékát tette ki, 1956 azonos időszakában pedig már 4,7 százalékát szolgáltatta.

A szénbányászat már az 1955. év végén, illetve az 1956. év első hónapjaiban nem tudta zökkenőmentesen kielégíteni az ipar és a többi nagyfogyasztók szénszükségletét.

A fontosabb bányászati iparágak közül a *kőolajbányászat* termelése a nagylengyeli olajmező elvizesedése következtében az 1956. év folyamán fokozatosan csökkent, s már az I—III. negyedévben 11,3 százalékkal alacsonyabb volt 1955 azonos időszakának termelésénél. Az egész évet tekintve a csökkenés 26,7 százalék. Az így keletkezett *kőolajhiány* az import növelését tette szükségessé.

A *bauxitbányászat* termelése szintén fokozatosan csökkent (I—III. negyedévben 19,6, az egész évet tekintve 25,4 százalékkal). Külkereskedelmi értékesítési problémák következtében ugyanis szükségessé vált a hazai feldolgozásra jelenleg alkalmatlan, alacsony modulusú bauxit termelésének mérséklése. Ezt a minőséget lényegében külszíni termeléssel nyerték, emiatt a külfejtéssel termelt bauxit mennyisége 1956-ban több mint 50 százalékkal esett vissza, az összes bauxit termelésen belüli aránya pedig az 1955. évi 47,8 százalékról 1956-ban 32,3 százalékra csökkent. A minőség ezzel kapcsolatos javulására jellemző, hogy a bauxit átlagos modulus száma 9,8-ról 10,4-re emelkedett, bár még mindig jóval alacsonyabb az 1949. évi 15,4-es átlagos modulusnál.

A *villamosenergiaipar* termelése az egész évet tekintve az átlagosnál jóval kisebb mértékben, 4,3 százalékkal csökkent, az I—III. negyedévben pedig 13,0 százalékkal emelkedett az előző év azonos időszakához képest. Figyelembe véve az import növekedését is, a rendelkezésre álló villamosenergia ebben az időszakban 13,1 százalékkal haladta meg az előző év I—III. negyedévi mennyiségét. A termelés növekedését mintegy 80 százalékban a Borsodi Hőerőmű termelésének emelkedése szolgáltatta.

Bár a februári rendkívüli hideg s a szénellátási nehézségek miatt az I. negyedévben az energiaellátás terén is mutatkoztak zavarok, 1956-ban

lényegében enyhült az az aránytalanság, mely a villamosenergiaipar, illetve az energiafogyasztás fejlődése között az előző évek során jelentkezett, és 1953 végén, illetve 1954 első hónapjaiban áramkorlátozásokat tett szükségessé. 1956. I—III. negyedévében a villamosenergiatermelés az állami ipar termelésénél nagyobb arányban növekedett, és az alumíniumtermelés kivételével általában meghaladta az egyéb energia-nagyfogyasztók termelésének növekedését. Ennek eredményeként lehetőség nyílt az erőműkihasználási tényező csökkentésére (az 1955. évi 62,7 százalékról 56,1 százalékra), továbbá a rossz hatásfokkal dolgozó erőművek termelési arányának mérséklésére (az 1955. évi 9,2 százalékról 6,8 százalékra). Utóbbi tényező közrejátzott a villamosenergiaipar fajlagos kalóriafelhasználásának csökkenésében is: egy kWó kiadott energia termeléséhez 1955-ben 4731, 1956-ban viszont csak 4684 kalória értékű fűtőanyagot használtak fel a villamosenergiaipari erőművek.

A *kohászat* belül a vaskohászat termelése 9,2 százalékkal csökkent 1955-höz képest. Bár az első három negyedévben még 9,9 százalékkal magasabb volt a termelés, mint az előző év azonos időszakában, az anyagellátási nehézségek már ebben az időszakban is hátráltatták a termelést, helyenként a kohók lassítását is szükségessé tették. Különösen a fűtőanyag- (kohókoks-, fűtőolaj-) ellátásban mutatkoztak zavarok. Az időszakos kohókoksziányt az előirányozottnál kisebb import és a belföldi kohókokszyártás lemaradása idézte elő. Az 1956. évi kohókokszyártás az 1955. évi szintet 1,3 százalékkal haladta meg. Ez havi átlagban 2500 tonna termelésnek felel meg, ami — a havi 80—90 000 tonnás felhasználást tekintve — az import-igényt számottevően nem csökkentette. A hazai kohókokszyártás nagyobb méretekben való megindulása azonban előreláthatólag a kohókokszyimport jelentős mérséklését teszi majd lehetővé. A fontosabb vaskohászati termékek közül, a nyersvas- és acéltermelés lényegében azonos mértékben (13,0, illetve 13,1 százalékkal) csökkent 1955-höz képest. A hengerelt acél termelésének visszaesése ennél valamivel kisebb arányú volt (10,2%). A fontosabb berendezések teljesítménye 1955-höz képest az első három negyedévben javult: az egy köbméter kohókőbirtalomra jutó üzemnaponkénti nyersvastermelés az 1955. évi 0,755 tonnáról 0,760 tonnára (100,7%) emelkedett, míg a martinkemencék fürdőfelületének egy négyzetméterére jutó üzemóránkénti átlagos termelés az 1955. évi 225,3 kilogrammal szemben 1956 első háromnegyedévében 238,8 kilogrammra (106,0%) emelkedett.

Az *alumíniumkohászat* termelése 1956-ban 7,0 százalékkal volt alacsonyabb, mint 1955-ben. A visszaesés a hengerműveknél volt különösen nagyarányú: a hengerelt alumínium termelése 83,7 százalékát tette ki mindössze az előző évinek. A kalcinált timföld- és nyersalumínium-termelés — az I—III. negyedévi nagyarányú (23,6, illetve 15,6 százalékos) fejlődés eredményeként — a IV. negyedévi termelés kiesés ellenére is megközelítette az előző évi színvonalat: 99,6, illetve 94,2 százaléka volt az 1955. évi termelésnek. Ez annál figyelemreméltóbb, mivel az 1956. I. negyedévi villamosenergiaellátási nehézségek következtében a nagyfogyasztók közé tartozó alumíniumkohászat is kevesebb energiát használhatott fel az igényelnél, ami részleges üzemállásokat okozott. (Február 10-től március 3-ig 33 elektrolizáló kád volt kikapcsolva.)

A *gépipar* termelése kisebb arányban csökkent, mint az alapanyagainak zömét előállító kohászati iparágaké. A vállalati teljes termelés a gép-

iparban 6,6 százalékkal, ezen belül a gépgyártásban 4,6, a villamosgép-iparban 4,2, a műszeriparban 8,0 százalékkal volt alacsonyabb az 1955. évinél. A közszükségleti tömegcikkipar nagyarányú visszaesése következtében a tömegcikkipar termelése a felsoroltaknál jóval nagyobb mértékben, 15,1 százalékkal csökkent.

Az 1956. év elején a gépiparban — az általános nehézségeken (szén-, villamosenergiahiány) kívül — az a körülmény is hátráltatta a termelés emelkedését, hogy a vállalatok egy része az 1955. év végi hajrában befejezetlen és félkésztermék tartalékát csaknem felélte. Az alkatrészhiányt csak lassan sikerült enyhíteni, ami fokozta a szereldék időszakos kihasználatlanságát. Az alkatrészalkészletek felélése — az első negyedévi lemaradás felszámolásáért folytatott rohammunka során — márciusban megismétlődött. A gépipar több területén rendelésihiány is gátolta a termelés fejlődését, más viszonylatokban azonban a gépipari vállalatok csak igen késedelmesen tettek eleget szállítási kötelezettségeiknek. A műszaki tervezés, a prototípusok legyártásának késése s a szükséges különleges nyersanyag- vagy alkatrészfeleségek hiánya jelentős szállítási határidő túllépéssel és kötbérigény felmerülésével fenyegetett több fontos gépipari exportszállítás esetében.

A vállalati teljes termelés mutatója a felsorolt nehézségek ellenére a gépgyártási iparágaknál viszonylag kedvezőnek mondható. Jelentősebben csak a közlekedési eszközök gyártása csökkent (5,5 százalékkal), míg a mezőgazdasági gépgyártás és a bányagépgyártás volumene meg is haladta az 1955. évit (1,4, illetve 1,1 százalékkal). A traktoripar termelése lényegében az előző évi szinten mozgott (99,6%), a szerszámgépipar termelése 2,9 százalékkal maradt alatta az 1956. évinek.

A gépgyártás termelésében egyébként 1956-ban már nagyobb teret kapott az új, korszerűbb típusok gyártása, bár a fejlődés még korántsem kielégítő. Így a gőzmozdonygyártás nagyarányú (22,1 százalékos) csökkenése mellett elektromos mozdonyból az 1955. évi 4 darabbal szemben 8 darabot gyártottak, az autóbuszgyártás 42,5 százalékkal alacsonyabb volt a múlt évinél, ezen belül azonban a gyártott farmotoros autóbuszok száma 86-ról 268-ra emelkedett (211,6 százalékkal), a kerekes traktorok gyártásának több mint 50 százalékos visszaesése mellett láncfalas traktorból 100 helyett 870 darabot állítottak elő. Jelentősen nőtt 1955-höz képest a termelés motorkerékpárból (71,2 százalékkal), közforgalmú vasúti személykocsiból (19,9 százalékkal), normál lámpából (12,3 százalékkal).

Több — a lakosság fogyasztására szolgáló — fontosabb termékből azonban jóval kevesebbet állítottak elő az 1955. évinél. Ísv edényáruból 22,1, kályhából 22,8, tűzhelyből 7,9, kerékpárból 13,9, rádióműsorvevőből 6,6 százalékkal csökkent a termelés az előző évihez képest.

Az építőanyagipar termelésének 5 százalékos csökkenését főleg a mész- és cementipar 19,1 százalékos visszaesése idézte elő. Bár az év eleji fűtőanyag- és energiaellátási nehézségek, s a kedvezőtlen időjárás erősen hátráltatták a gyártást, a téglá- és cserépipar, illetve a beton-, cementipar termelése 3,5, illetve 3,9 százalékkal magasabb volt az előző évinél. A tégláiparban az általános problémákon kívül az év eleji igen alacsony nyerstégla-készlet is akadályt jelentett, melyet az I. negyedév folyamán sem tudtak kielégítően feltölteni. Az építőanyagipart a tavaszi árvízkarok pótlása a szokásosnál is feszítettebb feladatok elé állította. A felhasználói igényeket

1956-ban nem tudták maradéktalanul kielégíteni. Több fontos építőanyag termelése növekedés helyett csökkent az előző évhez képest, így cementből 15,3, égetett mészből 19,8, öntött és húzott üvegből több mint 23 százalékkal alacsonyabb volt a termelés az 1955. évinél. Az égetett téglatermelése 0,4, a vasbeton-gerenda gyártása 15,4 százalékkal haladta meg az előző évi szintet.

A *vegyipar* termelése viszonylag kismértékben (2,4 százalékkal) csökkent 1955-höz képest. Nagyarányú volt azonban a visszaesés a következő iparágakban: a szervetlen vegyipar és a gumiipar termelése egyaránt 8,3 százalékkal, a szerves vegyiparé 10,0 százalékkal, a kőolajfeldolgozó ipar pedig 9,2 százalékkal csökkent. A *szervetlen vegyiparban* az átlagos csökkenés ellenére több fontosabb termék gyártása emelkedett 1955-höz képest. Nitrogénműtrágyából például — az üzembehelyezett beruházások eredményeként — mind mennyiségben, mind hatóanyagtartalom szerint több mint 54 százalékkal növekedett a termelés. A nitrogénműtrágya-termelés előirányzott fejlődését azonban — a Borsodi Vegyiművek sorozatos üzembizavari következtében — nem érte el az iparág. A foszfortartalmú műtrágyák termelése több mint 10 000 tonnával (6,3 százalékkal) alacsonyabb az 1955. évinél, hatóanyagtartalom alapján a csökkenés ennél is nagyobb (12,6 százalék).

A *könnyűipar* termelése mind a nehéz-, mind az élelmiszeriparénál nagyobb mértékben esett vissza (18,6 százalékkal). Több iparágában ugyanis már az első három negyedévben korlátozták a termelést részben anyagellátási nehézségek, részben a kereskedelmi készletek felduzzadása miatt.

Az egész *faipar* 10,5 százalékos csökkenése mellett fontosabb iparágai közül a fűrész- és lemezipar termelése 8,6 százalékkal, a bútorigaré 11,2 százalékkal esett vissza 1955-höz képest. A fontosabb termékek gyártása viszonylag kisebb mértékben csökkent: fenyőfűrészáruból 7,8 százalékkal, hálósobabútorból 2,2 százalékkal, kombinált szekrényből 3,5 százalékkal kevesebbet termeltek az 1955. évinél. A bútorigarban 1956-ban jelentősen nőtt a helyettesítő anyagok felhasználása. Az év első hónapjában az összes lemezfelhasználásnak több mint 80 százalékát tette ki a farostlemez-felhasználás, szemben az 1955. évi 50,6 százalékos aránnyal. A bútorigarlapnak forgácslemezzel való helyettesítése is fokozódott: az 1955. évi 9,4 százalék helyett 1956 első nyolc hónapjában közel 35 százalékban forgácslemezt használtak fel bútorigarként.

A *textilipar* termelése 18,5 százalékkal csökkent az előző évhez képest, iparágai közül ennél nagyobb mértékben a pamutipar és a gyapjúipar termelése esett vissza (22,0, illetve 21,3 százalékkal). A *pamutipar* fontosabb termékei közül pamutfonalból 20,0 százalékkal, kész pamutszövetből 22,6 százalékkal gyártottak kevesebbet, mint 1955-ben. A pamutszövetféleségek közül legjobban csökkent a férfiruha- és munkaruha-anyag (36,5 százalékkal), továbbá a flanel és barchend (32,2 százalékkal) termelése. A pamutszövetek átlagos árusúlyának 1950 óta mutatkozó fokozatos csökkenése 1956-ban is folytatódott: egy négyzetméter nyersszövet átlagos súlya az 1955. évi 139,0 grammal szemben 1956-ban 136,3 grammot tett ki. Az átlagos vetüléksűrűség ezzel egyidejűleg nőtt, a 10 centiméterre jutó vetések száma 234-ről 236,7-re emelkedett. A pamutszövet-termelésen belül a pamuttípusú műszálszövetek részaránya meghaladta a 10 százalékot, s ezáltal az 1955. évi aránynak mintegy kétszeresét érte el.

A *gyapjúipari* termékek közül a gyapjúfonal-termelés 26,9 százalékkal esett vissza. Az előgyapjútartalom a fésűsfonalaknál jelentősen javult (58,2 százalékról 65,3 százalékra), és 1950 óta a legmagasabb részesedést érte el; a kártolt fonalak előgyapjútartalma azonban 26,9 százalékról 25,4 százalékra csökkent. A gyapjuszövetek közül a kártolt szövet termelését jóval nagyobb arányban (37,6 százalékkal) csökkentették, mint a fésűsszövetféleségeket, amelyeknél a visszaesés 13,3 százalék volt. Az eltérés a kártolt gyapjuszövet-készletek erős felduzzadásának következménye. Az 1956. június 30-i készlet gyapjuszövetből ugyanis már közel hatszorosa volt az 1955. december 31-i egyébként is magas készletnek.

A *kötszövőipar* termelése 1956-ban 6 százalékkal csökkent. A fontosabb termékek közül kötöttáruból 5,5 százalékkal gyártottak kevesebbet, s különösen nagyarányú (23,3 százalékos) volt a termelés visszaesése pamutharisnyából. A szintetikus harisnyaféleségek termelése 2,3 százalékkal maradt el az 1955. évitől, míg a műselyemharisnyatermelés 0,3 százalékkal növekedett. A szintetikus harisnyák az összes harisnyaféleségeknek 1956-ban 13,5 százalékát tették ki, a kötöttárúk között azonban még mindig jelentéktelen a szintetikus anyagból készült termékek aránya (a kötött alsóruhánál 0,3, felsőruhánál 0,2 százalék).

A *ruházatiiparban* a textilkonfekcióipar és a cipőipar termelése egyaránt 20,1 százalékkal esett vissza 1955-höz képest. A viszonylag nagy csökkenés részben annak a következménye, hogy a termelést a magas ipari és kereskedelmi készletekre való tekintettel már az év első felében is mérsékeltek. A fontosabb termékek közül a férfi-ruházati cikkek termelésének csökkenése a nagyobb mértékű: férfi öltönyből és kabátból 21,9, illetve 25,1 százalékkal kevesebbet gyártottak az előző évinél, ezzel szemben a női kosztüm- és ruhagyártás 8,1 százalékkal meghaladta az 1955. évi mennyiséget. A bőrlábbeli-termelésen belül férficipőből 23,9 százalékkal, női cipőből pedig 15,0 százalékkal termeltek kevesebbet. 1956-ban az összes cipőknek 46,2 százalékát gyártották marhabox felsőrésszel, míg 1955-ben csak 43,4 százalékát. A borjúbox cipők aránya 13,3 százalékról 8,6 százalékra esett vissza. A bőrtalpú cipők aránya az előző évi 53,5 százalékról 52,5 százalékra csökkent. A műanyagtalppal gyártott cipőféleségeknek 27,3 százalékát gyártották mikroporozus talppal, míg az 1955. évi arányuk csak 2,6 százalékot tett ki.

Az *élelmiszeripari* termelés 1956. évi 4,1 százalékos csökkenése teljes egészében a IV. negyedév termelés kiesésének következménye. Bár az élelmiszeripar ágában általában egész IV. negyedévben folyt termelő munka, a termelés színvonala alacsonyabb volt, mint az előző év azonos időszakában.

Az élelmiszeripari ágazatok közül csupán a húsipar, a tejipar és a hűtőipar termelése haladta meg 1956-ban az 1955. évi szintet. A *húsipar* termelésének 5,8 százalékos emelését részben az állatállomány növekedése tette lehetővé, közrejátszott azonban az a körülmény is, hogy a kedvezőtlen takarmányhelyzet szükségessé tette a vágások számának fokozását. A fontosabb húsipari termékek közül csontos nyershúsból 10,2 százalékkal többet állítottak elő, mint 1955-ben, kolbász- és szalonnafélékből azonban 9,1, illetve 8,2 százalékkal csökkent a termelés. A fogyasztási zsír termelésének 2,9 százalékos csökkenése minőségjavítási intézkedéssel — az olaj-bekeverés megszüntetésével — függött össze. A húsipari termelés növekedése, a hús-kivitel egyidejű csökkenése mellett, súlyos problémát jelentett a termékek

tárolása szempontjából. A *hűtőházak* raktárkapacitását legnagyobb részben a hús- és zsirtárolás vette igénybe. Emiatt más iparágak (konzervipar, gyógyszeripar) hűtési igényét nem tudták kielégíteni.

A *sütő- és tésztaipar* termelése 1,3 százalékkal volt alacsonyabb az 1955. évinél. Kenyérből 0,9 százalékkal, péksüteményből 8,8 százalékkal gyártottak kevesebbet, mint az előző évben. Az iparág a IV. negyedévben is csaknem zökkenőmentesen biztosította a lakosság kenyérellátását.

Néhány élelmiszeripari iparágban már az év első háromnegyedében a termelés mérséklését tette szükségessé az ipari és kereskedelmi készletek felgyülemelése. Például a szeszipar termelésének 15,7 százalékos csökkenésében közrejátszott, hogy a szeszitalok áremelése óta a szeszital- (rum-, pálinka-, likőr-) fogyasztás számottevően csökkent. A kereskedelem alacsonyabb igényére való tekintettel korlátozták az étolaj és több édesipari termék gyártását is. A dohányipar után — melynek termelése 20,1 százalékkal csökkent — ennek a két iparágban: a növényolajiparnak és az édesiparnak a termelése esett vissza legnagyobb mértékben (16,0, illetve 19,3 százalékkal).

A *cukoripar* termelése 1956-ban — naptári évet véve figyelembe — 14,0 százalékkal maradt el az előző évitől. Az 1956—57. évi cukorkampányhoz a vetésterület és az átlagtermés csökkenése következtében — az Élelmezésügyi Minisztérium adatai szerint — közel 20 százalékkal kevesebb cukorrépa állt rendelkezésre, mint az előző évben. Ezt a kiesést némileg ellensúlyozta a répa magas cukortartalma (17,44 százalék az 1955—56. évi kampány 14,95 százalékos arányával szemben). A kampány elhúzódása következtében azonban a cukorveszteség az 1955—56. évi 2,21 százalékról 3,69 százalékra emelkedett. Fenti tényezők játszottak közre abban, hogy az 1956—57. évi kampányidőszak cukortermelése 6,2 százalékkal alacsonyabb volt az előző évi kampányénál. A finomításra szánt nádcukor importjának elmaradása miatt, továbbá időbeli eltolódások következtében az 1956. (naptári) évben előállított cukormennyiség 12,8 százalékkal alacsonyabb volt az előző évinél.

*

A termelés alakulását befolyásoló főbb tényezők közül a továbbiakban a beruházások, a munkaerőhelyzet, az anyagellátás és a termelékenység alakulásával kívánunk részletesebben foglalkozni, majd a bérhelyzettel kapcsolatban az állami ipar 1956. évi eredményeinek főbb adatait ismertetjük.

Az ipar fejlesztésére 1956-ban is jelentős összeget fordítottak, bár az előző évhez képest az üzembehelyezett beruházások értéke csökkent.

Az ötéves tervidőszakban — 1950—1954-ig — az ipari beruházások közel 30 milliárd forintot tettek ki, azaz évenként átlagosan 6 milliárd forintot. 1955-ben összegük 4,7 milliárd forintra csökkent. Az 1956. évi 5,4 milliárd forintot kitevő ipari beruházás ehhez az alacsonyabb szinthez képest 14,9 százalékos emelkedést jelentett.

A végrehajtott ipari beruházásokból 1956-ban 4,5 milliárd forint értékűt helyeztek üzembe, 1,6 százalékkal kevesebbet az 1955. évi üzembehelyezésnél. Az üzembehelyezett beruházások értéke 1954-ben 95,3 százalékát, 1955-ben pedig 97,0 százalékát tette ki a vonatkozó évben teljesített beruházásoknak. 1956-ban ez az arány 83,1 százalék volt.

Ezzel összefüggésben jelentősen növekedett az üzembe nem helyezett ipari beruházások állománya, és az eddigi legmagasabb szintet érte el: 1956. december 31-én megközelítette a 7 milliárd forintot, a II. és III. negyedév

végén pedig meg is haladta azt. Az összeg nagyságának értékeléséhez tudnunk kell, hogy az egy év alatt üzembehelyezett beruházások értéke, még 1953-ban — a beruházások szempontjából legfeszítettebb esztendőben — is csak 5,5 milliárdot tett ki.

A beruházások túlnyomó részét 1956-ban is a nehézipar fejlesztésére fordították. A könnyűipar arányának csökkenésével egyidejűleg növekedett az élelmiszeripar részesedése. 1955-ben az összes üzembehelyezett ipari beruházás 85,8 százalékát kapta a nehézipar, a hátralevő rész pedig 6,6 százalékban, illetve 7,6 százalékban oszlott meg a könnyű- és az élelmiszeripar között. 1956-ban a nehézipar részesedése 84,8 százalékot tett ki, míg a könnyűipar az üzembehelyezett ipari beruházásoknak 5,9 százalékát, az élelmiszeripar 9,3 százalékát kapta. A nehézipari beruházások több mint 80 százalékát az alapanyaggyártó iparágak fejlesztésére fordították.

Az 1956. évi üzembehelyezések többnyire a meglévő termelési, raktározási stb. kapacitás bővítésére irányultak. A termelésbe bekapcsolódó új létesítmények száma jóval kisebb volt, mint az előző években.

A végrehajtott üzembehelyezések közül jelentősebb volt a nehéziparban a Péti Nitrogénművek új műtrágyagyárának, a Dunai Vasmű kokszolóművének, ércelőkészítőjének és ércműmőmőművének (részleges), a Borsodi Hőerőmű IV., V. számú kazánjának és 3. számú gépegységének, a Lenin Kohászati Művek Keleti Erőmű IV—V., illetve VI—VII. számú kazánjának, az Ózdi Kohászati Művek ipari vízművének bekapcsolódása a termelésbe. Számottevő kapacitásbővülést jelentett a könnyűiparban a Miskolci Fonodának (részleges), a Csepeli Papírgyár szalmacellulóze üzemének, az élelmiszeriparban a Békéscsabai Kenyérgyárnak, a Dorogi Sütőüzemnek, a répcelaki szénsavüzemnek és a kistelki tejüzemnek az üzembehelyezése.

Bár közvetlenül nem hozható kapcsolatba létesítésük a termelés vagy a termelékenység fejlődésével, az ipart érintő beruházásokról alkotott kép teljessége szempontjából meg kell említenünk, hogy számos iparvállalat részesült 1956-ban jelentős összegű kommunális beruházásban. Több millió forintot fordítottak például a Középdunántúli Szénbányászati Tröszt felsőcsingeri bányászfürdőjére, a Kinizsi Konzervgyár üzemi mosdójára, üzemi konyhát, étkezdét létesítettek a Nógrádi Szénbányászati Trösztnél, a November 7. Erőműnél, a Komáromi Lenfonodánál, a Ságvári Cukorgyárnál, bölcsődét a Nagytétényi Gumigyárnál, a Rákospalotai Kötöttárugyárnál stb.

Az ipar 1956. évi beruházásainak közel felét (49,2 százalékát) építési jellegű beruházások tették ki, míg gépi beruházásokra az éves teljesítés 25,2 százalékát fordították.

A gépi beruházások feltehetően jobbra munkagépek beszerzésére irányultak, az állami ipar gépi berendezései közül ugyanis az erőgéppállományban nem következett be számottevő változás. Az elsődleges erőgépek teljesítőképessége csaknem azonos maradt, mint előző év végén, a villamosmotorok száma és teljesítőképessége azonban növekedett 7,4, illetve 8,0 százalékkal. Az egy elektromotorra jutó teljesítőképesség ennek megfelelően csak lényegtelenül változott: darabonként 6,86 kilowattra növekedett az 1955. év végi 6,82 kilowatt átlagos teljesítőképességgel szemben. Az összes erőgép (beleértve az elsődleges erőgépeket, elektromotorokat) átlagos teljesítőképessége 3,1 százalékkal alacsonyabb volt az 1955. év végi átlagnál

(539,9 kilowatt erőgépenként az 1955. december 31-i 557,2 kilowattal szemben).

Az elmondottakból kitűnik, hogy ipari beruházásokra 1956-ban az előző évinél többet használtak fel, az állóeszközök csökkent használati értékének visszaállítására, azaz a felújításokra fordított összeg azonban 4 százalékkal kisebb volt az 1955. évinél. A globális csökkenés a nehézipar felújításainak 4,2 százalékos, a könnyűiparénak 10,5 százalékos csökkenéséből tevődik össze, s ezek hatását csak kismértékben ellensúlyozza, hogy az élelmiszeriparban 13,1 százalékkal több felújítást végeztek, mint az előző évben.

Az állami iparban 1956-ban 2,1 százalékkal több munkavállalót foglalkoztattak, mint 1955-ben. A növekedés közel 18 600 fő. Ezáltal az állami ipar létszáma az 1954. évi — eddig legmagasabb — szintet is meghaladta.

Az iparban foglalkoztatottak számának alakulása*

5. tábla

Időszak	Az egész iparban foglalkoztatottak száma		Az állami iparban foglalkoztatott			
			munkások és alkalmazottak száma		munkások száma	
	ezer fő	1949. év = 100	ezer fő	1949. év = 100	ezer fő	1949. év = 100
1949.....	755	100	520	100	387	100
1950.....	789	105	619	119	444	115
1951.....	848	112	721	139	527	136
1952.....	927	123	813	156	597	154
1953.....	1018	135	888	171	656	169
1954.....	1092	144	921	175	682	174
1955.....	1107	146	904	172	687	175
1956.....	1128	148	923	176	702	179

* A foglalkoztatottak adatai az 1949—1953. években az ipar 1954. évi szerkezetének, az 1954—1956. években a vonatkozó évi szerkezetnek megfelelően szerepelnek; a számsorokat, láncindexek segítségével kapcsoltuk össze.

A kisipari termelőszövetkezetek dolgozóinak összes száma az állami iparénál jóval nagyobb arányban növekedett. Az év első kilenc hónapjában az átlagos létszám 7,1 százalékkal volt magasabb, mint 1955 azonos időszakában. Éves viszonylatban a szövetkezeti tagok és alkalmazottak átlagos állományi létszáma közel 4500 fővel (3,9 százalékkal) nőtt, s meghaladta a 118 000 főt.

A magánkisipari létszám 1956. szeptember 30-án 3,0 százalékkal volt magasabb az 1955. év végénél. Ezen belül az iparendéellyel és működési engedéllyel rendelkező magánkisiparosok száma 1,5 százalékkal, az általuk foglalkoztatott alkalmazottak és iparos tanulók száma 13,3 százalékkal növekedett. A magánkisiparban dolgozók létszáma ezáltal a III. negyedév végén mintegy 86 000 főre emelkedett, s megközelítette az állami ipar létszámának 10 százalékát.

A kisipari szövetkezetekben és a magánkisiparban dolgozók létszámának együttes emelkedése következtében 100 000 lakosra az 1955. év végén 1887, 1956. december 31-én pedig 2026 szövetkezeti termelő és magánkisiparos¹ jutott. A növekedés országos viszonylatban 7,4 százalék. Ennek az aránynak területi szempontból való vizsgálata rámutat arra, hogy a vidéki lakosság ellátása sokkal kedvezőtlenebb mint a budapestié, s az aránytalanság

¹ Az adatok az építőipari és szolgáltatóipari magánkisiparosok számát is magukban foglalják.

1956-ban még fokozódott. 100 000 budapesti lakosra ugyanis már 1955-ben is 3304 szövetkezeti termelő és magánkisiparos jutott, s 1956-ban számuk 3705 főre (12,1 százalékkal) emelkedett.

A munkáslétszám az állami iparban 2,3 százalékkal, ezen belül a nehéziparban 3,9 százalékkal, az élelmiszeriparban 2,6 százalékkal növekedett, míg a könnyűiparban 2,3 százalékkal alacsonyabb volt az előző évi átlagos létszámnál.

A nehézipari iparcsoportok közül egyedül a tömegcikkiparban kisebb a munkáslétszám, a könnyűipari iparcsoportokra azonban a létszám csökkenése a jellemző: a faipar, a nyomdaipar, illetve a bőr- és szőrmeipar kivételével mindenütt alacsonyabb volt a munkáslétszám az 1955. évinél.

Az előzőekben közölt táblázat adataiból kitűnik, hogy az ötéves tervidőszakban — s különösen annak első éveiben — az állami iparban az alkalmazotti létszám a munkáslétszám növekedését meghaladó arányban emelkedett. Ez a tendencia csak 1955 óta változott meg lényegesebben.

1956-ban az állami ipar összlétszámán belül a munkások száma az alkalmazottakénál nagyobb arányban nőtt. Ennek eredményeként az állami ipar 1000 munkására jutó alkalmazotti létszám az 1955. évi 317 főről 1956-ban 314 főre csökkent.

Az alkalmazottak létszáma 1956-ban nem változott számottevően, összetételében azonban megfigyelhető bizonyos eltolódás a műszaki alkalmazottak javára. Az állami ipar műszaki alkalmazotti létszáma ugyanis 2,3 százalékkal emelkedett, az adminisztratív létszám növekedése pedig tized százalékban sem fejezhető ki. Az összes alkalmazottaknak 1956-ban 38,5 százaléka volt műszaki besorolású, és 32,1 százaléka dolgozott adminisztratív munkakörben. Ennek az aránynak megítélésénél tekintetbe kell vennünk, hogy az adminisztratív munkavállalók aránya a kimutatottnál tulajdonképpen magasabb, mivel jelenleg több kifejezetten ügyviteli munkakör betöltője a műszaki állománycsoportba tartozik, elsősorban bérezés-ösztönzési megfontolások alapján.

Erre mutat egyébként az a körülmény is, hogy a műszaki alkalmazottaknak még egyharmada sem rendelkezik műszaki képesítéssel (műszaki egyetem vagy technikum). A műszaki alkalmazottak képzettség szerinti összetételére vonatkozóan az 1956. októberében végrehajtott megfigyelés adatai szerint az állami iparban az összes műszaki alkalmazottaknak mindössze 27,3 százaléka rendelkezik műszaki képesítéssel, s még a főmérnökök közül is csak 65,8 százalék mérnök vagy technikus.

Az állami ipari létszám nemek szerinti megoszlásáról rendelkezésre álló utolsó adatok az 1956. év eleji állapotot tükrözik. 1955. december 31-én az állami iparban mintegy 300 000 nőt foglalkoztattak, ami az összes munkás és alkalmazotti létszám 32,9 százalékát jelenti. Munkásnőként több mint 225 000 fő dolgozott, vagyis a munkáslétszám 32,1 százaléka. Az összes munkásnak a nehéziparban 19,8. a könnyűiparban 62,1. az élelmiszeriparban pedig 39,0 százaléka volt nő. Ez a megoszlás feltehetően 1956-ra is jellemzőnek tekinthető, mivel az egész állami ipart tekintve, a nők arányában évek óta nem történt számottevő változás.

Az állami ipar munkásainak 1956. évi foglalkoztatottságát a termelés IV. negyedévi stagnálása erősen befolyásolta.

A munkások az állami iparban 1956-ban összesen 1444 millió munkaórát teljesítettek, mintegy 90 millió órával (5,9 százalékkal) kevesebbet, mint

1955-ben. Az egy — állományban levő — munkás által teljesített órák száma 2235-ről 2057 órára, azaz 8,0 százalékkal csökkent. A visszaesés aránya a nehéziparban 8,1, a könnyűiparban 9,4, az élelmiszeriparban 4,7 százalék volt.

A munkaidőteljesítmények részletesebb vizsgálatának csak a torzító tényezők kiszűrése esetén van jelentősége, ezért a továbbiakban csak az I—III. negyedév ismertetésére térünk ki. Megbízható, részletesebb adatok egyébként is csak erről az időszakról — a minisztériumi iparra vonatkozóan — állnak rendelkezésre.

Az ipari termelés fejlődése során általában a legnagyobb mértékben a teljesített munkaórák emelkednek, a teljesített munkanapok száma ennél kisebb arányban növekszik, s csak ezután következik sorrendileg a munkáslétszám gyarapodása. Ezek az arányok 1956. első háromnegyedévében is érvényesültek: a minisztériumi ipar munkásai ebben az időszakban 3,9 százalékkal több munkaórát, illetve 3,3 százalékkal több munkanapot teljesítettek, mint 1955 első háromnegyedévében, létszámuk pedig 2,2 százalékkal emelkedett.

A munkások igénybevételének fokozódására mutat, hogy egy munkás munkanaponként az 1955. I—III. negyedévi átlagos 8 óra 10,8 perccel szemben 1956 hasonló időszakában 8 óra 13,2 percet dolgozott. Bár egyes iparágakban a napi munkaidő meghaladja a 8 órát, más — főleg egészségre veszélyes — munkakörökben pedig rövidebb ennél, a minisztériumi ipar átlagában a kötelező napi munkaidő 8 órának tekinthető.

A minisztériumi ipar munkásainak száma 1956. október 1-én az alábbiak szerint oszlott meg a heti törvényesen előírt munkaidő alapján.

A munkások száma a minisztériumi iparban

6. tábla

Megnevezés	A (az)								Összesen*
	36	40	42	45	48	51	56	60	
	óra heti munkaidővel dolgozó munkások száma (1956. október 1-én)								
Munkások száma (fő)	801	785	620	5777	547 117	1028	11 058	1303	568 517
A munkások összes számának százalékában	0,14	0,14	0,11	1,02	96,23	0,18	1,95	0,23	100,0

* Havibéres munkások adatai nélkül.

A minisztériumi ipar munkásai 1956 első három negyedévében összesen 122 millió munkanapot teljesítettek, az állományi létszám által teljesíthető 138 millió munkanappal szemben.

A kieső 16 millió munkanap 43,7 százalékát a fizetett szabadságidő tette ki, 40,4 százalékát betegség, 3,5 százalékát szülési szabadság, 10,6 százalékát pedig egyéb igazolt ok miatt mulasztották. Az igazolatlanul mulasztott munkanapokból az összes mulasztás 1,8 százaléka eredt 1956. I—III. negyedévében.

A munkanapok zömét a munkások az I. műszakban teljesítik, de jelentős a II. és III. műszak aránya is. 1956 szeptemberében a minisztériumi ipar munkásai által ledolgozott 13,8 millió munkanapnak 67,4 százalékát I. műszakban, 20,3 százalékát II. műszakban, 12,2 százalékát III. műszakban

teljesítették. (A rövidebb átlagos napi munkaidővel dolgozó területeken IV. műszakot is tartanak, ennek aránya azonban alig éri el az összes teljesített munkanapok egy tized százalékát.)

A termelékenység színvonala az egész évet tekintve jóval alacsonyabb az előző évinél, hiszen több mint két hónapon keresztül az iparvállalatok nagy többségénél nem folyt számottevő produktív termelés. A termelékenység alakulását befolyásoló tényezők részletesebb vizsgálatát emiatt szintén csak az I—III. negyedév adatai alapján célszerű elvégezni.

A termelékenységi mutatószámokra ugyancsak érvényesek a termelés volumenének vizsgálata során közölt megállapítások, melyek a vállalati teljes termelés és a nettó termelési érték mutatójának tartalmával foglalkoztak.

7. tábla
A termelékenység alakulása az állami iparban
(1949. év = 100)

Időszak	Az egy munkásra jutó termelés indexe az állami iparban	
	a nettó	a vállalati teljes
	termelési érték alapján	
1949.....	100	100
1950.....	117	119
1951.....	120	134
1952.....	126	146
1953.....	129	148
1954.....	116	147
1955.....	128	158
1956*.....	.	162

* 1956. január—szeptember havi átlag.

A továbbiakban — nettó termelési értékadatok hiányában — a vállalati teljes termelés alapján ismertetjük a termelékenység alakulását.

1956. első három negyedévében az egy munkásra jutó teljes termelés az állami iparban 6,2 százalékkal, a minisztériumi iparban² 5,4 százalékkal magasabb volt, mint az előző év azonos időszakában.

1956 első három negyedévében a minisztériumi ipar munkás állományi létszámának átlagosan 88,6 százaléka jelent meg munkára. A dolgozó létszámnak és állományi létszámnak ez az aránya 1955 hasonló időszakában 87,6 százalék volt. A munkahónap kihasználásának 1,1 százalékos javulása eredményezi, hogy az egy munkásra jutó (átlagos állományi létszám alapján számított) termelés nagyobb arányban nőtt az egy dolgozó munkásra jutó termelésnél.

Az egy teljesített órára eső termelés 1956 első három negyedévében 3,7 százalékkal volt magasabb, mint az előző év azonos időszakában.

A fontosabb termelékenységi mutatószámok és az ezeket befolyásoló főbb tényezők együttes alakulását az alábbiak szemléltetik:

² A termelékenység alakulásának részletesebb vizsgálatához szükséges munkaidőkihasználási stb. adatok csak erre az utóbbi területre vonatkozóan állnak rendelkezésre.

Megnevezés	Az 1956. I—III. negyedév az 1955. I—III. negyedév százalékában
Egy teljesített munkásóra jutó termelés	103,67
Munkanap-kihasználás javulása	100,55
Egy fő átlagos (munkás) dolgozó létszámra jutó termelés*	104,24
Munkahónap-kihasználás javulása	101,12
Egy fő átlagos munkás állományi létszámra jutó termelés	105,41

* A törvényes munkanapok számának változatlansága következtében azonosan alakul az egy teljesített munkanapra jutó termelés mutatójával.

A munkateljesítmények csökkenése ellenére az állami ipar összes munkavállalója részére 1956-ban 1,1 milliárd forinttal (8,7 százalékkal) több munkabért fizettek ki, mint 1955-ben. A munkások kifizetett bére ennél némileg nagyobb arányban — közel 864 millió forinttal — 9,1 százalékkal nőtt.

A termelés és a munkabérek ellentétes irányú alakulása országos viszonylatban megbontotta a vásárlóerő és az árualap egyensúlyát. Az állami iparon belül az ellentétes tendencia éves szinten a bérrentabilitási mutatók nagyarányú romlását idézte elő. Míg 100 forint összes kifizetett bére 1955-ben 515 forint termelés jutott, addig 1956-ban 432 forint. A csökkenés 16,1 százalék. A munkásbérek alapján számított rentabilitás alakulása még kedvezőtlenebb, 100 forint munkás bére 1955-ben 718, 1956-ban 599 forint, azaz 16,5 százalékkal kevesebb termelés jutott.

A kereseti színvonal alakulásának vizsgálatánál a névleges keresetek változását a reálbér alakulásával párhuzamosan célszerű figyelemmel kísérni.

8. tábla

A munkások és alkalmazottak névleges és reálkeresete az állami iparban

Időszak	Egy főre jutó havi névleges átlagbér*		Fogyasztói árindex	Reálbérindex
	forint		1949. év = 100	
1949.....	606	100,0	100,0	100,0
1950.....	649	107,1	105,7	101,3
1951.....	694	114,5	127,7	89,7
1952.....	893	147,4	179,1	82,3
1953.....	940	155,1	178,3	87,0
1954.....	1052	173,6	169,6	102,3
1955.....	1080	178,3	168,2	106,0
1956.....	1175	193,9	166,5	116,5

* A névleges átlagbér itt közölt adata nem tartalmazza az adókra, a nyugdíjárulókra, az államkölcsönbefizetésre fordított tételeket. A fogyasztói árindexnél a minőségromlás és a burkolt árváltozások hatása nincs figyelembe véve.

A munkások reálbérindexe az elmúlt évek során — 1956. évet kivéve — a termelékenységnél lassúbb ütemben növekedett, illetve 1951—1953. évben a termelékenység emelkedése ellenére alacsonyabb volt az 1949. évi színvonalnál. A termelékenység és a munkások reálbére 1949 óta az alábbiak szerint alakult.

9. tábla

A munkatermelékenységnek és a munkások reálbérindexének alakulása

Időszak	Az egy munkásra jutó nettó termelési érték indexe az állami iparban	Az állami ipar munkásainak reálbérindexe
1949.....	100	100
1950.....	117	107
1951.....	120	94
1952.....	126	85
1953.....	129	88
1954.....	116	104
1955.....	128	107
1956.....	107*	115

* I—III. negyedév folyamán a termelékenység színvonala is magasabb volt az előző évinél, a nettó termelés alapján számított adat azonban erre az időszakra nem áll rendelkezésre.

A továbbiakban a nominál kereseti adatok alapján részletesebben foglalkozunk az állami iparon belüli kereseti arányok alakulásával.

Az állami ipar munkásainak átlagos havi keresete az 1955. évi 1149 forintról 1956-ban 1226 forintra (6,7 százalékkal) emelkedett.

Az alacsonyabb kereseti színvonalú iparágakban végrehajtott béremelések eredményeként a munkás átlagkeresetek a könnyűiparban és az élelmiszeriparban nagyobb arányban növekedtek (8,4 százalékkal, illetve 10,7 százalékkal), mint a nehézipari iparágakban (5,4 százalékkal).

A bérrendezés csak kismértékben módosította az egyes iparágak, iparcsoportok munkás átlagkeresete közötti arányokat. A nehézipari átlagkeresetek — főleg a szénbányászat kiemelkedően magas kereseti színvonala következtében — továbbra is több mint 25 százalékkal magasabbak, mint a könnyű-, illetve élelmiszeriparban.

10. tábla

A munkás átlagkeresetek alakulása a főbb iparcsoportokban

Megnevezés	A munkások átlagos havi keresete			
	az 1956. évben (forint)	az 1956. évben az 1955. év százalékában	az állami ipari munkás átlagkereset százalékában	
			1955.	1956.
évben				
<i>Nehézipar</i>	1320	105,4	109,0	107,7
Ebből: Bányászat	1604	106,7	130,8	130,8
Kohászat	1363	104,3	113,8	111,2
Gépgyártás	1281	103,8	107,4	104,5
Közlekedési gépjavító ipar	1249	105,9	102,6	101,9
Villamosenergiaipar	1312	114,6	99,7	107,0
Építőanyagipar	1154	107,4	93,5	94,1
Vegyipar	1180	108,2	95,0	96,2
<i>Könnyűipar</i>	1036	108,4	83,2	84,5
Ebből: Nyomdaipar	1182	107,8	95,4	96,4
Textilipar	1015	109,6	80,6	82,8
Bőr- és szőrmeipar	1108	104,7	92,1	90,4
Ruházati ipar	1042	107,2	84,6	85,0
<i>Élelmiszeripar</i>	1043	110,7	82,0	85,1
<i>Állami ipar</i>	1226	106,7	100,0	100,0

A fontosabb ipari szakmák átlagkeresete közötti arány az 1956. év folyamán nem változott számottevően. Az 1955. év végi kereseti szinthez képest kismértékű emelkedés mutatkozott.

11. tábla

Az átlagkeresetek alakulása néhány fontosabb ipari szakmában

Szakma megnevezése	A szakma átlagos havi keresete			
	1956. júniusban		1955. decemberben	1956. júniusban
	forint	1955. december százalékában	a vágár átlagkereset százalékában	
Vágár	1864	104,0	100,0	100,0
Esztergályos (vas és fém)	1334	103,9	71,7	71,6
Villanyszerelő	1436	101,1	79,2	77,0
Gépjárműszerelő, motorszerelő	1537	101,0	84,9	82,5
Hegesztő	1511	102,3	82,4	81,1
Kovács	1446	105,5	76,5	77,6
Műszerész (elektro- és rádió finommechanika)	1419	99,2	79,9	76,1
Öntő	1513	108,1	78,1	81,2
Hengerész (meleg)	1709	93,3	102,2	91,7
Hengerész (hideg)	1311	105,1	69,6	70,3
Fonó	945	104,5	50,4	50,7
Gépi varrómunkás	989	99,4	55,5	53,1

Az alkalmazotti állománycsoportok közül a műszaki alkalmazottak átlagos havi keresete a munkás átlagkeresetnél kisebb arányban, — 6,2 százalékkal — emelkedett az előző évhez képest. Az adminisztratív alkalmazottak átlagkereseténél az emelkedés 4,4 százalékkal. Míg 1955-ben a műszakiak átlagkeresete a munkások átlagkeresetét 72,2 százalékkal haladta meg, addig 1956-ban 71,5 százalékkal volt magasabb. Az adminisztratív alkalmazottak átlagkeresete 1955-ben 3,7 százalékkal, 1956-ban pedig csak 1,5 százalékkal volt magasabb a gyáripari munkás átlagkeresetnél.

Az állami ipar anyag- és energiahelyzete 1956-ban korántsem volt kielégítő. A termelés alakulásának ismertetésénél többször utaltunk arra, hogy az év második és harmadik hónapjában szén-, illetve villamosenergia-ellátási zavarok következtében nagy számban fordultak elő üzemleállások, termelés kiesések. A fűtőanyagellátás zavartalanságát az év második felében sem sikerült biztosítani. Az összes szénkészleten belül a jobb minőségű szenek készlete viszonylag alacsony volt, s a hiány importtal való fedezésére sem nyílt minden téren lehetőség. A kőolajtermelés csökkenése következtében különösen súlyos volt a fűtőolajellátás helyzete. A kohókoks-ellátási problémákra való tekintettel a IV. negyedévre a kohók „lassítását” irányozták elő.

A IV. negyedévi termelés kiesések következtében az állami ipar a fontosabb fűtőanyag-fajtákból az egész évben általában kevesebbet használt fel, mint 1955-ben. A csökkenés azonban többnyire kisebb mértékű volt a termelés visszaesésénél még azokból a fűtőanyagokból is, melyeket elsődlegesen termelési felszerelések üzemeltetéséhez használtak fel.

A fontosabb fűtőanyagok közül az állami ipar felhasználása³ 1956-ban barnaszénből 6,7, lignitből 3,6, brikettből 13,6, tüzfából 11,3, fűtőolajból és pakurából 6,7, benzinből 3,2 és földgázból 23,1 százalékkal alacsonyabb volt az 1955. évinél.

Emelkedett a felhasználás feketeszénből (8,0 százalékkal), kokszból (9,3 százalékkal) és gázolajból (36,1 százalékkal).

12. tábla

A főbb fűtőanyagok felhasználása 1956-ban

Magnevezés	Mennyiségi egység	Az állami ipar 1956. évi összes felhasználása	Ebből:		
			kazánokban, halsó égésű motorokban	termelési felszerelésekben (kemencék, generátorok stb.)	fűtésre, világításra, járművek hajtására és egyéb célra
felhasznált mennyiség az összes felhasználás százalékában					
Feketeszén	1000 t	685,7	79,4	13,5	7,1
Barnaszén	1000 t	10 341,5	71,6	23,0	5,4
Lignit	1000 t	2 706,9	97,2	1,9	0,9
Koksz	1000 t	1 243,1	1,9	95,6	2,5
Tüzfifa	1000 t	123,8	5,2	78,1	16,7
Fűtőolaj, pakura	1000 t	617,5	45,9	53,4	0,7
Földgáz	millió m ³	230,7	47,4	32,2	20,4

A villamosenergiaellátás — a február-márciusi zavaroktól eltekintve — megfelelő volt az év folyamán. Az állami ipar villamosenergia-felhasználása 1955-höz képest 5,4 százalékkal esett vissza. Az összes felhasználáson belül 1956-ban emelkedett a motorhajtásra felhasznált villamosenergia-mennyiség aránya (61,4 százalékról 62,7 százalékra), míg az elektromos készülékek üzemeltetéséhez felhasznált energiamennyiség részesedése kismértékben (33,0 százalékról 31,9 százalékra) csökkent.

A fűtőanyagokon kívül hiányok mutatkoztak 1956. évben néhány fontosabb ipari nyersanyagból is; ezek többségükben importanyagok. A gépiparban egyes hengereltáru választékokból, a vegyiparban piritből, nyersfoszfátból, PVC porból, a könnyűiparban főleg gyapotból, jutából, egyes műselyemfonalféleségekből, szintetikus rostból, merinógyapjúból, gyapjú fésűszalagból, szulfitecellulozéból, nyers borjúbőrből és marhabőrből, az élelmiszeriparban vágott baromfiból és kakaóbabból voltak ellátási nehézségek 1956 folyamán. Az 1956. évi behozatal az előző évhez képest jelentősen csökkent a felsorolt anyagok közül fekete finom lemezből (40,0 százalékkal) piritből (16,0 százalékkal), nyersgyapotból (15,8 százalékkal), jutából (14,1 százalékkal), mosott durva- és finomgyapjúból (30,9 százalékkal), szulfitecellulozéból (9,2 százalékkal) és nyersmarhabőrből (56,3 százalékkal).

A termelés visszaesése, a munkabérek egyidejű növekedése, az állandó jellegű költségek viszonylagosan magasabb aránya — több más egyéb tényező mellett — együttesen az állami ipar eredményének nagyarányú romlásához vezetett.

³ Nyersanyagként felhasznált mennyiség nélkül.

1956-ban a minisztériumi ipar üzemi vesztesége a forgalmi adó nélküli folyóáron számított vállalati teljes termelési érték 3,3 százalékát tette ki. Az 1950 óta eltelt évek alatt az állami ipar üzemi eredménye csak 1954-ben mutatott negatív egyenleget, a veszteség aránya azonban akkor alacsonyabb volt (2,8 százalék). Az eredményromlás 1956-ban elsősorban a bérköltség és az értékcsökkenési leírás arányának emelkedéséből adódik.

13. tábla

A termelési költségek és az üzemi eredmény aránya az állami iparban*

Időszak	Anyag- költség	Bér- költség	Közteher	Érték- csökkenési leírás	Egyéb költségek	Le: meg- térülések és átmenő összetett költségek	Termelési költségek összesen	Üzemi eredmény, (nyereség+ veszteség-)	Vállalati teljes termelés, folyóáron forgalmi adó nélkül
1950.	60,7	18,2	6,4	2,4	5,1	—0,9	91,9	+ 8,1	100,0
1951.	64,0	16,7	5,2	2,2	4,7	—1,0	91,8	+ 8,2	100,0
1952.	67,1	18,1	1,9	4,1	6,2	—1,7	95,7	+ 4,3	100,0
1953.	68,0	18,1	1,9	3,8	6,6	—1,9	96,5	+ 3,5	100,0
1954.	73,0	19,2	1,9	4,0	6,6	—1,9	102,8	—2,8	100,0
1955.	71,6	18,5	1,9	4,2	5,2	—2,4	99,0	+ 1,0	100,0
1956.	70,7	22,3	2,2	5,3	5,6	—2,8	103,3	—3,3	100,0

* Az adatok a mindenkori folyóárnak, illetve az állami ipar mindenkori szervezetének felelnek meg, az iparvállalatok ipari és építőipari tevékenységére vonatkoznak. A táblázat 1956. évi sora nem tartalmazza a helyi ipari vállalatok, valamint a Borsodi Vegyikombinát adatait, ez azonban — a végzett számítások szerint — a költségarányokban nem okoz számottevő eltérést.

1956 első három negyedében a minisztériumi ipar átlagosan 3,3 százalékos üzemi nyereséggel dolgozott. Hozzávetőleges számítások szerint a IV. negyedévi termelésekieséssel kapcsolatos rendkívüli veszteségek 2920,7 millió forintot tesznek ki. Ez az összeg csak a bérköltségek és az értékcsökkenési leírás relatív növekedéséből származó veszteséget tartalmazza. A minisztériumi ipar állóeszköz- és forgóeszközállományát ért tényleges károsodás 35 millió, illetve 121 millió forintra tehető.

Az iparból származó állami bevételeket a termelés alacsonyabb színvonalával összefüggő forgalmi adó-kiesés is jelentősen csökkentette. Az állami ipari vállalatok értékesített termékeinél jelentkező forgalmi adó összege 1956-ban közel 20 százalékkal kevesebb volt, mint az előző évben.

*

Röviden összefoglalva az elmondottakat: 1956 első három negyedében — az érintett nehézségek és időszakos visszaesések ellenére — az ipar általában eredményeket mutatott fel: a termelés és a termelékenység színvonala emelkedett, a munkavállalók foglalkoztatottsága javult, az üzemi nyereség aránya magasabb volt, mint a megelőző évben, s nem mutatkozott lényeges aránytalanság a keresetek és a termelés emelkedése között sem. Valószínűnek látszott, hogy az exportszállítások növelése, illetőleg importmegtakarítások révén az ipar is hozzájárul kedvezőbb külkereskedelmi egyenleg eléréséhez. Egyes részleges hiányoktól eltekintve az iparcikkekben a belső szükségletek kielégítése is zavartalan volt. Az ipari termelés IV. ne-

gyedévi nagyarányú visszaesését azonban az első három negyedév fejlődése nem fedezte, így az egész évet tekintve a felsorolt mutatók lényegesen kedvezőtlenebbül alakultak, mint az előző években, a termelés színvonala például az 1953. évi szint alá süllyedt.

Az ipar helyzetéről vázolt kép teljességéhez azonban tudnunk kell, hogy a termelés 1957 eddig eltelt időszakában hónapról hónapra emelkedett és július hónapban már meghaladta 1956 júliusának viszonylag magas termelési színvonalát.

Az állami ipar 1957. III. negyedévi teljes termelése mindössze egy százalékkal maradt alatta az 1956. III. negyedévi színvonalnak. Az állami iparon belül a könnyűipar termelése 10,4 százalékkal, az élelmiszeriparé 0,9 százalékkal magasabb az egy év előttinél, míg a nehézipar a III. negyedévben 6,6 százalékkal kevesebbet termelt, mint az 1956. év azonos időszakában. Nagyarányú volt még az elmaradás a bányászatban (17,0 százalék).

A termelékenység színvonala szintén megközelítette már az egy év előtti szintet: az egy munkásra jutó vállalati teljes termelés az állami iparban 1957. III. negyedévben csupán 1,5 százalékkal volt alacsonyabb az 1956. III. negyedévinél. Az egy munkásra jutó termelés a nehéziparban 3,4 százalékkal, a könnyűiparban 1,1 százalékkal, az élelmiszeriparban pedig 1,0 százalékkal maradt alatta — a III. negyedévben — az egy év előtti szintnek.⁴

Az ipari termelés gyors fejlődését nagy részben a baráti országok segítségnyújtása alapozta meg; alapanyag- és félkésztermék-szállításaik átsegítették az ipart a legsúlyosabb anyagellátási nehézségeken, s ezáltal lehetőséget nyújtottak az ipart ért veszteségek mielőbbi felszámolására.

⁴ Fenti adatoknál a munkanapok számának változásából adódó eltérések mincsenek kiküszöbölve.

KISLÉGI NAGY DÉNES:

QUETELET ÁTLAGEMBERÉRŐL

„Mert mi lenne a számokból, ha nem léteznének a dolgok, amelyek valóságos alapul szolgálnak nekik?”

Georg Forster¹

A dogmatizmus hatása alatt álló gondolkozás egyik tipikusnak mondható megnyilvánulása egyebek között az a szimplicista ítélkezés, amellyel egyes bírálók — a marxizmus többé-kevésbé vulgarizált elveiből kiindulva és tételeit apriorisztikus merevséggel alkalmazva — a polgári tudomány nem egy kiemelkedő képviselőjét illetik. Aki a marxista bölcselettel komolyan foglalkozott, az aligha vonhatja kétségbe, hogy minden világnézeti jellegű állásfoglalásnak osztálygyökerei vannak, de — eltekintve attól, hogy éppen komoly, nagy erőfeszítésekre képes gondolkozóknak sikerülhet magukat ezektől legalábbis valamennyire megszabadítaniok, mint azt legpregnánssabb módon *Marx* és *Engels* példája is mutatja² — ezek az osztályhatások sokszor igen szövevényes formában, távoli összefüggésekben jelentkeznek, és megvilágításuk mélyreható kutatást és kifejtést kíván. A történelmi materializmusnak mint módszernek értékét éppen az mutatja meg, hogy segítségével ilyen analíziseket végezhetünk. Leegyszerűsítő alkalmazása ellen *Engels* is tiltakozott.³

A dogmatizmus veszélye különböző bölcselek és tudósok tanainak értelmezésénél kétféle irányban kísért. Midőn egy kutató a maga eredményeit, tárgyáról való felfogását formába önti, nemegyszer maga ez a formábaöntés merevebbeknek, határozottabbaknak tünteti fel tételeit, tanait, mint ahogy azt maga látja, és másokkal láttatni óhajtja. *Langevin*, a nagy francia fizikus helyesen jegyzi meg: „A dogmatizmus elleni harcban nagyon tanulságos megállapítani azt a tényt, hogy az új elméletek megalapozói sokkal inkább tudatában vannak rendszereik gyengeségeinek és hiányosságainak, mint folytatóik és magyarázóik. Fenntartásaikat később elfelejtik, és az, ami számukra feltevés volt, dogmává válik, és abban a mértékben, ahogyan eltávolodnak az elmélet létrejöttétől, egyre inkább érinthetetlené

¹ *Georg Forster: Válogatott írásai.* Művelt Nép Könyvkiadó. Budapest, 1953. Idézve G. Forster levelezéséből (VII. 181) Bodi László bevezetésében. 12. old.

² „Az elnyomott proletáriátus elméletét... az első időben csak olyan teoretikusok dolgozhatják ki, akik eredetileg az uralkodó osztályhoz tartoztak, de ettől elszakadtak, s az elnyomott osztály mellé állottak, mert „felküzdötték magukat az egész történelmi mozgalom elméleti megértéséig.” *Molnár Erik: A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái.* Szikra. Budapest, 1955. 297. old.

³ „... a materialista módszer a saját ellentétébe csap át, ha nem vezérfonalként használják a történelmi tanulmányokban, hanem mint kész sablont, amelyhez hozzáadják a történelmi tényeket.” *Marx—Engels: Válogatott levelek.* Szikra. Budapest, 1950. 487. old.

lesz. . .⁴ Innen a tanítványok és hívek dogmatizmusa, innen a vulgarizálás, sőt ennek eredményeképpen nemegyszer bizonyos fanatizmus.

De van ennek a dogmatikus szimplicizmusnak negatív irányban való megnyilvánulása is. Ez a tanok olyan bírálóinak eljárásában fedezhető fel, akik egy-egy kiragadott idézettel, néhány mondatos, célzatos összefoglalással ismertetik a tanok alkotóinak nézeteit, és ezek alapján irányítják ellenük támadásaikat. Ezt tapasztalhattuk nem egy kiváló tudós kritikusaival. Igaz lehet, hogy bármilyen bölcsélet vagy tudományos elmélet lényege néhány mondattal is jelezhető, de ilyenkor a „lényeg“ könnyen túlságosan leegyszerűsítetté, merevvé válik, és ilyen formában már alig is felel meg a lényeg fogalmának. Egy alkotó tudós tanai sokfelé elágazó összefüggések meglátásából, nemegyszer hipotetikus próbálkozásokból, esetleg egymásnak többé-kevésbé ellentmondó tételekből is állanak, sohasem annyira egyszerűek, hogy egy-két mondattal élő formában át lehessen venni azokat. Márcsak azért sem, mert a kutató elmében a kifejezésre hozott gondolatok és tételek tovább élnek, formálódnak, a saját és idegen bírálatok hatása alatt fellépnek velük szemben bizonyos kételyek, új összefüggések lehetősége merülhet fel, ellentmondásokat kell tisztázni, így fejlődik, csiszolódik tovább a maga sajátos dialektikájával magában az alkotóban egy-egy elmélet, egy-egy vélemény. Ezért tulajdonképpen egy komolyabb jellegű tudós munkáját nem is lehet valaha is egészen befejezettnek tekinteni és tanait is mint valami véglegesen lezárt terméket mutatni be. Az élet minden megnyilvánulásának, így a gondolatnak területén is mindig változó folytatóságoságot, mozgást jelent. Innen azoknak a történelmi tanulmányoknak izgató érdekessége, amelyek egy-egy nagy bölcselő gondolkodásának fejlődését, ennek motívumait, belső dialektikáját, társadalmi és logikai gyökereit, a gazdasági és szellemi átalakulásokkal való kapcsolatait próbálják bemutatni.

Mindezeknél fogva, ha egy tudós, egy bölcselő gondolatvilágát meg akarjuk közelíteni, először is minden elfogultság és előítélet, előzetes kritika nélkül kell tanai megértésére törekednünk. Megismerése helyes módszerének első lépése a vele való szellemi azonosulásra való törekvés, gondolkodásába, problémáiba, módszerébe való beleélés, tanainak — úgy mondhatnók — bennünk való továbbélést jelentő magunkévá tétele. Ez éppen nem könnyű feladat. Állítólag egy nagy francia bölcselőtől származik az a paradoxon, hogy „un philisophe compris est déja un philosophe gaté“ (egy megértett filozófus már egy elrontott filozófus). Valóban egy nagy gondolkodónak még a legbuzgóbb, legodaadóbb tanítványa sem lehet egészen azzá, ami a mester volt.

Ha tehát egy elméletnek, egy tudós nézeteinek megismerésére vagy ismertetésére törekedve mindenképpen óvakodnunk kell a dogmatikus követés veszélyétől, éppen úgy óvakodnunk kell attól is, hogy néhány leegyszerűsített tételben foglaljuk össze egész tanítását, és a tételeket mindjárt ugyancsak dogmatikus jellegű kritikával intézzük el.

*

A dogmatizmus jellegét viseli magán, amikor a kapitalista rendszer korszakában működő kiváló tudósokat, akiket komoly, nagy erőfeszítéseket jelentő életmunka jellemez⁵, sőt tanaikban nemegyszer, ha töredékesen is,

⁴ Paul Langevin: A tudományok történetének nevelő értékéről. Megjelent: A tudománytörténet kérdései. Cikkgyűjtemény. Szerk. Nádor György. Budapest Akadémiai Kiadó. 1954. 89. old.

⁵ „A burzsoázia osztálytudata szükségszerűen hamis tudat. De a haladó burzsoázia tudata hamissága

haladó jelleget lehet találni, bírálóik egy-egy megbélyegző jelzővel illetnek, és elméleti megállapításaikban apriori állásfoglalással mindenáron osztályuk védelmére szolgáló tartalmat akarnak felfedezni. Erre példaként idézhetjük *Osztroumov*-nak a *Statisztikai Szemle* XXIX. évfolyamában megjelent „A burzsoa bűnügyi statisztika reakciós jellege” című cikkét. *Osztroumov*-nak igaza lehet abban az általánosító megállapításában: „A burzsoa statisztikát a mennyiség bálványozása, a matematikai formalizmus, a tanulmányozott folyamatok anyagi természetének lebecsülése jellemzi”, de nem hisszük, hogy Queteletre jogosan alkalmazhatók lennének ilyenféle kitételek: „... a kapitalizmus ismert védelmezője”, „... nézeteinek reakciós és tudományellenes volta kézenfekvő” é. i. t.⁶ *Osztroumov* „Bírósági statisztika” c. művében írja: „Quetelet átlagemberében az akkori burzsoázia átlagos típusát akarta megvalósítani, aki véleménye szerint minden idők emberének mintaképül szolgálhat.”⁷

Ha az természetesen nem is vonható kétségbe, hogy Quetelet elmélete a burzsoa ideológiában gyökeredzik, az átlagember koncepciójának ezt az értelmezését fölülte mesterkéltnek tartom, olyannak, amelyre szintén ráilleszthetők *Engels*-nek a történelmi materializmus apriorisztikus alkalmazására vonatkozó megjegyzései. Ezért megéri a fáradságot, hogy újra elővegyük Quetelet tanait, és a dialektikai szemlélet segítségével megpróbáljuk követni az „átlagember” különös statisztikai szerkesztményéhez vezető gondolatmenetét. Az ilyenféle vizsgálódások annál érdekesebbek, mert a tudományos felfedezések mind az anyag, mind a szellem területén mindig közösségi munka termékei, és rendkívül tanulságos figyelemmel kísérni azt a folyamatot, amelynek keretében egy-egy gondolat, egy-egy intuición előbb homályosan, esetleg hibás összefüggésekben, zsákutcába tévedve megjelenik, későbbi meglátásokban azután tisztázódik, és egész elméleti rendszerek alapjául szolgálhat. Ilyen értelemben mutatott rá *Marx* is Quetelet érdemeire, hogy ti. a statisztika segítségével felhívta a figyelmet a társadalmi jelenségek törvényszerű lejátszódására, belső szükségszerűségére, de ugyancsak *Marx* jegyezte meg, hogy e szükségszerűség megmagyarázása nem sikerült neki.⁸ E sikertelenség oka legfőképpen Queteletnek a társadalom mibenlétéről, az egyén és közösség viszonyáról vallott sajátos, nemegyszer egymásnak ellentmondó tételekből álló felfogása, amely az átlagember tanában csúcsosodik ki. Ezt az átlagember-koncepciót későbbi kutatók nagyrészt elvető bírálatban részesítették, bár akadtak elismerő kritikák is. A marxista szellemű elemzésnek nyilván csak az lehet a feladata, hogy felfedje és szétválassa az elméletek gyökerében rejlő motívumokat, esetleges ellentmondásokat, rámutatva, ha vannak ilyenek, a haladást képviselő és velük szemben a gátlást jelentő tényezők szövevényére. Quetelet tanainak nevezetesen az átlagembernek ilvértelmű boncolgatása segítségével az átlagok, sőt a társadalom helyes dialektikai szemléletéhez is közelebb juthatunk. A tudománytörténeti kutatásoknak nyilván az ilyenféle elemzések

mellett is jóhiszemű volt... A jóhiszeműség kérdésének a proletár materializmus nem tulajdonít különösebb fontosságot.” *Molnár Erik* i. m. 273. old.

⁶ *Sz. Osztroumov*: A burzsoa bűnügyi statisztika reakciós jellege. *Statisztikai Szemle*, 1951. évi 11. sz. 991—1004. old.

⁷ *Sz. Osztroumov*: Bírósági statisztika. Általános rész. 1949. 208. old. oroszul.

⁸ „A múltban nagy érdeme volt: bebizonyította, hogy a társadalmi életnek még a látszólagos véletlen jelenségeit is periódikus előfordulásuk és periódikus átlagos számuk következtében belső szükségszerűség irányítja. Ennek a szükségszerűségnek a megmagyarázása azonban sohasem sikerült neki.” *Marx, Engels*: Összes művei, Moszkva, 1935. XXVI. köt. 7. old., oroszul.

adják igazi jelentőségét és értelmét. Természetesen a magunk, egyébként is csak ötletszerűen vázolt és polemikusnak szánt értelmezését csupán szerény kísérletnek tekintjük a különböző idevágó bírálatok nagy tömegében. Kétségtelen, hogy Quetelet a polgári világ ideológiáját képviseli, éppúgy az is, hogy nézetei kialakulásában alig lehet haladó fejlődést megállapítani. A „Társadalmi fizika“ 1869. évi második kiadása módszerében alig különbözik az 1834. évi első kiadásától. Nem gondoljuk azonban, hogy a tanaira, nevezetesen az átlagember eszméjére alkalmazott, nagyrésztében dogmatikus jellegű bírálat, amelyet fent idéztünk, megfeleljen a tudományos tárgyilagosság ismérveinek.

Quetelet e tanait összefoglaló „Társadalmi fizika“ első, 1834-es kiadásának előszavában azt mondja, hogy munkája két, egymástól független részből áll: az első három könyv csupán tényeket tartalmaz, a negyedik gondolatait „...az átlagember elméletéről és a társadalmi rendszer szervezetről.“ Vagyis a társadalomtudományi elméletet tulajdonképpen az átlagemberről szóló negyedik könyv tartalmazza. Maga az a körülmény, hogy e kettőt elválasztja, jelzi, hogy az átlagemberről és a társadalmi organizációról mondottakat Quetelet a „tényekkel“ szemben elméleti próbálkozásnak, hipotetikus jellegűnek tekinti.⁹ Figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy a „Társadalmi fizika“ cím mellett nagyobb betűkkel szerepel a másik cím: „avagy Vizsgálódás az emberről és képességei fejlődéséről“. A kutatás tulajdonképpeni tárgya tehát „...az ember, akinek fizikai, értelmi és erkölcsi tulajdonságai, meghatározottságai vannak. E végből az embert nem magában, individuumpént, hanem a faj és a társadalmi közösség részeként, töredékeként, másokkal való együttességében akarja vizsgálni.¹⁰ Ha többségében éspedig minél nagyobb számban vizsgáljuk az egyéneket, az így nyert méretek, számok kombinációi, az átlagok élénk tárják azokat a tulajdonságokat és azokat a törvényeket, amelyek az embert, mint a faj képviselőjét és mint a társadalmi közösség tagját meghatározzák.

Magának a társadalomnak, mint egésznek bizonyára sajátos, külön törvényei vannak. De ezeket az egyénekből kiindulva kell keresni és megállapítani. A kutatásnak azzal kell kezdődnie, hogy az embert, mint egyént vizsgáljuk, később azután magasabb nézőpontot foglalunk el, ahonnan az egyest jellemző sajátosságok szemléletét elveszítjük, vagy legalábbis nem látunk belőlük többet, mint azokat az oldalakat, amelyekkel összefügg az egészszel, a közösséggel, a néppel. Végül megkísérelhetjük néhány olyan összekötő kapcsolat kikutatását, amelyek a népeket fűzik össze egymással, és az egész emberiséget képviselik. Olyanféle a különbség e különböző szemléleti módok között, mint ahogy más képek tárulnak fel az ember előtt, ha a tengeren egy nagy hajóról vagy egy kis csónakról nézi az árt. Az elsőről nagy távlatokat lehet betekinteni, a másodikról már csak a vízfelület hullámzó mozgását, sőt az egyes hullámok sajátosságait lehet megfigyelni. Mint ahogy a nézőpontok különbözősége szerint lehet tehát vizsgálni a tenger nagyszerű színjátékát, úgy szolgáltathat az emberi nem is a legkülönbözőbb tanulmányokhoz anyagot. Mielőtt a társadalmi organizmust tanulmányoznánk, ismerni kell az elemeket, amelyekből össze van téve. Ezért kell min-

⁹ A. Quetelet: *Physique Sociale, ou Essai sur le développement de facultés de l'homme.* (A továbbiakban: *Physique Sociale.*) Bruxelles, 1960. I. köt. VII. old., 149. és 153. old., II. köt. 369. old.

¹⁰ „A fajt és nem az annak elemét alkotó egyént kell tanulmányozni.“ *Physique Sociale.* I. köt. 132. old. „Célunk a társadalmi testet tanulmányozni és nem azokat a sajátosságokat, amelyek az azt alkotó egyéneket megkülönböztetik egymástól.“ U. o. 128. old.

den figyelmünket elsősorban az emberre irányítani és az embert három szempontból, mint fizikai, mint erkölcsi és mint értelmes lényt vizsgálni.¹¹

Mi már most ennek a queteleti vizsgálódásnak a módszere? A módszer szónak kettős jelentése van: jelenti egyfelől azokat a gondolati eljárásokat, fogásokat, amelyeket a kutató a valóság valamilyen területének megismerésére alkalmaz; ez tehát a módszer szubjektív értelemben, mint a gondolkodás logikai menetének, irányításának része; de jelenti a módszer annak a módnak a magyarázó kifejtését is, ahogy a valóság jelenségei lejátszódnak, a valóság immanens rendjének bemutatására szolgáló hipotéziseket, alapelveket. Ezt lehetne a módszer objektív értelmének nevezni. Minden tudományos kutatás, minden módszer szükségképpen bizonyos feltevésekből indul ki, munkahipotéziseken alapszik, úgymond mondhatnók, a valóság bizonyos területén ellesett tényeket, a gyakorlatban szerzett tapasztalatokat, összefüggéseket próbál általánosítani, rendszerbe foglalni, más területekre is alkalmazni. Így próbálták a matematikának a fizikában és csillagászatban való alkalmazásából és sikeréből e mechanika módszerét átvinni az élet, a lélek, a társadalom jelenségeire. Később a biológiai organizmus megfigyeléséből a társadalmi organizmus analógiájára következtetve, biológiai módszerrel próbálták magyarázni a társadalmat é. i. t. Mindezeknek a próbálkozásoknak, módszerek és rendszerek általánosításának van bizonyos alapja, és lehet bizonyos sikere is annyiban, hogy a világ, a természet egy, és tünetményei között szükségképpen van hasonlóság és kapcsolat. Minden tudomány a gyakorlati alkalmazkodás céljából a valóság különböző jelenségeinek lejátszódását meghatározó törvények felfedezésére igyekszik. A „törvény“ mibenléte persze nem egyszerű probléma, de kétségtelen, hogy a törvény fogalma a materialista gondolkodás talaján született „...szerves része... a természet objektív okozatiságát, objektív szükségszerűségét valló világnézetnek.“¹² A „törvényt“ fogalmilag mindenütt azonosnak kell tekinteni, ami nem jelenti azt, hogy a valóság egyes területein megállapított törvények más területeken is minden további nélkül érvényesíthetők lennének. Mint ahogy a valóságnak különböző megnyilvánulásai, különböző területei vannak, különbözőknek, sajátosaknak kell lenniök a törvényeik felfedezésére irányuló módszereknek is.

Ha Quetelet statisztikai módszerét vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az több tényezőből tevődött össze és vezetett végül szociológiai rendszerének központi fogalmához, az átlagemberhez. Először is, mint ismeretes, Quetelet matematikusnak és fizikusnak indult, csillagászati, a földgömb fizikájáról szóló, valamint a valószínűségszámításra vonatkozó művei munkásságának jelentékeny részét teszik. Laplace iránti tisztelete és korlátlan bámulata szükségképpen a természetnek laplacei felfogására tették hajlamossá. Laplace pedig a mechanisztikus materialista világfelfogás híve. Ennek a világfelfogásnak a kapitalizmust előkészítő polgári osztály forradalmi ideológiájával való összefüggésére a marxista kutatók régen rámutattak.¹³ Laplace szerint a világ örökre adott, változatlan és változhatatlan gépezet, minden részében örökre megszabott összeműködés van, ennek az összemű-

¹¹ A. Quetelet: Zur Naturgeschichte der Gesellschaft. (A. „Du Système social et des lois qui le régissent.“ Páris. 1846. német fordítása.) Hamburg. 1856. 2. old.

¹² Nádor György: A természettörvény-fogalom történeti kialakulása és jelen problematikája. A Magyar Tudományos Akadémia társadalmi-történeti tudományok osztályának közleményei. VII. köt. 4. sz. Budapest. 1956. 310. old.

¹³ Így Engels a XVIII. század francia materializmusáról. Anti-Dühring. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó. Moszkva, 1947. 572. old.

ködésnek az elvei, szabályai azok, amelyeket természeti törvényeknek nevezünk.

Quetelet módszerének első alapvető gyökere, hogy a csillagászati mechanikából adódó szemléletet alkalmazta a társadalmi tüneményekre, ezért is könyvének címe: „Physique sociale“, társadalmi fizika. Első tanulmányában még társadalmi „mechanikáról“ beszél, csak 1834-ben kiadott főművében jelenik meg a „társadalmi fizika“ változat.¹⁴ Alaphipotézise a vilárendszer azonossága, törvényeinek egyformasága a valóság minden területén¹⁵ Az égi mechanika törvényeit a csillagászati megfigyelések és ezek alapján végzett matematikai műveletek által lehet felfedezni és igazolni. ennek analógiájaként szerepelnek a társadalom terén a statisztikai számokban való megfigyelések és az ezekből nyert eredmények.

Könyve második kiadásának bevezetőjeként Quetelet leközölte *F. W. Herschelnek* a valószínűségi számításról és annak a természet- és társadalomtudományokban való alkalmazásáról 1850-ben írt tanulmányát, amely túlnyomó részében és nagy elismeréssel Quetelet tanaival foglalkozik. Néhány mondata kitűnően foglalja össze Quetelet idevágó alapfelfogásának és módszerének lényegét: „A szám, a súly és a mérték minden exakt tudomány alapjai. Az emberi ismeretek egyetlen ágát sem tekinthetjük gyermekkorából kilépettnak, ha ilyen vagy olyan módon nem építi ki elméleteit, és a gyakorlatban nem korigálja azokat ezen elemek segítségével. Az, amit a csillagászati adatok vagy a meteorológiai feljegyzések a bolygók vagy a légkör mozgásainak ésszerű magyarázatára jelentenek, ugyanazt jelentik a statisztikai dokumentumok a társadalmi és politikai filozófia számára.“¹⁶ Ilyenképpen a számok tudományában, nevezetesen a valószínűségszámításban rejlik az a módszer, amely éppen a többségből, tömegszerűségből eredőleg a társadalomban levő embert meghatározó törvények feltárására képes. Az embernek a természetbe való cselekvő beilleszkedése azon alapszik, hogy események ismétlődését figyeli meg, és azt a következtetést vonja le, hogy minél többször ismétlődik ugyanaz az esemény, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy újra meg fog ismétlődni. Ha 1837. január 1-én 5841 évet számítunk a világ teremtése óta, ez 2 131 965 naplementét jelent; hogy e napon is lesz naplemente, annak a valószínűségét $\frac{2\ 131\ 965}{2\ 131\ 966}$ tört

jelzi. Ez annyira közeláll az egységhez, hogy a bizonyossággal egyenlőnek vehető.¹⁷ A valószínűségi számítás segítségével ilyen törvényszerűségek állapíthatók meg a társadalmat és az erkölcsi életet illetőleg is. „És ki lesz az a második *Newton*, aki az ég e másik mechanikájának törvényeit ki fogja fejteni?“¹⁸ A nagyszámok elárulják a társadalmi valóság immanens rendjét. Ebben a rendben felel meg az átlagember fogalma a társadalomtudomány terén a súlypont központi törvényének a fizikában. És az átlagok alapján nyert megállapítások helyességének annál nagyobb a valószínűsége, minél nagyobb az egységek száma, amelyek kiszámításukra szolgálnak. A queteleti

¹⁴ V. ö. *M. Halbwachs*: La théorie de l'homme moyen. Paris, Alcan, 1913, 43. old.

¹⁵ „A társadalmi jelenségeknél, amelyek egyedül az emberi akarattól függenek, a dolgok legnagyobb részt ugyanazon rendben és néha még nagyobb rendben folynak le, mint azoknál, amelyek tisztán fizikaiak.“ *Physique Sociale*. I. köt. 107. old. „Nem esupán fizikai tulajdonságaiban, hanem abban is, ami cselekvésére vonatkozik, az ember olyan okok befolyása alatt áll, amelyek legnagyobb része szabályszerű és visszatérő (periodikus).“ Uo. I. köt. 127. old.

¹⁶ *Physique Sociale*. I. köt. 65. old.

¹⁷ *A. Quetelet*: Lettres à S. A. R. le duc régnant de Saxe—Cobourg et Gotha sur la théorie des probabilités. Bruxelles. 1846. 20. old.

¹⁸ Zur Naturgeschichte der Gesellschaft. 288. old.

módszer második alapvető gyökerének ilyenképpen a valószínűségi számítást kell tekintenünk.¹⁹

Amde, mint már fent céloztunk rá — módszere harmadik tényezőjeként —, Queteletnek a társadalomról is bizonyos sajátos elképzelése volt. Gondolkozása egészbenvéve az angol-francia felvilágosodásban gyökerezik, ebből indult el az a bölcseleti és tudományos irányzat is, amely a laplacei világmechanikához vezetett. De ugyanebből indult el a társadalom individualis-atomisztikus szemlélete is, amely a „társadalmi szerződés“ és a „homo oeconomicus“ fogalmában csúcsosodott ki. Ez a felfogás belejátszik Quetelet gondolatvilágába is. Ugyanakkor éppen statisztikai vizsgálódásai következtében ahhoz a meglátáshoz jut el, hogy a társadalom valamiképpen más, több, mint az azt alkotó egyének pusztá summája. Meglátja a sajátos társadalmi realitást, meglátja, hogy az „embert“ meghatározó tényezők között a külső természet és a biológiai organizmus mellett ott van, mint külön valóság, a társadalmi környezet is. „Sohasem fogták fel az emberek valamilyen nagy egyesülését, amely például egy *nemzetet* képezett, mint egy egészet (un tout), amely egész a legjellegzetesebb egységet mutatja, összes tagjait egymással a leghelyesebb módon kötve össze, akár a fizikai, akár az erkölcsi és értelmi tulajdonságokra nézve.“²⁰ „Az ember ismerete ilyenképpen a *társadalmi test* ismeretéből vezetődik le.“²¹ Hogyan, miféle módon értendő ez az összeköttetés? És hogyan lehet megismerni ezt a sajátos „egészet“? Mi ez a társadalmi valóság, társadalmi test és milyen módon hat meghatározólag a közösséget alkotó egyénekre? E részt Quetelet — már matematikai szemléleténél fogva is²² — nem tud szabadulni az individualista atomisztikus felfogástól: az egyének egyszerű összegezéséből, hogy úgy mondjuk, matematikailag származtatja a társadalmi „egészet“ és próbálja meghatározni annak sajátosságait, törvényeit. Adva van tehát egyfelől a társadalom, mint sajátos egész, sajátos valóság, de másfelől ez az egész az egyének pusztá mechanikus szintézisévé, ebből a szempontból talán úgy is mondhatnók: matematikai absztrakcióvá redukálódik. Vagyis, bármennyire sajátos valóságnak érzi is Quetelet a társadalmat, mint egészet, vizsgálódásának tárgya mégsem vagy nem annyira ez az egyénektől megkülönböztetett kollektívum, ez a, mint később *Durkheim* fogja mondani, *sui generis* valóság, hanem az egyes ember, mint ennek az egésznek egyfelől eleme, másfelől tükrözője, hordozója, az egyes ember a maga tipikus formájában, a konkrét egyesekből az átlag képével általánossá absztrahálva.

A queteleti vizsgálódások célja ilyenképpen a társadalmi közösségben, faji együttességben élő „ember“ általános tulajdonságainak meghatározása: testmagassága, súlya, szellemi képességei, házasodásra, bűnözésre való hajlama é. i. t. A fizikai és erkölcsi tulajdonságok kutatásának módszere is ugyanaz, legfeljebb bizonyos, inkább technikainak látszó különbségekre lehet rámutatni, amennyiben a biológiai tulajdonságok megállapításának módszere az átlagszámításon, az erkölcsi és értelmieké a viszonyszámokon

¹⁹ Laplace szerint a valószínűségszámítás „... a józan ész egy számítási rendszerre redukálva.“ *Physique Sociale* I. köt. 12. old. „... minél nagyobb az egyének száma, amelyeket megfigyelünk, annál inkább elmosódnak az egyéni sajátosságok mind fizikai, mind erkölcsi tekintetben, és érvényesülni engednek azoknak az általános tényeknek a sorát, amelyek alapján a társadalom létezik és fenntartja magát.“ Uo. I. köt. 98. old.

²⁰ *Physique Sociale*. II. köt. 39. old. Jegyzet.

²¹ *Zur Naturgeschichte der Gesellschaft*. 231. old.

²² Halbwachs kiemeli, hogy „... az elemek egymástól való függetlensége: ez az a jellemző jegy, amely minden valószínűségszámítás alapjában rejlik. És ez van azon szövevényes jelenségek képzetekének alapjában is, amelyeket a véletlennek tulajdonítunk.“ I. m. 47. old.

alapszik. Szociális fizikán Quetelet nem annyira, vagy nem csak a társadalom, mint sajátos, immateriális valóság törvényeit feltáró tudományt érti, hanem idesorolja mindazokat a vizsgálódásokat és megállapításokat is, amelyek az emberről, fizikai, biológiai tulajdonságairól statisztikailag folytathatók. Az egyes embereken végzett mérésekből nyert átlag az igazi, az embert mint speciest jellemző méret, mint ahogy a fizikai tárgyak méréseinek átlagát lehet az „igazi” méretnek tekinteni. Így kerül Quetelet szemléletének középpontjába az átlag fogalma. Így alakul ki először a „fizikai átlagember”, mint elméleti fikció, amely *egy bizonyos társadalmi közösségre, országra, nemzetre a testmagasságok, testsúlyok, mellbőségek, érverések* é. i. t. „igazi” méretét, sőt ennél fogva ideális típusát, eszményi valóságát is képviseli.

Így jutottunk el Quetelet módszerének középponti elvéhez, az „átlagember” éspedig egyelőre a „fizikai átlagember” koncepciójához. Mielőtt már most a fizikai átlagembertől az erkölcsi átlagemberhez való átmenetet vizsgálnánk, iktassuk közbe — módszere negyedik gyökereként — Quetelet általános elméletét, nézeteit az átlagokról.

Az 1869. évi kiadás I. kötetének végén levő rövid elemzést az átlagról Quetelet azzal a megállapítással kezdi, hogy ha az ember szemben áll a természettel, először is az a végtelen változatosság döbbsenti meg, amelyet akár a legkisebb tüneményeken is megfigyel. Bármennyire szűk korlátok között központosítja is figyelmét valamire, különbözőséget talál, amely épp annyira csodálatot kelt, mint zavarba hoz. Hiszen a legegyszerűbb becslések is bizonyos határozatlanságot árulnak el, amely pedig összeférhetetlen a tudomány követelte pontossággal. Ha ugyanazt a tárgyat többször megmérjük, minden óvatosságunk ellenére csaknem mindig eltérő eredményeket kapunk. De a cselekvő embereknek szükségük van arra, hogy egy pontos adatban, pontos számban állapodjanak meg, amely a megfigyelések eredményét mindattól, ami esetleges, a lehető legjobban elválasztva adja: innen *az átlagok*. Ezeket az átlagokat szinte tudattalanul is alkalmazzuk. Így beszélünk egy bizonyos helynek nyári hőmérsékletéről, holott az pillanatonként változik. Az átlagok adják minden tudományos megfigyelés alapját, használatuk annyira egyszerű és természetes, hogy talán nem is méltányoljuk eléggé azt az óriási lépést, amelyet felfedezésük az emberi szellem számára jelentett. Nem tudjuk kinek köszönhető, akár a számolás vagy az írás.

Érdekes lenne vizsgálni, mikor kezdték az átlag fogalmát módszeresen használni. Bizonyára volt róla már az ókornak is bizonyos homályos ismerete, hiszen ez a fogalom szinte adva van az emberi természetben, és csaknem minden ítéletünk alapja. Mégis tudatos formában csak később alakult ki, és nehéz lenne megállapítani a tudományba való bevezetésének időpontját, amikor is kutatási szabályként leszögezik, hogy egy megfigyelési sorozat átlagát úgy kapjuk meg, ha a megfigyelt értékek összegét osztjuk a megfigyelések számával. Az átlagok elméletének kialakulása mindenesetre az emberi szellem történetének egyik legérdekesebb fejezete. Úgy látszik, Archimedes volt az ókorban az, aki legjobban értékelte az átlagok fontosságát és alkalmazta is a testek súlypontjára vonatkozó kutatásaiban olyanképpen, hogy egyetlen pont helyébe anyagi pontok nagy számát tételezte fel. Aristoteles is észrevette az átlagok tulajdonságait és felhasználta erkölcsstanában: az erény a középszerben áll, minden tulajdonságnak az átlagtól való nagy eltérése eredményezi a rosszat, a bűnt.

Amde az átlagok kiszámításánál — fejt ki tovább Quetelet — nyilván két lényegesen különböző dologról lehet szó: meghatározhatunk átlagként egy számot, amely, mint egy tárgy mérete *valóban létezik*, egy konkrét tárgy attribútuma („une chose existant réellement”), vagy pedig kiszámíthatunk egy olyan átlagot, amely több, egynemű, de nagyságukban változó dolgokat kifejező, különböző számnak legmegközelítőbb képét adja és mint ilyen nyilván *absztrakciót* képvisel.²³ Az elsőre példa egy épület megmérése. Ha hússzor megmérjük, talán egyszer sem kapjuk az „igazi” méretet. De tudjuk, hogy egy épületnek meghatározott magassága van és ha nem nyerjük ugyanazt a számot a többször végzett méréseknél, az onnan ered, hogy műveleteinkben elkerülhetetlen bizonyos pontatlanság. Beérjük tehát azzal, hogy az összes megállapítások átlagát tekintjük a keresett igazi magasságnak; az ettől való eltérések nagysága a megfigyelők ügyességétől és az eszközök pontosságától függ. Ezeknek az átlagoktól való eltéréseknek természetesen igen nagy a jelentőségük és sokan az átlagok használatában szem elől tévesztették a határértékeket, amelyek között a variációk lefolynak. Mindenütt, ahol több méretről van szó, három dolgot kell számbavenni: az átlagot, mint középértéket és a két szélső határértéket. Ezekről szokás alapján van bizonyos ítéletünk és ez vezet gondolkodásunkban, de a haladás megkívánja, hogy a homályos eszmék helyébe pontos fogalmakat léptessünk.

Eddig arról az átlagról szóltunk, amely egy konkrét tárgy többszörös méréséből adódik. Példaként ugyanazon épület hússzor való megmérését hoztuk fel. Másik példa lehetne az időpont meghatározása, amikor egy csillagnak a horizontra való belépése történik. Ennél az átlagolásnál is ugyanannak a tárgynak különböző megfigyelők által elért méréseredményéről van szó. Itt a minőségi elem mindvégig azonos, az átlag ugyanarra az egyetlen tárgyra vonatkozik, mint az egyes mérések. Az ilyen átlagokat nevezi Quetelet tulajdonképpen átlagnak („moyen véritable”), lényeges jegyeként a mondottak alapján *konkrét* jellegét jelölhetnők meg; az ilyen átlag egy valóban létező dolgot, annak bizonyos attribútumát képviseli.

Nézzük azonban az átlagszámítás másik esetét: egy utcában húsz ház van, ezek átlagos magasságát akarjuk meghatározni. Matematikailag a probléma ugyanaz. A húsz különböző méret összegét elosztjuk a házak számával és az így nyert szám lesz a húsz ház, helyesen: az *utca* házainak közös jellemzője.²⁴ A lényeges különbség a két átlag között, hogy az első méret konkrét, a második absztraktjellegű szám. Az első esetben a számok között kontinuitás áll fenn, a méretek az átlag körül szabályosan helyezkednek el, úgy hogy a maximumot és a minimumot is ismerve, az értékek előre kiszámíthatók. Ezért az elsőt valódi átlagnak mondva, a másodikat „aritmetikai átlag”-nak nevezhetjük. Ezzel az utóbbi kifejezéssel Quetelet azt akarja jelezni, hogy egyszerű számolási műveletről van szó olyan dolgok („entités”) között, amelyek között lényeges kapcsolatok nincsenek.²⁵

Ha már most Queteletnek ezt a kétféle átlagát a dialektikus logika kategóriái alapján szemléljük, azt a különbséget állapíthatjuk meg, hogy a „tulajdonképpen átlagnál” a megméréndő tárgy azonos lévén, a minőség

²³ „... sous la forme d'un nombre abstrait une idée générale de plusieurs choses, essentiellement différentes, quoique homogènes.” Physique Sociale. I. köt. 488. old.

²⁴ „... képet akarnék adni a házak magasságáról, amelyek egy bizonyos utcában vannak.” Lettres... sur la théorie des probabilités, 66. old. (Kiemelés a szerzőtől.)

²⁵ Herschel szerint végeredményben mindkét esetben számtani átlagról van szó, azért az elsőre az „average” szót tartaná helyesnek. Physique Sociale. I. köt. 36. old.

tényezője nem szerepel, attól tehát teljesen el lehet tekinteni. Az átlagszámítás tisztán mennyiségi jellegű, egyszerű matematikai feladat. Egy ház esetében *ugyanazon* magasságot mérjük és csak a mérőeszközök, a mérést végzők tökéletlensége a méretek különbözőségének, a „hibáknak“ az oka. Itt tehát csupán a matematikai műveletek alapjául szolgáló adatok mérésének tökéletlenségéről van szó. Nem így az „aritmetikai átlagnál“. Itt nem ugyanazt a házat mérjük hússzor, hanem húsz különböző ház magasságát átlagoljuk. A mennyiségileg meghatározható minőség a különböző tárgyaknál nem azonos, változó, azért itt az átlaggal egy absztrakt méretet nyerünk, amelynek a valóságban esetleg nincs is megfelelő egyéni konkrétuma. A statisztikai átlagok mind ilyen absztrakciók eredményei, azért ezeknél már nem pusztán matematikai feladatról van szó, hanem a minden statisztikai szám lényegéhez tartozó minőségi-fogalmi elem is szerephez jut. Midőn Quetelet az újoncok méreteit vizsgálta, nyilván vigyáznia kellett arra, hogy például a franciák közé ne kerüljön idegen, mert hiszen a *francia* újoncok átlagos magasságát, mellbőségét stb. határozta meg. Mint már fent céloztunk rá, a húsz ház átlagos magassága egy „utca“ házainak jellemzője. *A statisztikai átlagok lényege mindig egyfelől a minőségi elem mennyiségi variációja, másfelől az egyes értékeket egybefoglaló keretként egy magasabbrendű fogalom.* (A házaknál az utca, az újoncoknál a faj vagy a nemzet stb.)²⁶

Quetelet helyesen érzékelt, hogy a társadalom sajátos valóság, amelynek külön törvényei vannak, ennek ellenére sem az átlagok fejtegetésénél, sem az „átlagember“ mesterséges szerkesztményénél, a társadalom sajátos jelenségeinek kutatásánál nem tudott elszakadni a közösség individualista-atomisztikus szemléletétől. Elvileg megállapítja, hogy a társadalom külön egész, de ennek az egésznek a tulajdonságait, az azt meghatározó törvényeket éppen úgy az egyéni tulajdonságok átlagolásából akarja nyerni, mint ahogy a ház igazi magasságát a többszöri mérések átlagával fejezi ki. Ez vezet ahhoz a különös ellentmondáshoz, hogy az „átlagembert“ nem aritmetikai, hanem valódi átlagnak fogja fel. Minthogy az átlagot pusztán matematikailag nézi, a kvantitatív adatok mechanikus szintézisében látja a lényegét és nem keresi, mik azoknak az absztrakcióknak minőségi-fogalmi alapjai, amelyek a statisztikai átlagokat jellemzik. Az antropometriai vizsgálódásoknál ez még nem okoz különösebb zavart, de az erkölcsi átlagember fogalmába már nagymértékben belejátszik.

Quetelet nem jutott el addig, hogy a statisztikai átlagot lényegileg nem matematikai, hanem *szociológiai kategóriának* kell tekinteni. A gondolatmenetébe beleszövődött ellentmondást leginkább úgy világíthatjuk meg, ha a társadalom „egészére“ és az átlagokra vonatkozó felfogásával vázlatosan szembeállítjuk *Marx* idevágó nézeteit. Ami *Marx* politikai gazdaságtanában, amelyet a szociológiával egyértelműnek tekinthetünk, módszertanilag az új és a lényeg, az az, hogy minden fogalma társadalomtudományi kategória. *Marx* szerint a társadalom akció-közösség, a létfenntartást szolgáló termelésre egyesített egyének cselekvő közössége.²⁷ Ebből bizonyos sajátos, immateriális kapcsolatok, képzetek és viszonyok keletkeznek, amelyek az

²⁶ Kislégi Nagy Dénes: A statisztikai mérés. *Statisztikai Szemle*. 1955. évi 9. szám. 724—735. old.

²⁷ Egyebek között *Marx—Engels* „A német ideológia“ c. művében olvashatjuk: „A társadalmi tagozódás és az állam mindig meghatározott egyének életfolyamatából áll elő, de nem aszerint, ahogyan e ket az egyéneket ők maguk, vagy mások elképzelik, hanem aszerint, hogy milyenek tényleg, vagyis miképpen ténykednek (... wie sie *wirklich* sind, d. h. wie sie *wirken* ...), hogyan végzik az anyagi termelést, tehát hogy meghatározott, anyagi és akarattuktól független korlátok, feltételek és adottságok között miképpen tevékenykednek.“ Szikra. Budapest, 1952. 8—9. old.

egyén cselekvését és tudatát is meghatározzák. Ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy a társadalom valamilyen, az alapját alkotó egyénektől különválasztható, transcendens valóság, mint azt például Comte pozitív filozófiájában, később Durkheim tanításában is látjuk, ez ellen a felfogás ellen Marx a leghatározottabban tiltakozik.²⁸ Helyesen úgy értelmezendő, hogy egyén és társadalom egymástól elválaszthatatlan, egymást feltételező adottságok. Az elszigetelt, társadalmon kívüli egyén csupán ideológiai szerkesztmény.²⁹ A társadalmi jelenségeket épp úgy nem lehet az egyének pusztá akaratóból levezetni, mint ahogy nem lehet az egyének pusztá mennyiségi összetételének sem tekinteni. Hiszen már egy lovasszázad támadó ereje lényegesen különbözik az egyes lovasok támadó erejének összegétől és az egyes munkások mechanikus erőösszege („die mechanische Kraftsumme vereinzelter Arbeiter“) is különbözik attól a társadalmi erőpotenciáltól (gesellschaftliche Kraftpotenz), amely akkor áll elő, ha ugyanazon osztatlan művelletben egyszerre sok munkáskéz működik össze. „Nem csupán az egyéni termelőerőnek a kooperáció által való emeléséről, hanem egy olyan új termelőerőnek teremtéséről van szó, amelynek eleve tömegerőnek („an und für sich Maschenkraft“) kell lennie.“³⁰ Méginkább ilyen új, sajátos társadalmi jelenségek az érték, a pénz, a tőke stb.

Épp így Marx átlagai is mindig valamilyen szociológiai kategóriát képviselnek. Az átlag az összetevőknél magasabb fogalomra vonatkozik, magasabb társadalmi képződmény jellemzésére szolgál.³¹ Egyebek között jól példázzák ezt „A tőke“ I. kötetében a következő sorok: „Bizonyos termelési ágban a befektetett egyes tőkék összetétele többé-kevésbé eltér egymástól. Az egyes összetételek átlaga adja meg a termelési ág összetökéjének összetételét. Végül az összes termelési ágak átlagos összetételeinek átlaga megadja egy ország társadalmi tőkéjének összetételét...“³² (A kiemelés a szerzőtől.)

A marxi tanokkal való vázlatos szembeállítás jól rávilágít Quetelet társadalmi szemléletében levő kettősségre és az ebből eredő ellentmondásra. Az „átlagember“ először is úgy definiálhatjuk, mint egy társadalmi közösséget alkotó egyének általános jellemzőjét, egy fiktív, eszményi egyénre kivetítve. Valóban a fizikai átlagember meghatározásának módja is az, hogy a szóbanforgó társadalmi közösség összes (vagy reprezentatív elegendő) egyedeinek méreteit összeadjuk és osztjuk az egyedek számával. Így természetesen absztrakt iellegű számot kapunk, amelytől az egyes konkrétumok adatai mind különbözhetnek. Ez a szám, illetve az a fiktív lény, amelyet jellemez, a valóság, a konkrétumok tarka egvvelegében bizonyos állandóságot, egyformaságot képvisel. Ez adja központi iellegét, a fizikai testek súlypontjához hasonlítható. Ezzel az analógiával kapcsolódik bele az „átlagember“ fogalma Quetelet mechanisztikus — bár deisztikus színezetű —

²⁸ V ö G. Gurwiltch: La sociologie du jeune Marx. A „La vocation actuelle de la sociologie“ című kötetben. Páris P. U. F. 1950. 584. old.

²⁹ Marx: Tizenegy tézis Feuerbachról 6. sz.: „... az ember lényege nem valami az egyes egyénben lakozó elvontság. Az ember lényege a maga valóságában a társadalmi viszonyok összesége.“ Marx—Engels: A német ideológia. Szikra. Budapest, 1952. 151. old. — „A dialektikus materializmus nem hiszi, hogy az egyéni lelkek összege autonóm és független egységek számtani summája, ellenkezőleg Pascallal, Kanttal, Hegellel és Marxszal úgy véli, hogy minden egyes elemet csak a többi elemmel, vagyis az egészszel való kapcsolatainak összessége által lehet megérteni, az akció által, melyet ezen egésze gyakran a hatások által, melyet tőle kap.“ Lucien Goldmann: Sciences humaines et philosophie. Paris. P. U. F. 1952. 130. old.

³⁰ Marx: Das Kapital. I. Band. Hamburg, 1872. 333—334. old.

³¹ Lásd Kislégy Nagy Dénes: A statisztikai mérés. Statisztikai Szemle. 1955. évi 8—9. szám. 732—734. oldal.

³² Marx: A tőke. I. köt. Szikra. Budapest, 1949. 662. old.

világfelfogásába. Mindenütt a világon állandó hatásokat kifejtő *természeti erők* uralkodnak. Iyen állandóságokat kell megállapítani tudnunk az embert tárgyaló tudományban is. Régi íróknál és modern utazóknál is sokszor találunk olyanféle megjegyzésekkel, hogy például egy törzs tagjai magastermetűek. Az ilyen megállapítás nyilván összehasonlítás, viszonyítás eredménye. De arra eddig soha egy népnél sem gondoltak, hogy az emberi testek átlagos magasságát, átlagos súlyát próbálják meghatározni. Ennek oka, hogy a középértékek fogalma és kiszámítási módja a régiek előtt úgyszólván ismeretlen volt, míg mi megszoktuk használatát és a megfigyelésen alapuló tudományok haladását legnagyobbbrészt ennek köszönhetjük. Ideje tehát, hogy az átlagok módszerét bevezessük az embert tárgyaló tudományba is és segítségével megállapítsuk az embert jellemző állandóságokat. Minden egyénnek is megvannak a maga ilyen konstansai, számokban kifejezett magassága, súlya, ereje, amelyek a kortól, nemtől és más különböző tényezőktől függenek. Persze az ember maga is folytonosan változik,³³ de a változások közepetté is az átlagok formájában ott van az állandóság. Ugyanazon kor és nem összes egyedeinek ilyen adataiból az átlagot kiszámítva, olyan konstans értékhez jutok, „...amelyeket én egy fiktív lénynek tulajdonítok és ezt az *illető nép* átlagemberének nevezném.”³⁴ Ha az ember egy társadalmi fizika alapjait akarja lerakni, ezt a fiktív lényt, az átlagembert kell először is számokban megkonstruálnia, nem állva meg az egyes eseteknél és az anomáliáknál és nem nézve, hogy egyes egyének valamelyik képességükben nagyobb vagy kisebb fejlődést valósíthatnak meg. Ez az átlagember a szociális fizika alapfogalma. „Elle en forme pour ainsi dire, la base.”³⁵

Amde e konstans középértékek, e súlypontoszerű állandóság megállapítása magában véve nem elegendő, hiszen a valóság a konkrétumok gazdag variációját mutatja. „Van egy általános törvény, amelyet az egész világ-mindenség ural és amelynek úgylátszik az a rendeltetése, hogy abba életet oltson. Ez a törvény mindenbe, ami lélegzik, végtelen változatosságot visz bele, anélkül, hogy az alapigazságokat érintené. Ezt a törvényt, amelyet a tudomány hosszú ideig nem ismert fel, és amelyet a gyakorlat állandóan elhanyagolt, a *véletlen okok törvényének* fogom nevezni.”³⁶

Az állandó hatású természeti erők mellett *zavaró erők* működése állapítható meg, ezek által „véletlen okok” jutnak érvényre. Persze a „véletlen” kifejezést itt csak közhasználatú értelemben alkalmazzuk, semmiképpen nem jelenti azt, hogy minden jelenségnek ne lennének meg a maga kellő okai, hogy az, amit az ember a véletlen játékanak tart, ne lenne szilárd szabályoknak alávetve.³⁷ A „véletlenek” törvényei csak azért maradnak rejtve előttünk, mert nem tudunk eléggé nagyszámú jelenséget egyetlen pillantással áttekinteni, de valójában nincs a világon egyetlen „véletlen” ok sem és mindennek meg van a maga szükségszerű meghatározottsága. Ami ezeknél a véletlen vagy esetleges okoknál a legcsodálatosabb, az a körülmény, hogy a középértéktől általuk okozott eltérésekben szabályszerűség

³³ „Merészen kimondhatjuk azt, hogy az ember két egymást követő pillanatban nem marad egészen ugyanaz.” A. Quetelet: *Zur Naturgeschichte der Gesellschaft*, 98. old. Lásd még *Physique Sociale*, II. köt. 373. és 389. old.

³⁴ *Zur Naturgeschichte der Gesellschaft*, 13. old. Lásd még *Physique Sociale*, I. köt. 147. old.

³⁵ *Physique Sociale*, II. köt. 369. old.

³⁶ *Zur Naturgeschichte der Gesellschaft*, 15. old. — Quetelet másutt háromféle: állandó, változó és véletlen okot különböztet meg. A változó okok között különösen fontosak azok, amelyeknek periódikus jellegük van, minők az évszakok (*Lettres... sur la théorie des probabilités*, 159. old).

³⁷ *Zur Naturgeschichte der Gesellschaft*, 16. old.

mutatkozik, az eltérések lefelé és felfelé kiegyenlítik egymást és éppen ez teszi lehetővé, hogy a variációk gazdagsága közepette az allandóság központilag maradjon. Ha ismerjük egy nép testmagasságának középértékét, valamint az attól való eltérés maximumát és minimumát, a véletlen okok törvénye módot annak apriori kiszámítására, hogyan oszlik meg a népesség testmagasság, épp így egyéb fizikai tulajdonságok szerint.³⁸ Persze ez az átlagember különböző okok hatása alatt ugyanazon népnél is méreteiben változhat, és ha évszázadokon át vagy akár kisebb időközökben, gondosan meghatározzák, olyan számsort kaphatunk, amely felette figyelemreméltó. Ebből azt is megtudhatnánk, hogy a fejlődés mely törvényei szenvedték a legérzékenyebb változásokat.³⁹ A minden irányba kiépített átlagember bizonyos tekintetben az illető nép fizikai értékének mértékét képviseli.⁴⁰

Allandóság, törvényszerűség állapítható meg a születések és halálozások alakulásában is. Jóllehet e részt is biológiai jelenségekről van szó, nyilvánvaló, hogy ebbe, a népesedés problémájába már társadalmi vonatkozások, erkölcsi motívumok, a szabadakarat kérdése is belejátszhatnak. Ilyenképpen ez a vizsgálódás szolgál mintegy átmenetül az erkölcsi átlagemberhez.

Ez az átlagember, ez a fiktív lény ugyanis nemcsak fizikai, hanem erkölcsi és értelmi tekintetben is meghatározható. Ami eddig ezt megnehezítette, az a szabad akarat kérdése volt, a félelem attól, hogy az embert géppé alacsonyítjuk le. Ez az álláspont teljesen téves. Az anyagi világban mindenütt törvényekkel találkozunk, amelyeknek engedelmeskednünk kell. Miért kell tehát azt a hiú hitet táplálnunk, hogy a jelenségek magasabb síkján ettől a szükségszerűségtől mentesítve lehetnénk? Holott ellenkezőleg éppen itt csodálatos harmóniával találkozunk, amely az ember szabad cselekvő képességének teljes megóvása mellett bölcsen visszatart attól, hogy szembehelyezkedjünk ama törvényekkel, amelyek mind az egész világmindenség, mind legkisebb alkotórészének is fenntartásán órködnék. Így vetődik fel a szabadakarat kérdése, így kapcsolódik a fizikai „átlagemberhez“ az erkölcsi és értelmi átlagember problémája. Quetelet nem tesz lényegi megkülönböztetést a fizikai-biológiai és szociológiai nézőpont között, a fizikai és erkölcsi átlagembert azonos alapelvek szerint — bár szükségképpen nem egészen azonos módszerrel — vizsgálja.⁴¹ A fizikai tulajdonságok a szervezetben adottak és a szervek méretein át figyelhetők meg. De a szellemi és erkölcsi tulajdonságok csak külső cselekvésekben való megnyilvánulásaikön át tehetők vizsgálat tárgyává. Itt tehát véget ér az antropometria, véget ér a fizikai értelemben vett egyes mérések és ezekből adódó átlagok lehetősége. Ennélfogva csak a kollektív adatokból, egy-egy csoportban elkövetett cselekmények (házasságkötések, öngyilkosságok, bűnesetek) statisztikai számaiból indulhatunk ki. Ezek a számok elosztva a csoport tagjainak számával, jelzik az illető közösség egyedeinek átlagos erkölcsi tulajdonságait, házasságkötésre, bűncselekményre stb. való hajlamát. E kollektív adatok viszony-számaiból *sajátos társadalmi erők* létezése tűnik elő, amelyek meghatározólag hatnak az emberre. E társadalmi erők hatásait egy abszrakt egyénre kivetítve mutatja be az erkölcsi átlagember fiktív lénye, amely tehát mintegy *szociológiai képletnek* tekintendő. Ez a képlet maga a legkülönbözőbb részképletekre, a különböző bűncselekményekre, házasságkötésre korcsoportonként, nemenként, foglalkozásonként, gazdasági helyzetként stb. való

³⁸ Zur Naturgeschichte der Gesellschaft 20. old.

³⁹ Physique Sociale. II. kiad. 388. old.

⁴⁰ Zur Naturgeschichte der Gesellschaft. 27. old.

⁴¹ V. ö. Physique Sociale. II. köt. 364. old.

átlagos hajlam képleteire bontható fel, és a társadalmi valóság, a különböző közösségek mutatószámokkal való általános jellemzésére szolgál.

Quetelet arra tett kísérletet, hogy statisztikai adatokon keresztül az emberre ható, sajátos társadalmi-erkölcsi erők létét, törvényszerű megnyilatkozásait konstatálja.⁴² Így jutott, matematikai szemléletmódjától is vezetve, az „erkölcsi átlagember“ fogalmához, amely a társadalmi létből, a közösségből eredőleg az egyének általános, törvényszerű erkölcsi meghatározottságát, házasságkötésre, öngyilkosságra, bűnözésre való átlagos hajlandóságát mutatja. Az egyes emberek e körül a középérték körül oszcillálnak.

Ettől az absztrakt jellegű, a csoportot a maga egészében számszerűleg jellemző hajlamtól („penchant apparent“) természetesen különbözik az a hajlam, amely az egyes konkrét egyéneknél van meg. Ha ezeket az egyes lélektani adottságokat mérni tudnánk, e méretek átlaga összegezné azokat a valóságos hajlamokat („penchant réel“), amelyekkel az illető közösség egyedei bírnak. Ez az átlag annál inkább összeesnék e két statisztikai adatból nyert általános hajlam viszonyszámával, minél nagyobb számú egyedre terjedne ki, mert az egyéni különbségek annál inkább kiegyenlítődnek. Egyébként Quetelet maga is megjegyzi, hogy ebből a bűnözésre, házasságkötésre stb. való hajlamot kifejező átlagból nem annyira az egyének általános lélektani sajátosságaira, mint inkább az egyes ember által elkövethető ilyen cselekmények valószínűségére következtethetünk.⁴³

A leglényegesebb különbség már most az ember fizikai és erkölcsi tulajdonságai között, hogy az előbbiek kívül esnek akaratunk befolyásán, míg az erkölcsi jelenségek, mint cselekmények akaratunktól függenek. De éppen, ha nem egyénileg boncolgatjuk valakinek a házasságkötését vagy öngyilkosságát, amire számos irodalmi példával rendelkezünk, hanem statisztikailag, tömegszerűségükben vizsgáljuk ezeket a cselekményeket, akkor azt kell látnunk, hogy a társadalom bizonyos formájú szervezetében, csoportjaiban az egyéni akaratoktól független, állandó adottságként fordul elő bizonyos számú házasságkötés, öngyilkosság vagy bűncselekmény. Éppen ebből következik, hogy a társadalom egyénfeletti, az egyéni létet determináló valóság, amelynek a természethez hasonló erői és törvényei vannak. E részt tehát egyénileg meg van ugyan a szabadakarat a cselekvőben, nincs meghatározva, hogy melyik egyén fog házasságot kötni vagy bűncselekményt elkövetni — ez lenne a fatalizmus⁴⁴ — de törvényszerű, állandó meghatározottságként mutatkozik az, hogy bizonyos társadalmi formával, szervezettel, csoporttal bizonyos számú házasságkötés, öngyilkosság stb. adódik és hogy ilyenek elkövetésére a csoport tagjainak bizonyos, számokban kifejezhető valószínűsége áll fenn. Így például állandóságként megállapítható, hogy a 20—25 évesek házasságkötési, bűnözési számai nagyobbak a többi korcsoporténál. Viszont az öngyilkossági hajlam a korról növekszik.⁴⁵ Ezekben az állandóságokban Quetelet szerint elsősorban biológiai tényezők hatása érvényesül, kornak, nemnek van szerepe. A társadalmi tényezők hatása is állandó és törvényszerű ugyan, de ezeknek a társadalmi erőknek a hatásán az ember annyiban képes változtatni, hogy módjában áll a társadalmi szervezeten módosításokat végezni.

⁴² „A morális okok, amelyek nyomot hagynak a társadalmi jelenségekben, a nemzetben és nem az egyéneknél jelennek.“ *Physique Sociale*. II. köt. 321. old.

⁴³ „Feltételezve, hogy az embereket ugyanazon körülmények közé helyezzük, bűnre való hajlamnak a bűn elkövetésének kisebb vagy nagyobb valószínűségét nevezem.“ *Physique Sociale*. II. köt. 249. old.

⁴⁴ *Physique Sociale*. II. köt. 248. old.

⁴⁵ Uo. 366—367. old.

Queteletnek kétségkívül volt érzéke a társadalmi kauzalitás rendkívüli szövevényessége iránt.⁴⁶ Ezért tudatosan egyszerűsíteni, korlátozni kívánja a kutatás területét, mikor azt mondja, hogy a társadalomtudományi vizsgálódások kezdetén ki lehet hagyni azoknak a „zavaró erőknek“ a hatását, amelyeket az emberi beavatkozások jelentenek, mint ahogy eltekintenek ilyenektől a csillagászok vagy a halandósági tábla szerkesztői.⁴⁷ Ilyen alapon rekeszthető ki a szabadakarat problémája is.⁴⁸ Az embernek bizonyára van befolyása a világ alakulására, hiszen még a természet állandó hatású erőivel szemben is az emberi beavatkozások hosszú idő alatt elérhetnek némi eredményeket. De ezek a „zavaró erők“ éppen hatásuk gyenge volta miatt, a „véletlen okok“ kategóriájába tartoznak, befolyásuk egymás ellensúlyozása által annál inkább eltűnik, minél nagyobb a megfigyelések száma. Ilyenképpen a statisztika segítségével éppen az állandóságokat, az ezekben megnyilvánuló törvények érvényesülését állapíthatjuk meg.

Ha a társadalmi világban épp úgy törvények uralkodnak, mint az anyagi világban, akkor az embernek nincs más választása, minthogy ezekhez alkalmazkodjék, életét, cselekvéseit e törvények ismeretéhez szorja. A törvények mögött rejlő erőket tulajdonképpen éppúgy nem ismerjük, mint ahogy valójában nem tudjuk, mi a villamosság, létet csak hatásaiban konstatahatjuk. Mint ahogy a természetet törvényei ismeretében céljaink szerint alakíthatjuk, a természeti erőket az ember szolgálatába állíthatjuk, éppúgy a társadalmi törvények ismerete lehetővé teszi, hogy a társadalomban is megfelelő intézkedéseket tegyünk, változtatásokat végezzünk. Ha például azt látjuk, hogy bizonyos társadalmi formában, bizonyos csoportokban sok a bűncselekmény, új törvényekkel, a felvilágosodás terjesztésével kell igyekezni ezen az állapoton segíteni.⁴⁹ A társadalomban mutatkozó törvényszerű állandóságok éppenséggel nem jelentik a társadalom változhatatlanságát. De minthogy ezek társadalmi tényezők okozatai, rajtuk nem az egyének akarata, hanem csupán a társadalomban, jogrendszerében, oktatásában stb. okozott változtatások által lehet és kell változtatni.

Quetelet kifejezetten hangsúlyozza, hogy az erkölcsi átlagember nemzetként, fajonként, sőt koronként is változik.⁵⁰ Törvényszerű állandóság csak addig van, ameddig a társadalmi szervezetben nem történt változás. Így mondja egy helyen az öngyilkossággal kapcsolatban, hogy bizonyos kisebb hibák határai között képesek vagyunk megmondani az öngyilkosok számát minden jövőendő periódusra, de ennek az a feltétele, hogy ne legyen feltűnő változás a társadalmi körülményekben.⁵¹ Quetelet felfedezte, hogy a társadalmi létnek az egyéni sorsot meghatározó törvényei vannak, de mechanikai okság elve és szociológiai szemléletének határozatlansága ellentmondásokba sodorja. Így „A társadalmi rendszerről és az azt kormányozó törvényekről“ szóló könyvének legvégén ezt mondja: „Minden azt mutatja, hogy az ember általában minden cselekvésében a legnagyobb szabályossággal jár el. Akár

⁴⁶ „A törvények, amelyek az ember fejlődését irányítják és amelyek cselekvéseit módosítják, általában szervezetének, felvilágosodottságának, életkörülményeinek, intézményeinek, a helyi befolyásoknak és végtelen sok egyéb, mindig nehezen megragadható oknak eredményei: egyesek tisztára fizikaiak, mások fajunkban rejlnek.“ *Physique Sociale*. I. köt. 146. old.

⁴⁷ *Physique Sociale*. I. köt. 148. old.

⁴⁸ *Physique Sociale*. II. köt. 321. old.

⁴⁹ „Változtassunk a meglévő társadalmi rendben és látni fogjuk azoknak a tényeknek megváltozását, amelyek oly nagy állandósággal ismétlődtek.“ *Physique Sociale*. II. köt. 337. old.

⁵⁰ Ezért az irodalomban is, amely a társadalmat kifejező tükör, változniok kell az egyes népeket és korokat jellemző vonásoknak, és az írók törekvése is az, hogy az átlagembertől, amennyire lehetséges, ne távolodjanak el. Ugyanígy a képzőművészek sem ábrázolják elmúlt korok eseményeit, hanem saját koraikat kell kifejezniük. *Physique Sociale*. II. köt. 370. old., 374. old.

⁵¹ *Physique Sociale*. II. köt. 242–243. old. és 368. old.

házasodik, utódokat nemz, vagy magát megöli, akár társainak tulajdonát vagy életét támadja meg, úgy látszik, mindig szilárd és a szabadakaratton kívül eső okok hatása alatt cselekszik.“ Itt van az alapja a marxista kritikusoktól származó bírálatnak, hogy Quetelet fetiszizálja a társadalmi törvényeket. De így folytatja: „Mégis óvakodnunk kell ebből azt a következtetést vonni le, hogy ez az állandóság egy vigasztalan végzet eredménye.“⁵²

Talán úgy mondhatnók, hogy Queteletben még nem egészen tisztázott problematikával már ott él az a meglátás, hogy a társadalmi jelenségek okai más társadalmi jelenségekben rejlenek, hogy a társadalomban kívánatos változások nem valósíthatók meg pusztá akarattal, pusztá értelmi elképzelésekkel, hanem csak a társadalmi összefüggések ismerete nyújt alapot a cselekvésre, arra, hogy megfelelő intézményekkel, az okok kiküszöbölésével változtassunk a társadalmi anomáliákon. Ime egy másik sajátos mondat, amely egyfelől az egyének társadalmi meghatározottságát, másfelől a törvények ismeretéből eredő, racionális beavatkozás lehetőségét mondja ki: az egyén „... mint a társadalmi test tagja, minden pillanatban alá van vetve az okok szükségszerűségének és annak szabályosan adót fizet. De mint ember, értelmi képességeinek minden energiáját felhasználva, bizonyos módon megfékezi ezeket az okokat, megváltoztatja hatásukat és igyekezik arra, hogy egy jobb állapothoz közeledjék.“⁵³ Ebben is az a kettős szemlélet mutatkozik meg, amelyet a társadalmat illetőleg Queteletnél találunk: egyfelől adva van a társadalom individuális-atomisztikus felfogása, amely a közösségben nem lát mást, mint az egyének eszméinek és akarátának summáját és a társadalmat szerződés termékének tekinti. Ez az utóbbi elmélet, a burzsoázia tipikus ideológiai terméke is ott kísért Quetelet írásaiban.⁵⁴ Másfelől adva van a statisztika által felfedezhető, sajátos törvényekben megnyilvánuló, állandóságokat mutató társadalmi realitás, amely mintegy az egyének fölött áll, az egyéni akarattól függetlennek mutatkozik. Végeredményben ez a kettős, ellentmondásos szemlélet rejlik benn az „átlagember“ mesterséges szerkesztményében is. Quetelet ezzel mintegy az átmenetet képviseli az individualista szemlélettől a társadalom marxi értelemben vett tudományosabb, realiztikus szemlélete felé.⁵⁵ Túljutott a társadalmi szerződés előtti autark ember és a „homo oeconomicus“ koncepciójában megnyilvánuló szociológiai felfogáson, mégsem tudott egészen elszakadni tőle. Az átlagember formájában, kiszámítási módjában atomisztikus jellegű, de funkciójában mint a társadalmat, ezt a sajátos realitást magyarázni hivatott elméleti hipotézis egyénfeletti, kollektív jelleggel bír. Kísérlet volt arra, hogy a statisztika és a matematika összefogásával az egyedek tarka tömegéből kihozza a közösség általános és állandó jellegű jellemzőit és így megállapítson bizonyos, a társadalmi szervezetben immanens törvényszerűségeket, amelyek a természeti törvényekéhez hasonló meghatározottságot mutatnak.

De Quetelet az „átlagember“ hibrid fogalmával csak a jelenségek felületén mozog, csak mennyiségi tényezőkkel operál, a számokhoz tapad, nem mélyül el lényegszemléletig. Egy helyen azt mondja, hogy „a társadalmi

⁵² Zur Naturgeschichte der Gesellschaft. 314. old.

⁵³ Physique Sociale. I. kötet. 99. old.

⁵⁴ Zur Naturgeschichte der Gesellschaft. 212. old.

⁵⁵ Hasonló a Durkheim iskolájához tartozó M. Halbwachs ítélete: „Queteletnek helyes érzéke volt az iránt, hogy társadalmi törvények vannak, amelyek ránehezednek az egyéni akaratokra... De mint korának csaknem minden bölcselője, moralistája, statisztikusa és társadalmi írója, miután meglátta ezt a szempontot, nem fogadta el.“ I. m. 174. old.

Érdekes Léna Lajos véleménye is: „Quetelet érdeme, hogy a társadalmat a maga egészében tekintette, habár a társadalomnak igazi felfogásához nem tudott eljutni“. A statisztika története. Budapest, 1913. 371. old.

testnek is meg van a maga anatómiája, amelyet nem egészen helyesen *statisztikának* neveznek.⁵⁶ Azóta Marxtól megtanultuk, hogy a társadalom anatómiája a *politikai gazdaságtanban* keresendő. Quetelet életének utolsó húsz esztendejét családi csapások és betegségek árnyékolták be. Ez nyilván hozzájárult ahhoz, hogy jöllehet a „Társadalmi Fizika“ második kiadása 1869-ben jelent meg, Quetelet gondolkozása mindvégig a XIX. század első felének szellemi és politikai légkörét tükrözi. Ez a kor politikailag a nagyburzsoázia szűkkörű uralma, amely éppen ezért forradalmi eszméket és mozgalmakat is hordoz méhében. De sem a munkásmozgalmaknak, sem a szocialista tanoknak, Saint Simonnak, Hegelnek, Marxnak, sem Darwinnak hatása nem mutatkozik meg Quetelet tanain. Erre az elmaradottságra céloz Marx, midőn azt mondja róla, hogy „Quetelet már túlságosan öreg ahhoz, hogy bármely kérdést megvitassunk vele.“⁵⁷

Quetelet mindvégig a felvilágosodás polgári gondolkozását, az „ész“ és a „haladás“ kultuszát képviseli. A világosság kiterjesztése a tömegekre, magas átlagos képzettség: ime a civilizáció igazi mértéke. „A civilizáció helyzetét nem lehet *egyes* kimagasló szellemek alapján megítélni, hanem az *egész népben* elterjedt ismeretek mennyisége alapján.“ ... „Egyes egyének semmit sem számítanak a társadalmi testben, csak az *összes emberek átlagos műveltsége* jöhet tekintetbe és ameddig ezt nem sikerült emelni, addig semmit sem tettünk az emberiségért.“ A tudomány mutatja meg az emberi cselekvés lehetőségeit. Ez egyaránt vonatkozik a természetre és a társadalomra: a kormányoknak elő kellene mozdítaniok az olyan tudósok kutatásait, akik azzal foglalkoznak, hogy a népek helyzetét megállapítsák és azt megjavítani igyekezzenek.⁵⁸ A statisztikának is, mint tudománynak kettős funkciója van: segítségével felfedezhetjük a társadalmi törvényeket, ez a *tudományos* statisztika feladata. De ugyancsak a statisztika segítségével társadalmi diagnózist végezhetünk, feltárjuk a társadalmi állapotokat és azok ismeretében intézkedéseket tehetünk és ellenőrizhetjük hatásaikat. Ez a gyakorlati vagy *kormányzati* statisztika.⁵⁹ Az első feladat, a társadalmi törvények kutatása éppen azért szükséges, mert csak ezek ismerete teszi lehetővé a racionális cselekvést és az állapotok megjavítását.⁶⁰

Bármennyire igaz azonban, hogy Quetelet egészben véve polgári beállítottságú, mégis úgy vélem, legalábbis erős túlzás, ha az átlagember koncepciójából kizárólag vagy akár elsősorban a burzsoá társadalom apológiáját próbáljuk kielemezni. Az ilyen magyarázat egészben véve és dogmatikus határozottsággal kimondva egyoldalúnak és erőszakoltnak mondható. Ha a polgári szociológiát, legalábbis a klasszikus közgazdaságtant és a szerződéses államelméletet úgy lehetett jellemezni, hogy mindent az egyénből magyaráz és az egyénre vezet vissza,⁶¹ Quetelet a maga átlagemberével rámutatott az általánosra, rámutatott a társadalom sajátos valóságára, rámutatott arra, hogy a társadalmi létből az egyéneket meghatározó törvényszerűségek állnak elő. Bizonyos, hogy az „átlagember“ fikciója, a társadalmi valóságnak, a társadalmi erők hatásának ez az egyéni formában megkonstruált, excentrikus képlete ezeket nem tudta megmagyarázni. De annak jelzésére szolgált, hogy ilyen valóság és ilyen szociológiai törvényszerűségek, állandóságok vannak. Ez éppen az, amit *Marx* is Quetelet érdemeként ismert el.

⁵⁶ Zur Naturgeschichte der Gesellschaft, 226. old.

⁵⁷ Marx, Engels: Összes művei. 1935. XXVI. köt. 7. old., oroszul.

⁵⁸ Physique Sociale. II. köt. 225. old. (Az alkoholizmussal kapcsolatban.)

⁵⁹ Zur Naturgeschichte der Gesellschaft, 258. old.

⁶⁰ Physique Sociale. I. köt. 110. old., II. köt. 337. old.

⁶¹ Molnár Erik: I. m. 161. old.

Theiss Ede egyetemi tanár opponensi viszontválasza

(Rédei Jenő kandidátusi értekezésének vitáján
elhangzott felszólalás összefoglalása)*

Theiss Ede opponensi viszontválaszában mindenekelőtt megállapította, hogy a jelölt felszólalásában számos szubjektív mozzanat szerepelt. Például csalódásról beszél, az opponenssel kapcsolatban következtelenségről, önkényességről, vádolásról, elmarasztalásról stb. Az ilyen stílusú szubjektív kijelentések nem valók egy tudományos vita keretébe, ezekre nem válaszol.

Leszögezi, hogy a bíráló a jelölt dolgozatából bizonyos részeket természetesen idéz, ezek jó részét a tézisekben is szerepelnek. Hangsúlyozza azonban, hogy a bíráló nem ezekből az idézetekből vonta le a következtetéseit.

Az opponens kritikai megállapításait tényleg kb. a jelölt által említett négy cím alatt lehet összefoglalni. Ezeket nagyon lényegesnek tartja, míg a jelölt tévesen ezeket nem tartja lényegeseknek. Nyomatékosan rá kell mutatni arra, hogy a statisztikában semmiféle vonatkozásban nem lehet a módszertani kérdéseket másodrendűnek tartani. A statisztika lényegéhez tartozik a számszerű pontosság. Ezért a kisebb finomítást biztosító módszereket is alkalmazni kell. A természetesség mérése tekintetében és a disszertáció általános problematikájában tudó-

mányos szempontból nem fogadható el a jelölt álláspontja, hogy az új módszerek csak kis finomítást jelentenek, és hogy ugyanazon eredményekre vezetnek, mint a régebbi módszerek. Először is ki kell próbálni azokat. De ha csak néhány százalékos finomítást jelentenek is, a statisztika számára, az is eredmény.

Azonban a nemzetközi tudományos konszenzusban elfogadott modern módszerek nemcsak finomításokat eredményeznek, hanem, mint a bíráló több példával szemlélteti, nagyon is érdemleges különbségeket mutatnak ki. A két világháború közötti népesedési fejlődést a régi módszerekkel közismerten félremagyarázták, és a ténylegesnél kedvezőtlenebbnek tételezték fel. Miután ezek az újabb módszerek biztosítják a fokozott precizitást, a jelöltnek kötelessége lett volna ezeket megemlíteni és a lehetőséghez képest alkalmazni. Ezek felelnek meg a modern tudománynak, és nem a húsz évvel ezelőttiek. Az ilyen módszertani kérdésektől függ, hogy mennyire helytállóak az értekezés megállapításai. Ezek mindaddig bizonytalanok, míg legalább közelítő számítással az új módszereknek megfelelően megerősítést nem nyernek. Az opponensnek feltétlenül ragaszkodnia kell a pontossághoz és a tudományos haladáshoz. Ilyen értelemben vállalja a doktriner jelzőt, amelyet a jelölt vele szemben többször használt, bár kétségtelenül bizonyos sztigmatizáló jellege van, ha valakit doktrinernek nyilvánítanak.

A bíráló szerint az új módszerek alkalmazása nem jelenti a régi módszerek elvetését, mint ezt a jelölt tévesen mondja, hanem azok lényeges korrigálá-

* A Magyar Tudományos Akadémia társadalmi és történelmi tudományok osztályának bírálóbizottsága előtt 1957. szeptember 10-én tartották Rédei Jenő: „Az európai és a magyar demográfiai fejlődés társadalmi háttere” c. kandidátusi értekezésének vitáját. A kandidátusi értekezés téziseit az opponensek (Theiss Ede egyetemi tanár és Béres István, a közgazdaságtudomány kandidátusa) véleményét, valamint a jelölt választát a Statisztikai Szemle 1957. évi 10. sz. közölte. Theiss Ede opponens viszontválaszának közlésére — technikai akadályok miatt — ezúttal került sor.

sát. Tehát nincs szó arról, hogy a hagyományos módszereket teljesen kikapcsoljuk, a szélesebb körök számára készült kiadványokban megvan a megfelelő helyük, de egy színvonalas tudományos cikkben a korrekciókat feltétlenül alkalmazni kell. Ha a jelölt elolvasta, amit a bíráló az angol statisztikai társaságról mond, akkor láthatta, hogy mi kell, és mire van szükség.

A termékenység-mérés terén a demográfusoknak a tudománnyal együttthaladó többsége, akik közé tartozik Bojarszkij szovjet statisztikus is, hangsúlyozza, hogy itt a házassági mozgalom figyelembevétele nem mellőzhető, mert különben súlyos hibák keletkeznek. Ez nem jelenti azt, hogy a házassági mozgalmat teljes egészében kell vizsgálni, hanem csak a termékenységgel való kapcsolatait, például a házassági életkort, tartamot, a születési sorrendet stb. Ezek figyelembevétele a magyar viszonyok között is lehetséges lett volna. A bíráló ezzel nem veti el a jelölt munkáját, mint azt a jelölt helytelenül és túlzott módon állítja. A bíráló azt kívánja, hogy korigálja számításait a modern módszerekkel, mint ezt nemcsak Svédországban és Amerikában, hanem Angliában és máshol is megtették. A modern folyóiratokban erre mindig van utalás. Ez persze nagyobb munka lett volna. A Barsy Gyula által alkalmazott módszer jelentősége éppen abban áll, hogy ez a magyar munka olyan módszert használ, amely a házassági mozgalom megfelelőbb figyelembevételét teszi lehetővé, mint a bíráló említi.

A születések és halálozások kapcsolatáról a jelölt más dolgokat imputál a bírálóknak, mint amit az tartalmaz. A bíráló nem mondja azt, hogy a halandóságnak itt semmi befolyása sincs. A bíráló, az ott említett szerzők és a legtöbb szerző többé-kevésbé ugyanazt mondják e tekintetben, ti. hogy ez semmiképpen sem elsődleges befolyás, hanem egy a sok közül, az összefüggés laza, csak átmenetileg szorosabb. Ennek részletesebb kifejtésére itt nincs idő, mert a bíráló nem akar citológiai elmefuttatásokba bocsátkozni, mint azt a jelölt elég hosszú időn keresztül megtette. A bíráló által említett szerzők esetében nem szabad csak egyes kiragadott idézeteket tekintetbe venni, és nem szabad azt az egyetlen cikket vagy év-

számot vizsgálni csupán, amelyet a bíráló említ. Az opponens nem tekintette feladatának, hogy mindegyes cikkekre rámutasson. Ez a jelölt feladata, aki azonban jelen esetben forrásait nem említi meg, és bibliográfiát sem készített. Az opponens a szerzőket természetesen nem idézte szó szerint, és nem egyetlen cikket vett alapul, hanem általában az ő magatartásukat. Ezért nem ítélte meg őket helytelenül, úgy hogy a jelölt ezzel kapcsolatos kifogásai nem helytállóak.

Itt nagy hiba, hogy a jelölt nem foglalkozott a születésszabályozás problémáival. Az idevágó irodalom alapján világossá válhatott volna számára, hogy a laikusok, munkások stb. nem ismervén kellően a halandósági viszonyokat, a családokat sem szabályozhatják ennek megfelelően. Legfeljebb egy-egy elhalt gyermek pótlása mutatható ki statisztikailag.

A születési mozgalom és a gazdasági helyzetre vonatkozóan az opponens hangsúlyozza, hogy itt Yule úttörő munkát végzett. A bíráló által említett cikk csak kezdő cikk volt, ezután a cikkek hosszú sora következett, amelyek nemcsak a ciklikus, hanem a trend-komponensek befolyását, tehát a hosszulejártatú korrelációkat is vizsgálták elemelesen, gazdasági és társadalmi hatásukban egyaránt. Azonban nemcsak a szazados irányzatok a fontosak, hanem a gazdasági konjunktúrák hatása sem hanyagolható el, mint ezt Bojarszkij nyomatékosan hangsúlyozza. A születési mozgalomnak a gazdasági és társadalmi tényezőkkel való kapcsolatát, ami az értekezés feladatkörébe tartozik, csak akkor tekinthetjük statisztikailag tisztázottnak, ha ezt a kapcsolatmérés eszközeivel bizonyítjuk. Természetesen vannak egyszerűbb módszerek is, mint a párhuzambaállítás stb., de a gazdasági mozzanatoknak számszerű egybe-kapcsolása elkerülhetetlen, akkor nincs ez a szélmalomharc. Az értekezés függelékeiben a gazdasági mozzanatoknak a demográfiai adatokkal való egybevetése hiányzik. Lehet, hogy a jelölt 1000 idevonatkozó megállapítása megállja a helyét, de addig, amíg a kapcsolatméréseket el nem végezte, ezek csak verbális állítások bizonyítás nélkül. A kapcsolatmérés szempontjából érthetővé válnak a vagyoni és gyermekszám negatív korrelációjával szemben mutatkozó ún. kivételek is.

A malthusianizmus és a biologizmus kérdésében az opponens hangsúlyozza, hogy kritikai észrevételei nem politikai, hanem tudományos jellegűek. Szerinte a malthusianizmus és a biologizmus lényege az, hogy nem veszi kellően figyelembe a társadalmi kapcsolatokat, és az emberi nem szaporodását az állati és a növényi élet színvonalán szemléli elsősorban. Ez teljesen hibás. Ily módon jogosult lehet egyrészt a házassági mozgalomnak a termékenységgel kapcsolatos mellőzéséből, másrészt a születési szám csökkenésének tényezői között a halandóságnak az első helyre való rangsorolásából a biologizmus megnyilvánulására következtetni a jelöltnél. Ebben semmi megbélyegző nincs. „Megjegyzéseimből meg lehet állapítani — mondotta az opponens —, hogy nem vagyok ellene az optimális népességszámnak, viszont konstátalom, hogy a szovjet statisztikusok többsége és a Bojarszkij-féle könyv is ez ellen foglalt állást még 1955-ben is.”¹ A szocialista demográfiai irodalommal kapcsolatban az opponens megjegyezte, egyetért a jelölttel abban, hogy az aránylag szűkkörű, de nem egészen szűkkörű, ha figyelembe vesszük azokat az egyéb cikkeket, amelyeknek demográfiai vonatkozásai vannak, továbbá a szovjet delegációknak az ENSz ülésein többször leszögezett véleményét a neomalthusianizmussal szemben. A kínai tudományos és más cikkekben beszélnek a családtervezésről, de ennek tudományos alátámasztása nem látható. A bíráló itt azt hiányolja, hogy

a szerző felfogását nem határolta el tudományosan a neomalthusianizmussal szemben.

Végül az opponens megállapítja, hogy fenn kell tartania kritikai észrevételeit, amelyek legjobb meggyőződése szerint a lényeges dolgokat objektív módon bírálják. A bírálat elismeri a jelölt eredményeit, ugyanakkor rámutat bizonyos fokig kezdő voltára, amit a jelölt is felszólalásában elismert. Az opponens ezután így folytatta „... én magamat is csak kezdőnek tekintem, mert általában a tudomány nagy dolog és mindnyájan csak kezdők vagyunk. Éppen ez a szép benne ... Én ebben nem látok semmi megbélyegzést...” Ezt és a kritikai észrevételeket azonban a jelölt rendkívül érzékenyen vette tudomásul, mint az egyes szubjektív megjegyzéseiből kitűnik. Opponens megjegyzi, hogy több, a lényegyet nem érintő részletkérdésre, adott keretek között nem térhet ki.

Összefoglalóan megállapítható: a halandóság tekintetében a dolgozat elég sok eredményt produkált. A születési mozgalom és a reprodukció kérdésében azonban lényeges kifogásokat kell emelni. A szerző választhatta volna dolgozata témájául csupán a halandóságot, akkor az sokkal jobban sikerült volna. De nagy fába vágta a fejszét, és nyilván nem látta, hogy itt milyen nehézségek vannak. Most talán látja, és így remélhető, hogy munkájából olyan tapasztalatokat szűrt le, amelyeket a jövőben hasznosíthat.

A pénzügyi statisztika néhány időszerű kérdése

A pénzügyi statisztika a gazdaságstatisztikai munka egyik ága, mely az állami és gazdasági élet egész területén rendszeresen tanulmányozza a pénzeszközök felhalmozásának, valamint a pénzügyi és bankrendszer útján az állam által történő elosztásnak és újraelosztásnak egész folyamatát, e folyamatot kísérő pénzmozgásokat, s figyelemmel kíséri a folyamatban érvényesülő törvényszerűségeket és kölcsönös összefüggéseket.

A pénzügyi statisztika fontosabb általános feladatai:

1. A pénz oldaláról összefüggésében be-

mutatja a társadalmi termék, a nemzeti jövedelem termelésének, elosztásának, újraelosztásának és felhasználásának egész folyamatát, e folyamatban érvényesülő törvényszerűségeket és kölcsönhatásokat;

2. Méri, ellenőrzi az országgyűlés, illetőleg a kormány által megállapított pénzügyi tervek teljesítését, elősegíti a tervek teljesítése érdekében szükséges operatív tennivalók és távlati jellegű munkálatok végrehajtását, felszínre hozza a tervtől való lemaradásokat s a lemaradások okait;

3. Feltárja a termelés és az elosztás különböző szakaszaiban a ki nem használt

¹ Az optimális népesség kérdéseinek részletei tekintetében az opponens nem foglalt állást.

A malthusianizmus és a biologizmus kérdésében az opponens hangsúlyozza, hogy kritikai észrevételei nem politikai, hanem tudományos jellegűek. Szerinte a malthusianizmus és a biologizmus lényege az, hogy nem veszi kellően figyelembe a társadalmi kapcsolatokat, és az emberi nem szaporodását az állati és a növényi élet színvonalán szemléli elsősorban. Ez teljesen hibás. Ily módon jogosult lehet egyrészt a házassági mozgalomnak a termékenységgel kapcsolatos mellőzéséből, másrészt a születési szám csökkenésének tényezői között a halandóságnak az első helyre való rangsorolásából a biologizmus megnyilvánulására következtetni a jelöltnél. Ebben semmi megbélyegző nincs. „Megjegyzéseimből meg lehet állapítani — mondotta az opponens —, hogy nem vagyok ellene az optimális népességszámnak, viszont konstátalom, hogy a szovjet statisztikusok többsége és a Bojarszkij-féle könyv is ez ellen foglalt állást még 1955-ben is.”¹ A szocialista demográfiai irodalommal kapcsolatban az opponens megjegyezte, egyetért a jelölttel abban, hogy az aránylag szűkkörű, de nem egészen szűkkörű, ha figyelembe vesszük azokat az egyéb cikkeket, amelyeknek demográfiai vonatkozásai vannak, továbbá a szovjet delegációknak az ENSz ülésein többször leszögezett véleményét a neomalthusianizmussal szemben. A kínai tudományos és más cikkekben beszélnek a családtervezésről, de ennek tudományos alátámasztása nem látható. A bíráló itt azt hiányolja, hogy

a szerző felfogását nem határolta el tudományosan a neomalthusianizmussal szemben.

Végül az opponens megállapítja, hogy fenn kell tartania kritikai észrevételeit, amelyek legjobb meggyőződése szerint a lényeges dolgokat objektív módon bírálják. A bírálat elismeri a jelölt eredményeit, ugyanakkor rámutat bizonyos fokig kezdő voltára, amit a jelölt is felszólalásában elismert. Az opponens ezután így folytatta „... én magamat is csak kezdőnek tekintem, mert általában a tudomány nagy dolog és mindnyájan csak kezdők vagyunk. Éppen ez a szép benne ... Én ebben nem látok semmi megbélyegzést...” Ezt és a kritikai észrevételeket azonban a jelölt rendkívül érzékenyen vette tudomásul, mint az egyes szubjektív megjegyzéseiből kitűnik. Opponens megjegyzi, hogy több, a lényegyet nem érintő részletkérdésre, adott keretek között nem térhet ki.

Összefoglalóan megállapítható: a halandóság tekintetében a dolgozat elég sok eredményt produkált. A születési mozgalom és a reprodukció kérdésében azonban lényeges kifogásokat kell emelni. A szerző választhatta volna dolgozata témájául csupán a halandóságot, akkor az sokkal jobban sikerült volna. De nagy fába vágta a fejszét, és nyilván nem látta, hogy itt milyen nehézségek vannak. Most talán látja, és így remélhető, hogy munkájából olyan tapasztalatokat szűrt le, amelyeket a jövőben hasznosíthat.

A pénzügyi statisztika néhány időszerű kérdése

A pénzügyi statisztika a gazdaságstatisztikai munka egyik ága, mely az állami és gazdasági élet egész területén rendszeresen tanulmányozza a pénzeszközök felhalmozásának, valamint a pénzügyi és bankrendszer útján az állam által történő elosztásnak és újraelosztásnak egész folyamatát, e folyamatot kísérő pénzmozgásokat, s figyelemmel kíséri a folyamatban érvényesülő törvényszerűségeket és kölcsönös összefüggéseket.

A pénzügyi statisztika fontosabb általános feladatai:

1. A pénz oldaláról összefüggésében be-

mutatja a társadalmi termék, a nemzeti jövedelem termelésének, elosztásának, újraelosztásának és felhasználásának egész folyamatát, e folyamatban érvényesülő törvényszerűségeket és kölcsönhatásokat;

2. Méri, ellenőrzi az országgyűlés, illetőleg a kormány által megállapított pénzügyi tervek teljesítését, elősegíti a tervek teljesítése érdekében szükséges operatív tennivalók és távlati jellegű munkálatok végrehajtását, felszínre hozza a tervtől való lemaradásokat s a lemaradások okait;

3. Feltárja a termelés és az elosztás különböző szakaszaiban a ki nem használt

¹ Az optimális népesség kérdéseinek részletei tekintetében az opponens nem foglalt állást.

tartalékokat; a megtakarítási, illetőleg többletbevételi lehetőségeket;

4. Megbízható és szemléltető tájékoztatást nyújt a pénzügyi és hitelrendszer szerkezetéről és fejlődéséről.

Ahhoz, hogy a pénzügyi statisztika mindezeket a feladatokat eredményesen elvégezhesse, számos módszertani kérdést kell megoldania. Meg kell határoznia a pénz- és hiteligazdálkodás területén a megfigyelés és a számbavétel körét. Ki kell dolgoznia az adatok áttekinthető és rendszerezett, bizonylatokon történő nyilvántartását, valamint az egyes fogalmak szabatos, világos meghatározását; meg kell állapítania a megfigyelés körébe vont jelenségek közgazdaságilag helyes osztályozásának rendszerét; elméletileg és gyakorlatilag tisztázni kell a statisztikai elemzés konkrét, pénzügyi-statisztikai módszereit; biztosítani kell a fogalmak, csoportosítások, módszerek egyöntetű alkalmazását, legalább egy-egy három vagy ötéves tervidőszak alatti állandóságát és szorgalmazni kell a statisztikai adatoknak, elemzéseknek széleskörű felhasználását a pénzügyi és hitelrendszer mindennapi feladatainak megoldásában.

A következőkben a pénzügyi statisztikai elemzés legáltalánosabban használt módszere: a pénzügyi mérlegek néhány időszere kérdéseivel foglalkozunk.

A pénzügyi mérlegekről

Jelenlegi gyakorlatunkban a következő pénzügyi mérlegeket állítjuk össze:

1. Az állami költségvetés bevételeinek és kiadásainak mérlegét;
2. A Magyar Nemzeti Bank hitel- és betétállományának mérlegét;
3. A nemzetközi pénzügyi mérlegeket;
4. A pénzforgalmi mérlegeket.

Az állami költségvetés bevételeinek és kiadásainak mérlege

A költségvetési mérleg (az állami költségvetés bevételeinek és kiadásainak mérlege) azt vizsgálja, hogy az állami feladatok ellátásához szükséges pénzeszközöket milyen forrásokból gyűjtötték össze, illetőleg az összegyűjtött pénzeszközöket milyen célokra fordították.

A költségvetési mérleg *bevételi* adatai magukban foglalják a vállalatok költségvetési befizetéseit (például a forgalmi adó és egyéb adók, nyereségbefizetés stb.), a

szövetkezetek adóbefizetéseit, a lakosság befizetéseit (adó- és illetékbecsítés) a költségvetésből ellátott szervek működésükkel kapcsolatos bevételeinek az állami költségvetésbe befizetendő részét (tárca-bevételek, tanácsi bevételek) és az egyéb költségvetési bevételeket (például a hosszú- és középlejártú hitelek visszafizetése stb.).

A költségvetési mérleg *kiadási* oldalán szerepelnek a beruházásokra és készletezésre fordított kiadások, a vállalatok költségvetést terhelő kiadásai (vesztésértérítés, dotáció stb.), a költségvetési szervek kiadásai (a nem vállalati formában működő gazdasági szervek fenntartásával és feladatai végrehajtásával kapcsolatos kiadások, a kulturális és szociális kiadások, a rend- és jogbiztonsági, valamint védelmi kiadások) és az egyéb kiadások (például hosszú- és középlejártú hitelfolyósítások stb.).

A költségvetési mérleg *egyenlege* — elvileg — azt mutatja meg, hogy a költségvetésben összpontosított eszközökből mennyit nem használtak fel (szufficit), illetőleg a bevételeknél — a meglévő tartalékok vagy újabb pénzkibocsátás terhére — az egyes időszakokban mennyivel többet használtak fel (deficit).

Az egyenleg azonban csak „elvileg“ mutatja ezt.

A költségvetési mérleg összeállítása jelenlegi módszerének véleményünk szerint lényeges fogyatéka, hogy a mérleg egyenlege nem fejezi ki az állam bevételei és kiadásai közötti számszerű különbséget, mert a mérlegben, a mérleg bevételi oldalán esetenként fiktív, nem realizált bevételek is szerepelnek. A költségvetési bevételek döntő hányadát a forgalmi adóbefizetés alkotja. A forgalmi adóbefizetés jelentős része pedig az ipartól származik. Az ipar a forgalmi adót akkor „fizeti be“, mikor a terméket a kereskedelemnek eladja (értékesítéskor). Ilyen körülmények között, ha az ipar olyan termékeket gyárt és „értékesít“ a kereskedelemnek, amelyet a kereskedelem nem tud tovább adni a lakosság számára (ha ezek a termékek a kereskedelemnél „elfekvő“ készletté válnak), az állam nyilván nem rendelkezik annyival, mint amennyit a költségvetési mérleg bevételei mutatnak. Az állam kiadásai viszont nem „fiktívek“, hanem minden eset-

ben tényleges kiadásokat jelentenek — így előfordulhat, hogy a papíron sufficiens költségvetés lényegében hiánnyal zárul, mely hiányt az állam a meglévő tartalékokból vagy a tényleges szükségletnél nagyobb összegű bankjegy kibocsátással tud fedezni. Ezt a fogyatékoságot meg kellene és lehetne szüntetni úgy, ha az állami költségvetés bevételei között csak a tényleges, már realizált bevételeket tüntetnék fel. (Ez természetesen számos számviteli és finanszírozási problémát vet fel.)

A költségvetési adatokkal szemben olyan követelményt is támasztunk, hogy tájékoztatást nyújtsanak egyrészt az adott időszak folyamán történt bevételek és kiadások alakulásáról (a tényleges pénzforgalomról), másrészt az adott időszak folyamán elért tényleges eredményekről (keletkezett nyereségek, veszteségek stb. alakulásáról). Ennek megfelelően a költségvetési mérleget az ún. pénzforgalmi adatok és — az 526/3/a/1954. MT számú határozat előírásai szerint — az ún. eredményadatok alapján kell összeállítani. A pénzforgalmi adatok a beszámolási időszakban ténylegesen megtörtént be-, illetőleg kifizetéseket tartalmazzák, az adatokban tehát az előző évekről áthúzódó esetleges ki- és befizetések is szerepelnek. Az eredményadatok alapján összeállított költségvetési mérleg a költségvetés végrehajtásával kapcsolatban megnyíló állami követeléseket és kiadásokat tartalmazza, függetlenül attól, hogy a bevételeket, illetve kiadásokat a beszámolási évben pénzügyileg teljesítették-e, vagy a teljesítés esetleg csak későbbi időpontban történik meg. Az olyan mérlegnek, mely sem a tényleges pénzforgalmat, sem az eredmény-helyzetet nem mutatja tisztán s lényegében csupán arról ad számot, hogy a vizsgált időszak eseményeivel kapcsolatosan az időszak végéig mennyi ki-, illetőleg befizetés történt, különösebb közgazdasági tartalma nincs.

A költségvetési mérleg adatai csak a vizsgált időszak (év, negyedév) bevételeit és kiadásait, illetőleg egyenlegét tartalmazza. Évről évre azonban bevételi feleslegek keletkeznek, melyeknek sorsáról és több éven át történő felhalmozódásának mértékéről a költségvetési mérleg nem ad tájékoztatást. Ezért szerintünk

helyes lenne, ha a nyitó és a záró készpénzállományt a költségvetési mérleg szerves részeként tekintenék. Így biztosíthatnánk a költségvetési, valamint a hitel- és betétállomány mérleg közötti számszerű összefüggést is.

A költségvetési mérleg — mely jelenleg a legösszefoglalóbb jellegű pénzügyi mérleg — véleményünk szerint csak a rövidebb időszakra való tájékozódás igényeit elégíti ki. Hosszabb időszakokra — több évre — vonatkozó, a főbb kérdésekkel foglalkozó elemzést nem végezhetünk vele. A mérleg ugyanis nem ad választ a gazdaságpolitika szempontjából fontos számos kérdésre, még arra sem például, hogy a fő termelő népgazdasági ágak különböző címeiken mennyit fizetnek be a költségvetésbe és mennyit kapnak a költségvetésből. Ezekre a kérdésekre csak másfajta megközelítő számításokkal lehet jelenleg választ adni. Ami a több évre vonatkozó elemzés kérdését illeti, az igen gyakori szervezeti és szerkezeti változások miatt az adatok összehasonlíthatóságának biztosítása nagyon sokszor igen nehezen oldható meg.

Meg kell mondani, hogy mindkét kérdésben a probléma felismerésén már túljutottunk, és a jelenleg is fennálló nehézségek jórészt annak a következményei, hogy az illetékesek az egyébként helyes határozatokat nem hajtják végre kielégítő mértékben.

A 2186/1955. MT sz. határozat, mely az állami költségvetés szerkezeti és tervezési rendjéről intézkedik, a költségvetés ágazati rendjét nagy vonásokban a népgazdaság ágazati rendjével összhangban szabályozta. Nem hajtották azonban végre a határozatnak azt a részét, mely kimondja, hogy „a pénzügyminiszter gondoskodjon arról, hogy a vállalati mérleg-beszámolók, illetve a vállalati költségvetési kapcsolatok tényszámái a népgazdaság ágazati rendszerének megfelelően is összesítésre kerüljenek.”

Nem hajtották végre „az állami költségvetés szerkezeti és tervezési rendjének megszilárdítása, a második ötéves terv időszakában való állandóságának és összehasonlíthatóságának biztosítása érdekében” hozott fenti minisztertanácsi határozatnak azt alapvetően fontos rendelkezését sem, mely szerint „fokozottan törekedni kell arra, hogy

1956. évtől kezdődően költségvetési szervezetek vállalatokká vagy vállalatok költségvetési szervekké átszervezésre, illetőleg minisztériumok (fejezetek) közötti átadásra és átvételre csak a legindokoltabb esetekben kerülhetnek“, valamint azt, amely szerint „állami feladatot 1956. évtől kezdve előirányzatos folyószámlás (EF) szervezet útján ellátni nem lehet. A jelenleg EF-rendben gazdálkodó szervezetet — EF jellegüket megszüntetve — be kell sorolni a költségvetés rendszerébe. Indokolt esetben ... EF szervet vállalattá is át lehet szervezni.“

A határozat meghozatala azért vált szükségessé, mert az elmúlt években gyakorlattá vált, hogy a pénzügyminisztérium évenként — nem egy esetben az egyes negyedévek között is — igen gyakran megváltoztatta az egyes szervezetek a költségvetéshez való kapcsolatát részben az által, hogy egyes szervezeteket a különböző időszakokban más és más elszámolási rendszerben szerepeltetett, másrészt pedig úgy, hogy egyes szervezeteket évenként más és más alágazatba sorolt be. Ezeknél a módosításoknál nem jártak el mindig kellő gondossággal, a módosítások nem mindig jelentettek okvetlenül fejlettebb, tökéletesebb költségvetési rendszert, gyakran csak alkalomszerű igények, megfontolások kielégítését célozták. Erre mutat az a nem kevés számú eset, amelyben egy—másfél év után a Pénzügyminisztérium számos szervet ugyanabba a gazdálkodási formába tett vissza, melyből máshová áthelvezte.

A Pénzügyminisztérium 1956-ban az előirányzatos folyószámla helyett létrehozta az ún. „költségvetési folyószámla“ (KF) rendszert, amelyben a szervezetek gazdálkodása lényegében ugyanúgy történik, mint az EF rendszerben s így tovább nehezíti az áttekintést. Úgy gondoljuk, hogy az elnevezés megváltoztatása nem jelenti a határozat végrehajtását.

Az adott évre vonatkozó elemzés és az adatok összehasonlíthatóságának biztosítása szempontjából igen fontos és még mindig nem kellően megoldott kérdés az, hogy a vállalatok költségvetési kapcsolatainak adatai milyen (bruttó vagy nettó, illetőleg milyen szinten bruttó vagy nettó) rendszerben kerüljenek a mérlegbe. Véleményünk szerint a pénzügyi lebonyolítás egyszerűbbé tétele, a minisztériumok,

igazgatóságok hatásköreinek, önállóságának és egyúttal felelősségének fokozása céljából a nemrégiben bevezetett nettó pénzügyi lebonyolítás feltétlenül helyes módszer, de a ténymérleg összeállításánál az elemzés és az ellenőrzés céljaira, a vállalatok költségvetési kapcsolataira vonatkozó adatokra feltétlenül bruttó rendszerben van szükség.

A Magyar Nemzeti Bank hitel- és betétállományának mérlege

A Magyar Nemzeti Bank hitel- és betétállományának mérlege magában foglalja egyrészt a vizsgált időpontban kihelyezett rövidlejáratú hitelek és az egyéb aktívák összegét, valamint a hitelek megoszlását (vállalati, szövetkezeti és egyéb hitelek, MNB tartalék), másrészt a nyújtott hitelek forrásait. A források legjelentősebb tételei az ún. betétek (vállalatok, szövetkezetek, pénzintézetek, államhatalmi és államigazgatási szervezetek betétei). A hitel- és betétállomány mérlegében kifejezésre jut tehát az állami költségvetés bevételi feleslegének növekedése, amennyiben azt mint a rövidlejáratú hitelek forrását tünteti fel. Hasonlóképpen forrása a rövidlejáratú hiteknek a forgalomban lévő bankjegymennyiség, továbbá a MNB saját alapjai és az ún. egyéb passzívák is.

A hitel- és betétállomány mérleg „állomány“ mérleg, minthogy a népgazdasági tervnek azok a mutatói, amelyekhez a hitel- és betétállomány mérleg is állomány szemléletűek. A hitel- és betétállomány mérleg ennek következtében nem mutathatja be a hitel-pénznek és forrásainak összetételében az egyes időszakokon belüli teljes mozgást, csak — a kezdő és a záró időpont „állomány“ adatainak rögzítésével — a lezajlott mozgás végső kifejlődését szemlélteti. Az állomány adatokból, illetőleg azok változásából a hitel-népz forgalmáról csak közvetve tudunk képet alkotni. A hitelek átlagos nagyságának a vizsgálata, amelyet — bár a probléma elvi vonatkozásban tisztázott — jelenleg még a gyakorlatban nem oldottunk meg. a pénzügyi statisztikának igen fontos feladata.

Nem mindenben helyeselhető a hitelek csoportosításának jelenlegi rendszere sem,

mert a hitelcsoportok nem annyira a közgazdasági tartalmat, mint inkább a mindennapi hitelezési, lebonyolítási szempontokat szem előtt tartva kerültek összeállításra. Követendő kísérletnek tartjuk ebből a szempontból *Lang Györgynek* a *Statisztikai Szemle* 1956. évi májusi számában közölt cikkében¹ felvetett új szempont szerinti csoportosítást („eredeti rendeltetés szerint funkcionáló” és „nem eredeti rendeltetés szerint funkcionáló” hitelek). Ez a csoportosítás némileg közelebb visz olyan, eddig még soha nem vizsgált kérdéshez is, mint például a hitelek optimális nagyságának a meghatározása.

Nemzetközi pénzügyi mérlegek

Nemzetközi pénzügyeinkre vonatkozóan jelenleg a következő négy mérleget állítjuk össze:

- a) a nemzetközi elszámolási mérleget,
- b) a hitelmozgási mérleget,
- c) a hitelállomány mérleget,
- d) a fizetési mérleget.

A nemzetközi elszámolási mérleg a külfölddel szemben egy meghatározott időszak alatt keletkezett összes követeléseket és tartozásokat állítja szembe mind a követelések, mind a tartozások oldalán a következő főbb részletezésben: 1. áruforgalom, 2. árumellékköltség, 3. szállítás és posta, szolgáltatások, 4. utasforgalom, 5. kormányzati- és külkereskedelmi képviselők, 6. arany eladás-vétel, 7. egyéb követelések-tartozások.

A nemzetközi hitelmozgási mérleg arról tájékoztat, hogy a beszámolási időszak alatt milyen fajtájú és összegű hiteleket vettünk fel külföldön, illetve nyújtottunk külföldnek, továbbá milyen összegben történt hiteltörlesztés a külföld részére, illetőleg a külföld által. A hitelmozgási mérleg bevételi és kiadási adatait a következő főbb csoportosításban tünteti fel: 1. áruforgalommal, szolgáltatásokkal kapcsolatos hitelek és azok visszafizetése, 2. számla- és bankhitelváltozások, 3. valuták kivitele-behozatala, 4. egyéb rövidlejáratú hitel, 5. államkölcsön és azok törlesztése, 6. külföldi beruházások, 7. egyéb bevételek-kiadások.

A nemzetközi hitelállomány mérlege egy adott időpontban a külfölddel szemben fennálló összes követeléseinket és tartozásainkat veti egybe a követelések és tartozások fajtái szerint, végeredményben tehát arról ad számot, hogy az ország a mérlegkészítés időpontjában hitelező vagy adós helyzetben van-e a külfölddel szemben. E mérleg összeállítása főbb csoportjaiban megegyezik a nemzetközi hitelmozgási mérleggel kapcsolatban elmondottakkal.

A nemzetközi fizetési mérlegben jelentkezik az elszámolási és a hitelmozgási mérleg adott időszakban ténylegesen kiegyenlítésre kerülő tételeinek pénzügyi kihatása. A fizetési mérleg ugyanis az országnak a beszámolási időszak alatt külföldről kapott és külföld részére teljesített összes fizetéseit állítja egymással szembe, nagyjából a következő részletezésben: 1. áruforgalmi fizetések, 2. árumellékköltség, 3. nemzetközi szállítás, posta, 4. utasforgalom, 5. kormányzati és külkereskedelmi képviselők, 6. egyenlegező tételek. Az egyenlegező tételek között szerepelnek: a valuta- és devizaállomány változása, az általunk nyújtott hitelek változása, a számla- és a bankhitelek változása, aranymozgás stb.

A nemzetközi pénzügyi mérlegekkel kapcsolatos legfontosabb problémákat két kérdéscsoportban foglaljuk össze: 1. fogalmi-csoportosításbeli kérdések; 2. értékelési kérdések.

Az első kérdéscsoporttal kapcsolatban elsősorban a mérlegek összeállításánál azt a jövőben következetesebben érvényre juttatandó követelményt kell hangsúlyoznunk, hogy a nemzetközi pénzügyekre vonatkozó adatok minden esetben az ország (és ne a Magyar Nemzeti Bank vagy a Pénzügyminisztérium) külfölddel szembeni viszonyát rögzítsék. A nemzetközi pénzügyi adatok áttekinthetőségét, értékelhetőségét ugyanis a múltban gátolta az a körülmény, hogy az adatokban a devizagazdálkodásban résztvevő szervek (például a Pénzügyminisztérium és a Magyar Nemzeti Bank) egymás közötti — tulajdonképpen belföldinek minősülő — elszámolásai is nem egyszer tükröződtek, s ezek az országnak a külfölddel szemben fennálló pénzügyi helyzetére vonatkozó adatokat összecszerűen is befolyásolták.

¹ *Lang György*: Hitelrendszerünk működése a gazdaságosság tükrében. *Statisztikai Szemle*. 1956. évi 5. sz. 395—409. old.

Az értékelést megnehezíti, hogy a nemzetközi szállítással, postaköltségekkel kapcsolatos devizafizetés-forgalom teljes összegében mint árumellékköltség szerepel, jóllehet a nemzetközi szállítással és postaköltségekkel kapcsolatos devizaforgalom áruforgalomra és egyéb jogcímekre is vonatkozik. A nemzetközi pénzügyi helyzet alakulásának elemzése, de többek között a nemzeti jövedelemszámítás szempontjából is, szükséges lenne, hogy a nemzetközi szállítással és postaköltségekkel kapcsolatos devizaforgalom áruforgalommal és nem áruforgalommal kapcsolatos fizetésforgalomra, továbbá az áruforgalommal kapcsolatos fizetéseken belül exportot, illetőleg importot érintő fizetésekre történő felosztását elvégezzük.

Az áruforgalmi és az árumellékköltség fizetések között egészen pontos elhatárolás az ügyletek természete miatt nem lehetséges. Az áruforgalmi és az árumellékköltség jellegű fizetéseket ezért helyesebb általában összevontan vizsgálni, mint az áruforgalommal kapcsolatos összes fizetésforgalmat. Az adatok összehasonlíthatóságának biztosítása is e mellett szól, ugyanis a külkereskedelmi forgalom értékelése 1952-ig ún. határparitáson történt (import esetén a feladási helytől a határig történő szállítás költségei tehát az áru árában szerepeltek, export esetén a határtól a rendeltetési állomásig történő szállítás költségeit pedig mint árumellékköltséget számították fel), 1952-től viszont az értékelés tényleges paritáson történik, vagyis az exportot és importot az átadás, illetve átvétel helyén megállapított áron értékelik és így az áruforgalmi költségek export esetén tartalmazzák a határtól az átadás helyéig a külföldi szállítások költségeit is, import esetén viszont az áru árában a vétel helyétől a határig történő szállítás költségei nincsenek benne.

A nemzetközi pénzügyi mérlegekben — mint ismeretes — nemzetközi kötelezettségeinket (tartozásainkat és követeléseinket) ún. devizaforintban mutatják ki. A devizaforintban történő nyilvántartásra azért van szükség, mert a külfölddel kapcsolatos tartozások és követelések legtöbb esetben idegen államok pénznemeiben (valutáiban) jönnek létre s szükséges ezeket összeadhatóvá és összehasonlíthatóvá tenni. Ezt a forint, vala-

mint a külföldi valuták aranytartalmának (hivatalos árfolyamának) egybevetésével hajtják végre, minthogy az arany az az áru, amelyet bárhol elfogadnak fizetesként (világpénz) s minthogy végeredményben minden valuta közvetlenül vagy közvetett módon az aranyon keresztül fejezi ki értékét.

Világosan kell azonban látnunk azt, hogy a belföldi termelés megszervezéséhez, az importszükségletek számbavételéhez, az export termelés megtervezéséhez stb. a devizaforintban történő számítás nem elegendő. E számítás az áruforgalomban ugyanis — jóllehet kötelezettségeinket csaknem kizárólag belföldi termékekből tudjuk fedezni — nem a belföldi árviszonyok alapján történik. Másrészt időközben a forintnál és a külföldi valutáknál bekövetkezett vásárlóerő változások ellenére, a devizaforint értékének megállapítása még az 1946. évi árfolyam (aranytartalom) alapján történik. Feltétlenül szükséges lenne, hogy követeléseink és tartozásaink volumenét a belföldi árak figyelembevételével is rendszeresen megállapítsuk. (Ennek szükségességére utal egyébként az árkiegyenlítés alakulása is.) Annak, hogy a devizaforintban kimutatott kötelezettségeinket a belföldi tényleges árviszonyok figyelembevételével összegszerűen hogyan határozzuk meg, megnyugtató módon még a módszere sincs kidolgozva. A devizaforint belföldi árviszonyok alapján történő átszámítási módszerének kidolgozásánál természetesen figyelembe kell venni egyrészt az elmúlt évek külkereskedelmi forgalmának áruösszetételét, másrészt a kötelezettségeink kiegyenlítése céljából előállítható vagy előállítani tervezett exportárak összetételét. Mindezt az teszi szükségessé, hogy — mint az erre irányuló számítások mutatják — az egy devizaforint kitermeléséhez szükséges belföldi forintrafordítás az egyes termék- és devizaféleségeknél igen nagy határok között ingadozik. E módszer mielőbbi kidolgozása annál is inkább helyes lenne, mivel nemzetközi kötelezettségeinknek belföldi árviszonyok figyelembevételével történő összegszerű meghatározása nélkül nem lehetséges sem a termelés és az elosztás megtervezésekor előirányozni (a belföldi pénzügyi mérlegekben megfelelő

módon szerepeltetni), sem a végrehajtás során biztosítani nemzetközi kötelezettségeink szükséges mértékű kiegyenlítését.

Pénzforgalmi mérlegek

A pénzforgalomra vonatkozóan jelenlegi gyakorlatunkban két mérleget állítunk össze:

- a) a Magyar Nemzeti Bank emissziós mérlegét,
- b) a lakosság pénzbevételeinek és kiadásainak mérlegét.

A *Magyar Nemzeti Bank emissziós mérlege* magában foglalja a Magyar Nemzeti Bank valamennyi készpénzkiadását és a Magyar Nemzeti Bank részére történt készpénzbefizetéseket, valamint a kettő egyenlegeként a forgalomban kintlévő készpénzmennyiség növekedését vagy csökkenését (készpénzforgalom). Az emissziós mérleg kifizetési oldalán a főbb csoportok a következők: 1. munkabérek és személyi jellegű kifizetések; 2. felvásárlás és termeltetési előleg; 3. áru- és anyagbeszerzési költségek; 4. lakossággal kapcsolatos pénzügyi kiadások; 5. egyéb kifizetések; 6. készpénzforgalom csökkenése.

A befizetési oldal részletezése: 1. áruértékesítés (ebből: kereskedelem, üzemeltetés, vendéglátóipar); 2. szolgáltatás; 3. lakossággal kapcsolatos pénzügyi bevételek; 4. egyéb befizetések; 5. készpénzforgalom emelkedése.

A *lakosság pénzbevételeinek és kiadásainak mérlege* összefoglaló képet nyújt a lakossággal kapcsolatos teljes pénzforgalomról. Ebben a mérlegben a pénzforgalomnak három formáját különböztetjük meg: a szocialista szektor bevételeit a lakosságtól, a lakosság bevételeit a szocialista szektortól, és végül a lakosság egymásközi pénzforgalmát. A pénzforgalmi mérleget — jelenleg annak csak a bevételi oldalát — három szektor szerint csoportosítjuk: 1. munkabérből és fizetésből élők, 2. parasztság, 3. egyéb lakosság. A mérleg csoportosítása különben az emissziós mérlegével egyezik meg, azzal a különbséggel, hogy ami ott kifizetés volt, az a lakosság pénzforgalmi mérlegében bevétel, ami pedig ott befizetésként szerepel, az a lakosság pénzforgalmi mérlegében kiadás.

A teljesebb elemezhetőség biztosítása érdekében feltétlenül ki kellene dolgozni a kiadási oldal szektorok szerinti bontását legalább is a lakosságnak a bevételi oldalon is alkalmazott három fő csoportja szerinti részletezésben.

Az emissziós mérleg nettó rendszerben kerül összeállításra, a mérleg tehát az egyes jogcímeknél a tényleges készpénz ki-, illetve befizetéseket tartalmazza. Mindamelllett a munkabérstatisztika, az adóstatisztika stb. adataival való egyeztetettség érdekében helyesebb lenne az emissziós mérleg bruttó rendszerben történő összeállítása. (Természetesen a mérleg egyenlegét, a készpénzforgalom növekedését, illetve csökkenését ez nem befolyásolja, minthogy mindkét oldalon azonos összegekről van szó.) A bruttó rendszerben történő összeállítás mellett szól ezenkívül az, hogy a lakosság pénzbevételeinek és kiadásainak mérlegében és ennek alapján a vásárlóalap számításánál is — ahol a lakosság rendelkezésre álló pénzmennyisége és pénzügyi kiadásainak szembeállítása útján jutunk el a vásárlóalap összegéhez — természetesen nemcsak a készpénz, hanem a tényleges, teljes (bruttó) bevételekből és kiadásokból kell és lehet kiindulni.

Összefoglaló megjegyzések a jelenleg összeállításra kerülő pénzügyi mérlegekről

Az ismertetett mérlegeknek közös sajátossága (s egyben fel nem róható fogyatékosága), hogy egyik sem alkalmas önmagában a népgazdaság pénzügyi helyzetének értékelésére, hanem csak egy-egy részlet bemutatására, elemzésre ad lehetőséget.

A költségvetési mérleg, illetőleg annak egyenlege — mint láttuk — nem hű és főleg nem teljes kifejezője a népgazdaságban végbemenő folyamatoknak, mert csak részleteket képes bemutatni. Előfordulhat, hogy a költségvetés bevételi felesleggel zárul, a feleslegek évről évre növekednek, ugyanakkor a népgazdaság pénzügyi helyzetében romlás áll be és viszont.

A költségvetési mérleg — hasonlóan a többi pénzügyi mérlegekhez — lényegében csupán a pénzforgalmat mutatja be s egyáltalán nem alkalmas arra, hogy az újratermelési folyamatban a pénzmozgás szerepét ábrázolja.

A népgazdaság pénzügyeire vonatkozó általános tájékoztatást az ún. összevont pénzügyi mérleg lenne képet adni. (Összevont pénzügyi mérlegen mást értünk, mint amit a különböző tankönyvekben e megjelöléssel illetnek.)

Az összevont pénzügyi mérleggel kapcsolatos elgondolásainkat a következőkben fejtjük ki.

Az összevont pénzügyi mérleg

Az összevont pénzügyi mérleg feladata, hogy a pénz oldaláról bemutassa a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem termelésének, elosztásának, újraelosztásának és felhasználásának egész folyamatát, számot adjon a pénzforgalom szempontjából is fő egységek (állam, vállalatok, szövetkezetek, lakosság) nemzeti jövedelemből történő végleges részesedéséről, a részesedés hova fordításáról (termékek vásárlása, pénzformában való megőrzés) s végül, hogy alapul szolgáljon az újratermelési folyamatban a pénz szerepének elemzéséhez.

E meghatározással kapcsolatban legalább három kérdés merül fel. Az első, hogy feladata-e az összevont pénzügyi mérlegnek a társadalmi termék elosztásának, újraelosztásának stb. folyamatait is bemutatni, vagy csupán a nemzeti jövedelmet kell tárgyalnia? Szerintünk igen, mert egyrészt a termelés anyagi ráfordításai is pénzmozgással járnak, másrészt például az állóalapok amortizációja minden körülmények között része az újraelosztási alapnak. A másik kérdés, hogy tükröznie kell-e az összevont pénzügyi mérlegnek az egyes szektorokon belüli mozgásokat is? Szerintünk ez az összevont pénzügyi mérleg összeállításának mélységétől, részletességétől függ. Mert ha például csak a lakosság egészére kiterjedően végezzük el az adatok összeállítását, akkor csupán a lakosság és a szocialista szektor közötti mozgásokat kell a mérlegnek tartalmaznia. Ha azonban — szerintünk helyesen — a lakosság egyes szektoraira is kiterjed a mérleg, akkor a lakosság egyes szektorai közötti mozgásokat is tükröznie kell. A harmadik kérdés a pénz formát nem öltő mozgásokkal kapcsolatban merül fel. Feladata-e az összevont pénzügyi mérlegnek, hogy bemutassa a pénz formát nem öltő mozgásokat is

(természetbeni juttatások, saját termelésből történő fogyasztás stb.)? Minthogy e mérlegben a társadalmi termék elosztását, felhasználását stb. kell bemutatni, úgy gondoljuk, hogy a mérlegben ezeket a tételeket is szerepeltetni kell. Ezek a tételek még mint elsődleges jövedelmek sem öltönek pénzformát, ezért nem kerülnek be az újraelosztási alapba, hanem egyszerűen, mint végleges vagy végső jövedelmek jelennek meg s kerülnek valaminő formában felhasználásra. A tisztánlátás érdekében tehát helyes, ha ezeket a tételeket rögtön a kiindulásnál a nemzeti jövedelemszámításnál alkalmazott értékelés alapján levonjuk s a végső jövedelmeknél újra hozzáadjuk. Nyilvánvaló, hogy a mérlegtechnikai szabályok szerint ez nem tényleges levonást, illetve hozzáadást jelent, hanem csupán külön tételként való szerepeltetést.

Mivel a megtermelt társadalmi termék és nemzeti jövedelem elosztása általában a jövedelmek körforgásának formájában történik, az összevont pénzügyi mérleget — véleményünk szerint — folyó árakon kell összeállítani.

Az összevont pénzügyi mérleget a következő csoportosításban lenne helyes összeállítani:

1. Termelő vállalatok
 - a) állami vállalatok (népgazdasági ágak szerinti részletezésben),
 - b) szövetkezetek;
2. Nem termelő jellegű intézmények (ágazatok szerint);
3. Lakosság (szektorok szerint).

Az összevont pénzügyi mérleget — a termelésre, az anyagi ráfordításokra és a tiszta termelésre vonatkozó adatokat illetően — a társadalmi termék anyagi mérlegeiből, a jövedelmek elosztására vonatkozóan a költségvetési mérlegből, a vállalatok összesített bevételi és kiadási mérlegéből, a lakosság pénzforgalmi mérlegéből és az egyéb pénzügyi mérlegekből kell összeállítani. Ennek módját a jövedelmek keletkezésének, elosztásának és felhasználásának folyamata szabja meg. Az összeállításnál a következő fejezeteket kell megkülönböztetnünk:

1. A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem meghatározása, valamint a nemzeti jövedelem elsődleges elosztása.

Első lépésként a megtermelt társadalmi termék értékét, a szocialista (állami és

szövetkezeti) termelő vállalatok, valamint a magántermelők termékei realizálásának (értékesítésének) értékét kell meghatározunk. Ez a jövedelmek körforgásának kiinduló, kezdeti szakasza. Mint mondtuk, ez az adat megegyezik a társadalmi termék anyagi mérlegének megfelelő adatával.

A megtermelt társadalmi termék (pontosabban a realizált termékekért befolyt összegek) egy részét a termelésben felmerült anyagköltségek (anyagfelhasználás, energiafelhasználás, amortizációs leírások stb.) fedezésére fordítják, másik része pedig a vállalatok tiszta (nettó) termelését képezi (ez népgazdasági szinten összesítve: a nemzeti jövedelem).

Ezután a nemzeti jövedelem elsődleges elosztását kell megvizsgálnunk. Ez a folyamat a következőképpen megy végbe: a vállalatok tiszta nettó termelésének (a nemzeti jövedelemnek) egyik részét a termelő ágazatokban foglalkoztatottak (munkások és tisztviselők) munkabérére fordítják, másik része a vállalati tiszta jövedelmet képezi.

2. Az elsődleges jövedelmek újraelosztása, a származékos és a végső jövedelmek képződése.

Ez a fejezet az összevont pénzügyi mérleg lényege. Ebben a fejezetben kell bemutatni az anyagi értékeknek, illetve a jövedelmeknek a termelő és nem termelő szféra, illetőleg a lakosság közötti mozgását, a származtatott jövedelmek útján a végső jövedelmek képződését. Itt kell megmutatkozni részben a költségvetési mérlegben nem szereplő különböző tényezőknek (az eladósodásnak, a bankjegyforgalom, valamint a készletek növekedése miatti hitelállomány növekedésnek stb.), bár ezek részben nem itt, illetőleg nemcsak itt, hanem a végső jövedelmek felhasználása címén (például megtakarítás, készpénzkészlet növekedés formájában) is jelentkehetnek.

Az elsődleges jövedelmek összpontosítását és újraelosztását az állam többnyire a pénzügyi és hitelrendszer segítségével (költségvetés, hitelrendszer, takarékpénztár) végzi el. Az újraelosztásnak azonban nem ez az egyedüli útja. Újraelosztás folyik — a pénzügyi és hitelrendszeren

kívül — a szolgáltatások teljesítése során is (személyszállítás, színház, mozi, fürdő stb.). A szolgáltató vállalatok bevételei is származtatott jövedelmek ugyanúgy, mint például az állami költségvetés kiutalásai. A társadalmi termék összegéből kiindulva az elsődleges felosztás, az újraelosztás és a végső jövedelmek felhasználásának folyamatait kell bemutatnunk. Összességében a felhasználás összegének tehát a társadalmi termék összegével kell megegyeznie.

Az eddig elmondottak a 979. oldalon lévő sémán láthatók.

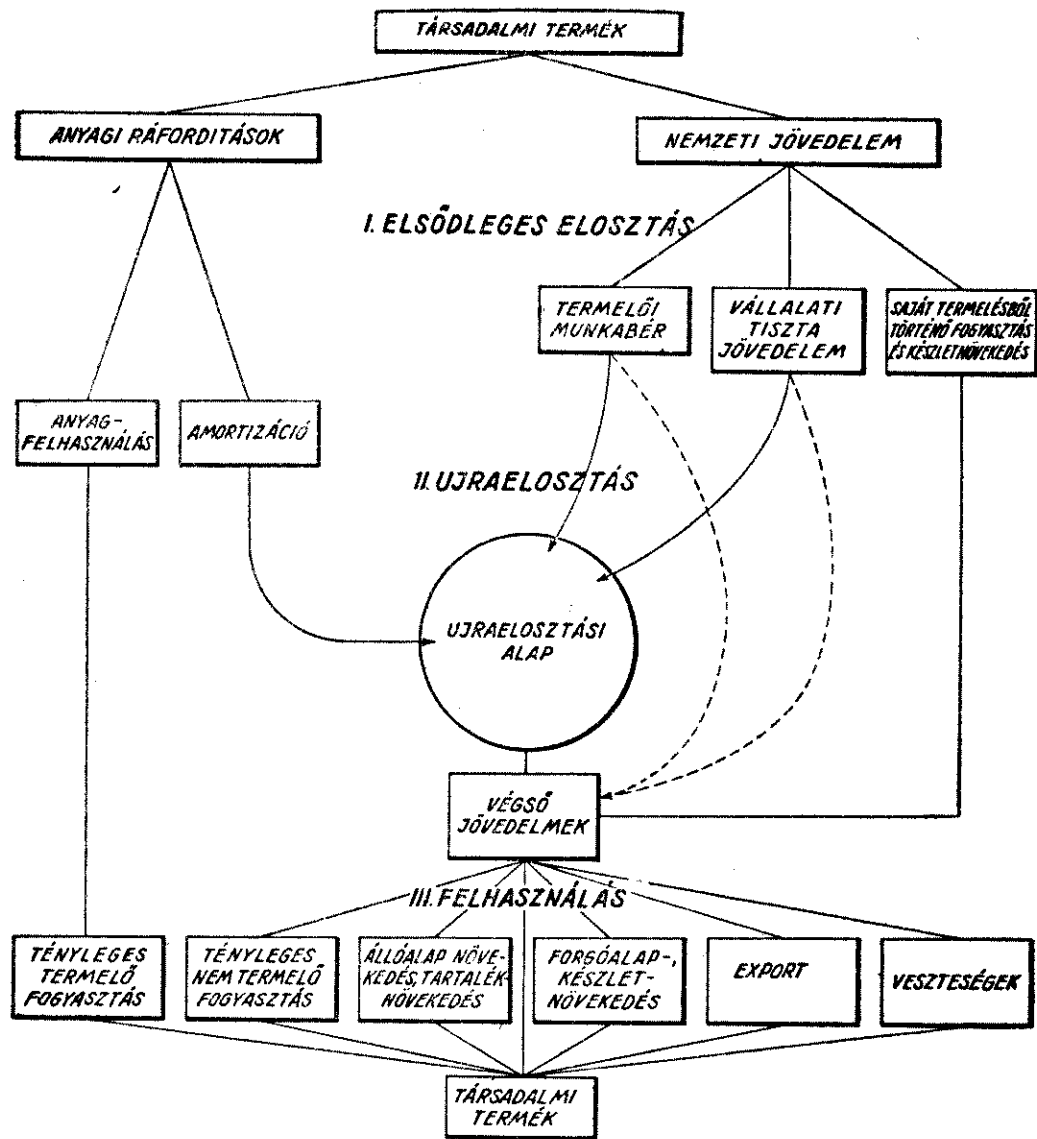
A séma alapján, a kérdés lényegét a következőkben látjuk.

Miután azt kell bemutatnunk, hogy az elsődleges jövedelmek milyen módon válnak végső jövedelmekké, azt kell megvizsgálnunk, hogy a jövedelmek milyen módon mozognak a termelő és a nem termelő szféra, illetőleg a lakosság (vagy annak egyes szektorai) között.

A termelő vállalatok elsődleges jövedelmeiknek legnagyobb részét befizetik az állami költségvetésbe (forgalmi adó, nyereség, társadalombiztosítás stb.), illetőleg hitelvisszafizetés formájában a hitelrendszerbe. E jövedelmek másik részéből származtatott jövedelmek lesznek (szolgáltatás); kisebb részük a vállalatnál marad és onnan közvetlenül a nemtermelő szférába kerül (termelő vállalatok hozzájárulásai bölcsődék, rendelők fenntartására, üdültetésre stb.). Az elsődleges jövedelmek fennmaradó része végső jövedelemmé válik, amelyet vagy felhasználnak (saját beruházás, felújítás), vagy készpénzkészletnövekedés formájában tartalékolnak.

A nem termelő szférában nincsenek elsődleges jövedelmek.

A lakosság elsődleges jövedelmének (termelő vállalatok alkalmazottainak bére, magántermelés nettó értéke) egy része a pénzügyi és hitelrendszerben összpontosul (adó, államkölcsön, takarékpénztár, büntetéspénzek, hitelvisszafizetés); más részéből származtatott jövedelmek keletkeznek (szolgáltatásokra fordított összegek), harmadik részük végső jövedelemmé válik, amely vagy felhasználásra (fogyasztásra) kerül, vagy készpénzkészlet növekedés formájában kint marad.

Az elsődleges jövedelmekből a pénzügyi és hitelrendszer útján összpontosított jövedelmek alkotják az *újraelosztási alapot*. Véleményünk szerint azonban az újraelosztási alapot még az amortizáció összegével is növelni kell, minthogy lényegében az is felosztásra kerül.

Az újraelosztási alaphoz tartozik az álló- és a forgóalapok bővítését. A nem termelési szféra finanszírozása is ebből történik és a nyugdíjakat, ösztöndíjakat, valamint a lakosságnak más címen kifizetett összegeket (takarékbetét, kölcsönnyújtás) is innen folyósítják. Az így keletkező másodlagos jövedelmek mellett származtatott jövedelmek keletkeznek a vállalatok, hivatalok, a nem termelési szféra szervezeteinek további kifizetéseiből (például a nem termelési szférában dolgozó lakosság részére kifizetett munkabérek és illetmények), továbbá akár a vállalatok, akár a lakosság által a szolgáltatásokért kifizetett összegekből. Mindezek egy része a nem

termelő vállalatoktól és a lakosságtól visszakerül a pénzügyi és hitelrendszerbe, tehát az újraelosztás eszközévé válik (például szolgáltató vállalatok adói).

Végül tehát a vállalati tiszta jövedelemnek az a része, amelyet a pénzügyi és hitelrendszerbe befizetnek, továbbá a lakosság által a pénzügyi és hitelrendszerbe befizetett összeg alkotja az ún. *újraelosztási alapot*.

A vállalatok és a lakosság egyrészt befizetnek az újraelosztási alaphoz, másrészt kapnak ebből az alaphoz. A termelő vállalatok és a lakosság jövedelmei az újraelosztásban növekszenek vagy csökkennek (a lakosságnál általában növekszenek, a vállalatoknál csökkennek) az újraelosztási alaphoz történt befizetések és az újraelosztási alaphoz történt kifizetések különbözetével, és így válnak végül jövedelmekké, amelyeket anyagi javak vásárlására, tartalékok növelésére stb. használnak fel.

3. A végső jövedelmek, a társadalmi termelés felhasználása.

A jövedelmek körforgásának utolsó szakasza a végső jövedelmeknek fogyasztásra és felhalmozásra történő felosztása, tehát a végső jövedelmek felhasználása.

A végső jövedelmek felcserélése fogyasztási cikkekre és termelési eszközökre egyet jelent a nemzeti jövedelemnek fogyasztásra és felhalmozásra való felhasználásával, amelyet az alábbi séma is mutat.

Fogyas-tás	} = Társadalmi termék összege
Termelő	
Nem termelő	
Felha'mozás	
Állóalapok növekedése	
Forgóalapok növekedése	
Tartalékok növekedése	
Export	
Veszteségek	

Az összevont pénzügyi mérleggel kapcsolatos elgondolásaink csak a kérdés elvi felvetését tartalmazzák. A mérleg gyakorlati összeállításánál számos kérdés vár tisztázásra, amelyek mind önálló tanulmányoknak lehetnek és kell legyenek tárgyai. E cikk keretében ezeknek a részletesebb kifejtést igénylő, de alapjában mégis részletkérdéseknek a megoldásával nem foglalkozhattunk, annál is inkább, mert cikkünkben nem annyira az egyes kérdések részleteit, mint inkább néhány általános, időszerű kérdést kívántunk felvetni. Reméljük, hogy a pénzügyi kérdések szakértői a cikkben foglaltakhoz adott megjegyzésükkel, véleményükkel hozzájárulnak a pénzügyi statisztikai munka hazai gyakorlatának továbbfejlesztéséhez.

Dr. Lengyel László

A kapacitáskihasználás összehasonlító vizsgálata a tehergépkocsiközlekedésben

Közlekedésünk fejlődésében egyre nagyobb szerep jut a gépjárműközlekedésnek. A tehergépkocsin elszállított áruk súlya 1955-ben mintegy 43 millió tonnával, az árutonnakilométer-teljesítmény pedig 267 százalékkal volt magasabb, mint 1950-ben. 1950-től 1955-ig a vasút és a tehergépkocsi által szállított áruk súlyából a tehergépkocsiközlekedésre eső arány 28 százalékról 46 százalékra növekedett. A közlekedés fejlesztése a gépkocsiközlekedés forgalmának, járműállományának és jelentőségének további gyorsütemű növekedését hozza magával.

A gépkocsiközlekedés előtt álló feladatok ellátása csak a kocsik lehető legjobb kihasználásával biztosítható. A kihasználás növelése az egyre szaporodó szállítási igények nagyobb mérvű kielégítésének egyik legfontosabb tartaléka. A tehergépkocsiközlekedés statisztikájának ezért egyik fő feladata a kapacitáskihasználás megfigyelése.

Cikkünkben a tehergépkocsi-kapacitás kihasználásának néhány megfigyelési módszerével kívánunk foglalkozni. Nem részletes, műszaki kapacitás- és kapacitás-kihasználási számítás akarunk ismertetni, hanem azokat a módszereket, amelyeket a kapacitás kihasználás megfigye-

lésére a Közlekedés- és Postaügyi minisztérium területén jelenleg is alkalmazunk, s amelyeket — véleményünk szerint — a gépkocsi közlekedési szervek előnyösen felhasználhatnak. Ezek a módszerek lehetővé teszik a kapacitás-kihasználás összehasonlító vizsgálatát

I. vállalaton belül a tervvel vagy valamely bázisidőszakkal szemben;

II. különböző szervezeti formában működő vagy más-más feladatokat végző gépkocsiparkok között

A kapacitás fogalma és tényezői

Kapacitáson valamely adott időszak alatt a rendelkezésre álló járműállomány optimális kihasználásával elérhető teljesítményt értjük. A kapacitászámítás alapjául választható teljesítmények közül az árutonnakilométer-teljesítmény látszik legalkalmasabbnak, mivel ez a tehergépkocsiközlekedés olyan összetett mutatója, mely az ágazat működését a legteljesebben jellemzi.

A kapacitás- és kapacitáskihasználás számításához és elemzéséhez meg kell vizsgálni mindazokat a tényezőket, melyek az árutonnakilométer-teljesítmény alakulását külön-külön és összességükben

3. A végső jövedelmek, a társadalmi termelés felhasználása.

A jövedelmek körforgásának utolsó szakasza a végső jövedelmeknek fogyasztásra és felhalmozásra történő felosztása, tehát a végső jövedelmek felhasználása.

A végső jövedelmek felcserélése fogyasztási cikkekre és termelési eszközökre egyet jelent a nemzeti jövedelemnek fogyasztásra és felhalmozásra való felhasználásával, amelyet az alábbi séma is mutat.

Fogyas-tás	} = Társadalmi termék összege
Termelő	
Nem termelő	
Felha'mozás	
Állóalapok növekedése	
Forgóalapok növekedése	
Tartalékok növekedése	
Export	
Veszteségek	

Az összevont pénzügyi mérleggel kapcsolatos elgondolásaink csak a kérdés elvi felvetését tartalmazzák. A mérleg gyakorlati összeállításánál számos kérdés vár tisztázásra, amelyek mind önálló tanulmányoknak lehetnek és kell legyenek tárgyai. E cikk keretében ezeknek a részletesebb kifejtést igénylő, de alapjában mégis részletkérdéseknek a megoldásával nem foglalkozhattunk, annál is inkább, mert cikkünkben nem annyira az egyes kérdések részleteit, mint inkább néhány általános, időszerű kérdést kívántunk felvetni. Reméljük, hogy a pénzügyi kérdések szakértői a cikkben foglaltakhoz adott megjegyzésükkel, véleményükkel hozzájárulnak a pénzügyi statisztikai munka hazai gyakorlatának továbbfejlesztéséhez.

Dr. Lengyel László

A kapacitáskihasználás összehasonlító vizsgálata a tehergépkocsiközlekedésben

Közlekedésünk fejlődésében egyre nagyobb szerep jut a gépjárműközlekedésnek. A tehergépkocsin elszállított áruk súlya 1955-ben mintegy 43 millió tonnával, az árutonnakilométer-teljesítmény pedig 267 százalékkal volt magasabb, mint 1950-ben. 1950-től 1955-ig a vasút és a tehergépkocsi által szállított áruk súlyából a tehergépkocsiközlekedésre eső arány 28 százalékról 46 százalékra növekedett. A közlekedés fejlesztése a gépkocsiközlekedés forgalmának, járműállományának és jelentőségének további gyorsütemű növekedését hozza magával.

A gépkocsiközlekedés előtt álló feladatok ellátása csak a kocsik lehető legjobb kihasználásával biztosítható. A kihasználás növelése az egyre szaporodó szállítási igények nagyobb mérvű kielégítésének egyik legfontosabb tartaléka. A tehergépkocsiközlekedés statisztikájának ezért egyik fő feladata a kapacitáskihasználás megfigyelése.

Cikkünkben a tehergépkocsi-kapacitás kihasználásának néhány megfigyelési módszerével kívánunk foglalkozni. Nem részletes, műszaki kapacitás- és kapacitás-kihasználási számítás akarunk ismertetni, hanem azokat a módszereket, amelyeket a kapacitás kihasználás megfigye-

lésére a Közlekedés- és Postaügyi minisztérium területén jelenleg is alkalmazunk, s amelyeket — véleményünk szerint — a gépkocsi közlekedési szervek előnyösen felhasználhatnak. Ezek a módszerek lehetővé teszik a kapacitás-kihasználás összehasonlító vizsgálatát

I. vállalaton belül a tervvel vagy valamely bázisidőszakkal szemben;

II. különböző szervezeti formában működő vagy más-más feladatokat végző gépkocsiparkok között

A kapacitás fogalma és tényezői

Kapacitáson valamely adott időszak alatt a rendelkezésre álló járműállomány optimális kihasználásával elérhető teljesítményt értjük. A kapacitászámítás alapjául választható teljesítmények közül az árutonnakilométer-teljesítmény látszik legalkalmasabbnak, mivel ez a tehergépkocsiközlekedés olyan összetett mutatója, mely az ágazat működését a legteljesebben jellemzi.

A kapacitás- és kapacitáskihasználás számításához és elemzéséhez meg kell vizsgálni mindazokat a tényezőket, melyek az árutonnakilométer-teljesítmény alakulását külön-külön és összességükben

befolyásolják. Az árutonnakilométer-teljesítmény ilyen tényezőkre való bontásával lehetőség nyílik:

a) a tényezők optimális értékének meghatározásával a teljesíthető árutonnakilométerek számának megállapítására, és

b) annak elemzésére, hogy mely tényezők, milyen mértékben akadályozták a kapacitás teljes kihasználását.

Az egyes gépkocsik által egy nap alatt teljesíthető árutonnakilométerek kiszámítása az alábbi tényezők alapján történik:

$$\text{árutonnakilométer} = \text{raksúlytonnakilométer} \times \text{raksúlykihasználás} \dots\dots\dots \text{I.}$$

Felmerül a kérdés: helyes-e a kapacitáskiszámításnál a raksúlykihasználási tényezőt is figyelembe venni, hiszen a teljesítőképesség százszázalékos raksúlykihasználást tételez fel. Ez a feltételezés azonban csak olyan elméleti kapacitás számításánál állná meg a helyét, mely a szállítóeszközök folytonos igénybevételén és teljes megterhelésén alapszik. Ilyen szállítási viszonyokat azonban a valóságban sohasem teremthetünk, ezért, ha kapacitáson a járműállomány optimális kihasználásával elérhető teljesítményt értjük, akkor a raksúlykihasználásnak is olyan értéket kell adnunk, mely az adott szállítási feladat mellett maximálisan elérhető.

A raksúlykihasználás további két tényezőre bontható fel:

$$\text{raksúlykihasználás} = \text{kilométerkihasználás} \times \text{terhelési tényező} \dots\dots\dots \text{II.}$$

A kilométerkihasználás a rakottan meg tett kocsikilométerek arányát mutatja az összes kocsikilométerhez viszonyítva. A terhelési tényező pedig a rakottan teljesített raksúlytonnakilométerek kihasználását fejezi ki.

A raksúlytonnakilométerek száma ugyancsak tovább bontható:

$$\text{raksúlytonnakilométer} = \text{kocsikilométer} \times \text{átlagos dinamikus teherbírás} \dots\dots\dots \text{III.}$$

Az átlagos dinamikus teherbírás a gépés pótkocsik átlagos teherbírását fejezi ki a különböző tonnateherbírású kocsik által teljesített kilométerek arányának figyelembevételével.

A II. és III. összefüggést az I.-be helyettesítve:

$$\text{árutonnakilométer} = \text{kocsikilométer} \times \text{átlagos dinamikus teherbírás} \times \text{kilométerkihasználás} \times \text{terhelési tényező} \dots\dots\dots \text{IV.}$$

A kocsikilométerek száma az átlagos forgalmi sebesség és az egy gépkocsi által egy nap alatt fuvarban tölthető órák számának (fuvaróra) függvénye:

$$\text{kocsikilométer} = \text{napi fuvaróra} \times \text{átlagos üzemi sebesség} \dots\dots\dots \text{V.}$$

Az átlagos üzemi (forgalmi) sebesség az a sebesség, amellyel a gépkocsi a szállítást lebonyolítja, számításba véve a rakodási és egyéb állásidőket. Alakulását két tényező befolyásolja: az átlagos menetsebesség (műszaki sebesség, alapsebesség), mely a gépkocsi által egy óra alatt befutott utat fejezi ki, és a gépkocsik fuvaridőkihasználása (munkaidőkihasználása, menetidőtényező), azaz a menetben töltött órák (a menetórák) és a fuvarórák aránya. Míg tehát az üzemi sebesség a fuvarórán alapszik, addig a menetsebesség számításánál a fuvarórákból le kell vonni az állásidőket (a közlekedés szabályozásával kapcsolatos állásidők — sorompó, jelzőlámpa stb. — kivételével)

$$\text{átlagos üzemi sebesség} = \text{fuvaridőkihasználás} \times \text{átlagos menetsebesség} \dots\dots\dots \text{VI.}$$

A VI. összefüggést az V.-be helyettesítve:

$$\text{kocsikilométer} = \text{napi fuvaróra} \times \text{fuvaridőkihasználás} \times \text{átlagos menetsebesség} \dots\dots\dots \text{VII.}$$

A VII. összefüggést a IV.-be helyettesítve:

$$\text{árutonnakilométer} = \text{napi fuvaróra} \times \text{fuvaridőkihasználás} \times \text{átlagos menetsebesség} \times \text{átlagos dinamikus teherbírás} \times \text{kilométerkihasználás} \times \text{terhelési tényező} \dots\dots\dots \text{VIII.}$$

Továbbá:

$$\text{napi fuvarórák száma} = \text{üzemképes gépkocsik átlagos száma} \times \text{egy üzemképes gépkocsira eső napi fuvarórák száma} \dots\dots\dots \text{IX.}$$

Mivel

$$\text{üzemképes gépkocsik átlagos száma} = \text{állományi gépkocsik száma} \times \text{üzemképességi tényező} \dots\dots \text{X.}$$

a IX. és X. összefüggést a VIII.-ba helyettesítve:

$$\text{teljesíthető napi árutonnakilométer} = \text{állományi gépkocsik átlagos száma} \times \text{üzemképességi tényező} \times \text{napi fuvaróra} \times \text{fuvaridőkihasználás} \times \text{átlagos menetsebesség} \times \text{átlagos dinamikus teherbírás} \times \text{kilométerkihasználás} \times \text{terhelési tényező} \dots\dots\dots \text{XI.}$$

E tényezők vizsgálata a kapacitás és a kapacitáskihasználás számítása és elemzése során egyaránt alapvető fontosságú. A teljesíthető tonnakilométerek megállapítása ugyanis, mint említettük, a tényezők optimális értékei alapján történik, a

kapacitáskihasználás elemzésénél pedig ugyancsak az egyes tényezők alakulását kell szemügyre venni.

A kapacitás és kapacitáskihasználás vizsgálata

Valamely gépkocsiközlekedési vállalat kapacitása úgy határozható meg, hogy fenti összefüggések alapján megállapítjuk az adott vállalatnál az adott időben optimálisan elérhető tonnakilométerek számát. Ehhez meg kell vizsgálni, melyek azok a körülmények, amelyek az egyes tényezők alakulását befolyásolják. E vizsgálat során lehetőleg el kell különíteni egymástól a vállalattól függő és a vállalattól független (objektív) körülményeket. Vegyük sorra a tényezőket.

1. Az *állományi gépkocsik átlagos számának* alakulását a vállalat munkája nem befolyásolja, a gépkocsiknak a vállalatok közötti elosztása felsőbb szervek határozata alapján történik. Így a teljesíthető tonnakilométerek kiszámításánál a tényleges átlagos gépkocsiállományt kell figyelembe venni.

2. Az *üzemképesség* alakulására vállalon kívüli és belüli körülmények egyaránt hatással vannak. Az, hogy a vállalat korszerű vagy elavult gépkocsikkal rendelkezik-e, illetve hogy ezek a vállalat gépkocsiállományában milyen arányban találhatók, nem a vállalattól, hanem a gépkocsik elosztásától függ. A kocsik helyes, tervszerű karbantartásával, rendszeres gondozásával, a balesetek elkerülésével azonban a vállalat növelni tudja az üzemképességet. Az üzemképesség optimális értékét tehát a gépkocsik korszerűségének és a tervszerű megelőző karbantartáshoz szükséges időkiesésnek figyelembevételével kell megállapítani. (E túlságosan szubjektív módszert csak úgy lehetne finomítani, ha a külföldi gyakorlatban használatos típusonkénti üzemképességi normák nálunk is kidolgozásra kerülnének.)

3. A *naponta teljesíthető fuvarórák száma* főleg a vállalat munkarendjétől függ, tehát attól, hogy a vállalat hány műszakban dolgozik. Ezt elsősorban a fuvarigények befolyásolják. E — lényegében objektív — körülmények között azonban a vállalatnak is van némi lehe-

tősége a fuvarórák számának növelésére. Leghelyesebbnek mégis az a megoldás látszik, hogy a kapacitás számításánál napi fuvaridőnek a munkarend szerinti órák számát — vagy ehhez közelálló értéket — veszünk.

Amennyiben az elérhető teljesítményeket nem egy napra, hanem hosszabb időre (hónap, negyedév) akarjuk számítani, akkor a naponta teljesíthető fuvarórák számát szoroznunk kell az időszak munkanapjainak számával. Megjegyzendő, hogy a munkanapok számával való szorzás kétféle pontatlanságot rejt magában:

a) feltételezi, hogy munkaszüneti napokon a gépkocsik nem fuvaroznak. Ezért a munkaszüneti napokon végzett teljesítmények a kihasználásnak olyan tartalékaival, melyeket a kapacitás számításánál nem vettünk figyelembe. Ha azonban a naptári napok számával szorzunk, akkor túl feszesen állapítanánk meg a teljesíthető tonnakilométerek számát. Ez csak olyan vállalatnál indokolt, amelynél a gépkocsik többsége rendszeresen végez munkaszüneti napokon fuvarozást;

b) feltételezi, hogy valamennyi üzemképes gépkocsi minden nap végez teljesítményt, azaz figyelmen kívül hagyja, hogy a havonta (negyedévenként) teljesíthető fuvarórák száma két tényezőtől függ:

az egy üzemképes gépkocsi által teljesíthető gépnapi számától,

az egy teljesítő gépnapi eső fuvarórák számától.

Az egyszerűség kedvéért a két tényező alakulását levezetésünkben és számításunkban az egy üzemképes gépkocsi által teljesíthető fuvarórák számában összevontan fejezzük ki.

4. A *fuvaridőkikihasználás* a menetórák és fuvarórák számának hányadosa. Alakulását három tényező befolyásolja: az átlagos szállítási távolság, az átlagos menetsebesség és az állásidők terjedelme. Az összefüggés egyszerűsített formája:¹

$$j = \frac{\frac{2\alpha}{v}}{\frac{2\alpha}{v} + r} \dots\dots\dots \text{XII.}$$

¹ Szilágyi György: A szállítási távolság alakulásának és hatásának statisztikai vizsgálata a teherautóközlekedésben. *Statisztikai Szemle*. 1956. évi 10. sz. 909. old.

ahol

- j — a fuvaridőkihasználás,
- α — az átlagos szállítási távolság,
- v — az átlagos menetsebesség,
- r — az egy fordulóra eső állásidő.

E tényezők közül az átlagos szállítási távolság szinte kizárólag a szállítási feladattól függ. Az átlagos menetsebesség a gépkocsik műszaki állapotának, az útviszonyoknak és a szállítások viszonylatainak (belterület, országút) függvénye. Az egy fordulóra eső állásidőt a szállított áru jellege mellett elsősorban a rakodási munka jó vagy rossz megszervezése befolyásolja. Ez a körülmény is csak részben függ a szállító vállalatától, mivel a rakodásra való várakozás is jelentős mértékben növeli az állásidőt. Ezek szerint az optimális fuvaridőkihasználás kiszámításánál a ténylegesen adott átlagos szállítási távolságot és menetsebességet, valamint olyan állásidőt ajánlatos alapul venni, melyet hasonló feladatokat végző vállalatok közül az élenjárók értek.

A fenti (XII.) összefüggés szerint tehát a gépkocsik fuvaridőkihasználása és az átlagos szállítási távolságok között alapvető összefüggés áll fenn. Az egy fordulóra eső állásidőt és az átlagos menetsebességet változatlanak véve, az átlagos szállítási távolság növekedésével növekszik a fuvaridőkihasználás, mert a fuvarórákon belül ritkább a rakodási idő, csökken az állásidő aránya.

5. Az *átlagos menetsebesség* — mint láttuk — lényegében objektív tényező; a kapacitákszámításnál a tényleges menetsebességet kell figyelembe venni.

6. Az *átlagos dinamikus teherbírás* a különböző teherbírású kocsik foglalkoztatásának arányától függ. Mivel a kocsik foglalkoztatását a fuvarigények határozzák meg, a kapacitákszámításnál leghelyesebb, ha az átlagos dinamikus teherbírást adottnak tételezzük fel, azaz a tényleges átlagos dinamikus teherbírást vesszük figyelembe.

7. A *kilométerkihasználást* a rakottan megtett és az összes kilométerek aránya fejezi ki. Alakulását a vállalat munkája jelentős mértékben befolyásolhatja. A menetirányító szolgálat jó működésével ugyanis az üresen futott kilométerek száma minimálisra csökkenthető. A me-

netirányítás fejlődésével a kilométerkihasználás növekszik, optimális értéke a jelenlegi színvonal alapján 70 százalék körül van.

8. A *terhelési tényező* az árutonnakilométerek és a rakottan teljesített raksúlytonnakilométerek hányadosa. (Utóbbi adat a rakottan teljesített kilométerek és az átlagos dinamikus teherbírás szorzataként kiszámítható.) A terhelési tényező két további tényezőtől függ:

- a) a kocsik rakterületének teljes vagy nem teljes megrakása,
- b) a szállított áruk jellege.

Kapacitákszámítás szempontjából a rakterület teljes megrakása, kihasználása követelhető meg. Az elérhető terhelési tényezőt mégsem helyes 100 százalékban megállapítani, mert nem minden árufajtánál lehet — még a rakterület teljes megrakásával sem — a kocsik teherbírásának megfelelő raksúlyt elérni. Mivel a szállító vállalatnak semmi vagy csak egész csekély befolyása van arra, hogy milyen árut szállít, az optimális raksúlykihasználást a szállított áruk jellegének figyelembevételével kell megállapítani. Tapasztalati adatokon alapuló számítások állanak rendelkezésre arról, hogy az egyes árufajtákkal milyen terhelési tényező érhető el. Például:

Árufajta	Százalék
Szén, szénbrikett	100
Vasérc, mangánérc, bauxit	100
Kő, kavics, föld	100
Tégla, cserép	100
Gabona	100
Gyümölcs, zöldség, főzelék	75
Darabáru	60
Céngyőleg	30
stb.	

Mivel a terhelési tényező az árutonnakilométerek és a rakott raksúlytonnakilométerek hányadosa, az optimális terhelési tényezőt az egyes árunemeknél elérhető kihasználásnak a rakott raksúlytonnakilométerekkel súlyozott számtani átlaga adja meg. A rakott raksúlytonnakilométer árunemenkénti bontásban azonban rendszerint nem áll rendelkezésre, ezért mérlegelési súlyként az árutonnakilométert kell alkalmazni, és ebben az esetben az árunemenként elérhető kihasználási százalékok súlyozott harmonikus átlagát kell számítani.

Az elmondottak illusztrálására szolgáljon az alábbi példa.

Egy közhasználatú tehergépkocsi fuvarozási vállalat működéséről az alábbi havi adatok ismereteseek:

Megnevezés	Bázis	Beszámolási
	időszak	
Gépkocsik állományi száma (db)	100	100
Üzemképes gépkocsik száma (db)	85	88
Teljesített árutonnakilométer	724 264	573 648
Fuvarórák száma (óra) ...	29 750	29 920
Munkanapok száma	25	25
Átlagos szállítási távolság (km)	20	10
Egy fordulóra eső állásidő (óra)	1,6	1,4
Kocsikilométerek száma (km)	371 875	272 000
Ebből rakottan megtett (km)	245 438	182 240
Átlagos menetsebesség (km/óra)	25	25
Rakománytonnakilométerek száma	1 338 780	1 033 600
Az árutonnakilométer árunemenkénti megoszlása (%):		
Tégla, cserép	66,67	20
Gabona	—	54
Gyümölcs, zöldség	33,33	26

A két időszak között a vállalat gépkocsiállománya sem számban, sem összetételben nem változott. A vállalat munkarendje két műszakos.

A teljesíthető árutonnakilométer kiszámítása

1. A gépkocsiállomány mindkét hónapban 100 darab.

2. A gépkocsik műszaki állapotának, a szükséges javítási időnek figyelembevételével az optimális üzemképesség mindkét időszakban 90 százalék.

3. Két műszakos üzemeltetést alapul véve az egy üzemképes gépkocsival naponta átlagosan teljesíthető fuvarórák száma 15, egy hónapban $25 \times 15 = 375$ óra.

4. A menetsebesség mindkét időszakban óránként 25 kilométer, az átlagos szállítási távolság a bázisidőszakban 20, a beszámolási időszakban 10 kilométer. Az egy fordulóra eső optimális állásidő — gyakorlati számítások alapján — kb. egy órának vehető. Így a gépkocsik optimális fuvaridőkihasználása (lásd XII. sz. összefüggés):

a bázisidőszakban:

$$j_0 \text{ kapac} = \frac{\frac{2 \cdot 20}{25}}{\frac{2 \cdot 20}{25} + 1} = 0,615, \text{ azaz } 61,5\%$$

a beszámolási időszakban:

$$j_1 \text{ kapac} = \frac{\frac{2 \cdot 10}{25}}{\frac{2 \cdot 10}{25} + 1} = 0,4444, \text{ azaz } 44,44\%$$

5. Az átlagos menetsebesség, mint látjuk óránként 25 kilométer.

6. Az átlagos dinamikus teherbírás szintén adott: a bázisidőszakban 3,6 tonna, a beszámolási időszakban 3,8 tonna, mivel

$$\text{a bázisidőszakban } \frac{1\,338\,780}{371\,875} = 3,6 \text{ tonna}$$

a beszámolási időszakban

$$\frac{1\,033\,600}{272\,000} = 3,8 \text{ tonna.}$$

7. A kilométerkihasználás optimális értéke gyakorlati számítások alapján kb. 70 százalék.

8. Az elérhető terhelési tényező az árutonnakilométer árunemek szerinti megoszlásának figyelembevételével (mivel a téglánál és a gabonánál elérhető kihasználás 100 százalék, a gyümölcsnél 75 százalék):

a bázisidőszakban

$$\frac{100}{66,677 + 33,33 \cdot \frac{1}{0,75}} = 0,9, \text{ azaz } 90\%$$

a beszámolási időszakban

$$\frac{100}{20 + 54 + 26 \cdot \frac{1}{0,75}} = 0,92, \text{ azaz } 92\%$$

Fenti adatok alapján a teljesíthető tonnakilométerek száma (lásd a XI. sz. képletet),

A bázisidőszakban:

$$100 \text{ gépkocsi} \times 0,9 \text{ üzemképesség} \times 375 \text{ fuvaróra} \times 0,615 \text{ fuvaridőkihasználás} \times 25 \text{ kilométer sebesség} \times 3,6 \text{ t dinamikus teherbírás} \times 0,7 \text{ kilométerkihasználás} \times 0,9 \text{ terhelési tényező} = 1\,176\,865 \text{ árutonnakilométer}$$

a beszámolási időszakban:

$$100 \times 0,9 \times 375 \times 0,4444 \times 25 \times 3,8 \times 0,7 \times 0,92 = 917\,639 \text{ árutonnakilométer}$$

A kapacitáskihasználás

a bázisidőszakban:

$$\frac{724\,264}{1\,176\,865} = 0,615, \text{ azaz } 61,5\%$$

a beszámolási időszakban:

$$\frac{573\,648}{917\,639} = 0,625, \text{ azaz } 62,5\%$$

A beszámolási időszak kapacitáskihasználásának tényezőkénti elemzése

Vizsgáljuk meg a kapacitás alacsony (62,5%) kihasználását előidéző tényezőket.

1. A gépkocsiállomány ebből a szempontból nem jöhet számításba, hiszen azt adottnak tételeztük fel.

2. Az üzemképességi tényező ténylegesen:

$$\frac{88 \text{ üzemképes gépkocsi}}{100 \text{ állományi gépkocsi}} = 0,88, \text{ azaz } 88\%.$$

a kapacitással szemben:

$$\frac{88}{90} = 0,907, \text{ azaz } 90,7\%.$$

3. Az egy üzemképes gépkocsira eső fuvarórák száma

ténylegesen:

$$\frac{29\,020 \text{ fuvaróra}}{88 \text{ üzemképes gk.}} = 340 \text{ óra,}$$

a kapacitással szemben:

$$\frac{340}{375} = 0,907, \text{ azaz } 90,7\%.$$

4. A fuvaridőkihasználás (lásd a XII. sz. összefüggést):

ténylegesen:

$$j_1 \text{ tény} = \frac{\frac{2 \cdot 10}{25}}{\frac{2 \cdot 10}{25} + 1,4} = 0,3636, \text{ azaz } 36,36\%$$

a kapacitással szemben:

$$\frac{36,36}{44,44} = 0,818, \text{ azaz } 81,8\%$$

5. Az átlagos menetsebesség nem jöhet számításba, mivel adottnak tételeztük fel.

6. Az átlagos dinamikus teherbírást ugyancsak adottnak tételeztük fel.

7. A kilométerkihasználás

ténylegesen:

$$\frac{182\,240 \text{ rakott kilométer}}{272\,000 \text{ összes kilométer}} = 0,67, \text{ azaz } 67\%$$

a kapacitással szemben:

$$\frac{67}{70} = 0,957, \text{ azaz } 95,7\%$$

8. A terhelési tényező

ténylegesen:

$$\frac{573\,648 \text{ árutonnakilométer}}{182\,240 \text{ rakott kilométer} \times 3,8 \text{ átlagos dinamikus teherbírás}} = 0,8284, \text{ azaz } 82,84\%.$$

a kapacitással szemben:

$$\frac{82,84}{92} = 0,90, \text{ azaz } 90,0\%.$$

Példánkban tehát a kapacitás elégtelen kihasználása döntő mértékben az alacsony fuvaridőkihasználásnak, részben pedig az elégtelen fuvaróra-teljesítménynek és rakománykihasználásnak a következménye. Kisebb mértékű az üzemképesség, az átlagos dinamikus teherbírás és a kilométerkihasználás hatása.

Az alacsony fuvaridőkihasználás az optimálisnál 40 százalékkal magasabb fuvarórán belüli állásidő következménye. A kapacitás jobb kihasználása céljából ennél a vállalatnál elsősorban a rakodások jobb megszervezése iránt kell intézkedni.

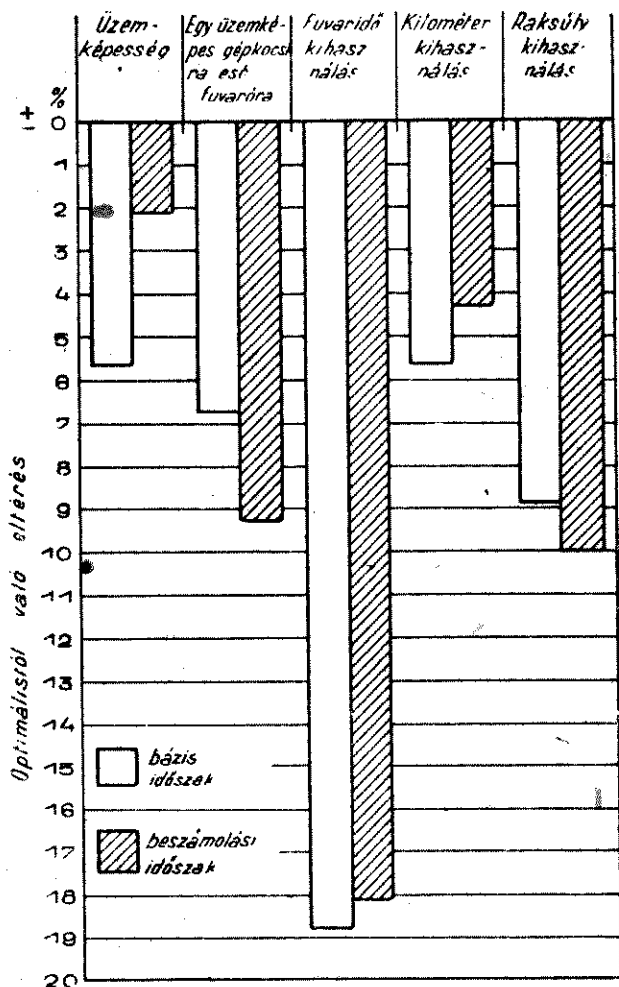
Összehasonlítás a bázisidőszak kapacitáskihasználásával

Foglaljuk össze a kapacitáskihasználás elemzéséhez használt adatainkat:

Megnevezés	Egység	Bázisidőszak			Beszámolási időszak		
		optimálisan	ténylegesen	kihasználás (%)	optimálisan	ténylegesen	kihasználás (%)
Gépkocsi átlagos állománya	db	100	100	100,0	100	100	100,0
Üzemképesség aránya	%	90	85	94,4	90	88	97,8
Egy üzemképes gépkocsira eső fuvaróra	óra	375	350	93,3	375	340	90,7
Fuvaridőkihasználás	%	61,54	50	81,2	44,4	36,36	81,8
Átlagos menetsebesség	km/óra	25	25	100,0	25	25	100,0
Átlagos dinamikus teherbírás	t	3,6	3,6	100,0	3,8	3,8	100,0
Kilométerkihasználás	%	70	66	94,3	70	67	95,7
Terhelési tényező	%	90	82	91,1	92	82,84	90,0
Árutonnakilométer	1000	1176,9	724,3	61,54	917,6	573,6	62,51

Az adatok elemzését grafikus ábrázolás segítségével tehetjük szemléltetővé. Az 1. ábra bemutatja az egyes tényezőknek az optimálistól való százalékos eltérést a bázis és a beszámolási időszakban.

1. ábra. A gépkocsikihasználás tényezőinek eltérése az optimális értéktől

A két időszak között a gépkocsik száma és összetétele nem változott. Az árutonnanakilométer-teljesítmény csökkent, a kapacitáskihasználás azonban növekedett a bázisidőszakhoz képest. Az adatok, illetve a grafikon alapján ez a következő tényezők alakulásának következménye.

A beszámolási időszakban az üzemképesség aránya, a fuvaridőkihasználás és a kilométerkihasználás jobban megközelítette az adott időszak optimálisan elérhető értékét, mint a bázisidőszakban. Ezek hatását az egy üzemképes gépkocsira eső fuvaróra és a terhelési tényező némileg csökkentette, így alakult ki a bázisnál mintegy egy százalékkal magasabb kapacitás-kihasználás.

Összefoglalva: az adott szállítási feladatok és körülmények az elérhető teljesítményeket jelentős mértékben befolyá-

solják. A kapacitás kihasználását csak ezek figyelembevételével lehet helyesen megállapítani.

Különböző szervezeti formában működő vagy más-más feladatokat ellátó tehergépkocsiparkok kapacitáskihasználásának összehasonlítása

Az előzőkben egy vállalat kapacitáskihasználásának vizsgálati módszerét mutattuk be. Ha nem vállalatok, hanem nagyobb gépkocsicsoporthoz kapacitáskihasználását akarjuk összehasonlítani, akkor a teljesíthető árutonnanakilométerek számát kétféleképpen számíthatjuk ki:

1. valamennyi gépkocsi elé egységes módszerrel meghatározott követelmények kitűzése;

2. a sajátos szállítási feladatok és körülmények figyelembevételével történő vizsgálat.

Az első módszer alkalmazásával lehetőség van annak megfigyelésére, hogy a népgazdaság szállítási kapacitása milyen mértékben van kihasználva, tiszta képet kapunk a kihasználásnak a szervezeti átcsoportosításban rejlő tartalékairól. A jelenlegi gyakorlat szerint az egységes módszerrel kialakított teljesíthető árutonnanakilométer kiszámítása az alábbiak szerint történik:

összes gépnapiok száma \times 1,0 (azaz 100%) üzemképesség \times napi 16 fuvaróra \times átlagos dinamikus teherbírás \times 15 kilométeróra üzemi sebesség \times 1,0 (azaz 100%) rakománykihasználás.

E tényezők közül csupán a rakománykihasználás 100 százalékban való megállapítása kifogásolható, mivel ez jelentősen meghaladja a gyakorlatban tartósan elérhető rakománykihasználás színvonalát, s így az ezzel számított kapacitás irreálisá válik.

A második módszer — amellyel a továbbiakban részletesen foglalkozunk — figyelembe veszi az egyes gépkocsicsoporthoz sajátos szállítási feladatait és körülményeit, s az optimális szintet ennek figyelembevételével állapítja meg. E módszer alkalmazását három, különböző szervezeti formában működő gépkocsicsoporthoz — a közhasználatú tehergépkocsifuvarozás, a célfuvarozó vállalatok, a közületi tehergépkocsik — kihasználásának összehasonlító vizsgálatával mutatjuk be.

a) A közhasználatú teherautófuvarozó vállalatok fuvarozási köre korlátlan, bármely szerv vagy személy részére végeznek szállítást. Ezek a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium számozott gépkocsiközlekedési vállalataiként működnek.

b) A célfuvarozó vállalatok (például az Élelmiszerfuvarozó V., Gépipari Autófuvarozó V.) egy-egy meghatározott népgazdasági vagy iparág szállítási szükségleteit elégítik ki. Rendszerint az adott ágazatot irányító minisztérium felügyelete alá tartoznak.

c) A közületi gépkocsik egy-egy vállalat vagy hivatal rendelkezésére állnak, és kizárólag az illető szerv szállítási szükségleteit elégítik ki.

Nyilvánvaló, hogy e háromféle gépkocsipark eltérő szállítási feladata következtében a kapacitásukat meghatározó tényezők is egymástól jelentős mértékben eltérők lesznek.

Módszerünk lényegében az első részben kifejtett vállalati módszer egyszerűsített formája. Az egyszerűsítésre azért van szükség, mert a közületi gépkocsikról lényegesen kevesebb adat áll rendelkezésre, mint a közhasználatú gépkocsikról vagy a célfuvarozó vállalatok gépjárműveiről. Így például nem ismeretes a műszaki sebesség és a szállítás árunemenkénti megoszlása. Utóbbi következtében a terhelési tényező, illetve a raksúlykihasználás optimális értéke nem határozható meg az ismertett módszer szerint. Ezért e két mutató — a műszaki sebesség és a raksúlykihasználás — optimális értékét mindhárom gépkocsicsoporthoz azonosnak kellett feltételezni (műszaki sebesség 25 kilométer óránként, raksúlykihasználás 55%).

További egyszerűsítést jelent a vállalati módszerrel szemben, hogy az összes teljesíthető, illetve teljesített árutonnakilométer helyett az egy tonna teherbírással teljesíthető, illetve teljesített árutonnakilométerek számának alakulását vizsgáljuk. Így újabb három tényező — a gépkocsik száma, az üzemképesség aránya és az átlagos dinamikus teherbírás — hagyható figyelmen kívül. Ennek alapján az egy tonna teherbírással teljesíthető tonnakilométerek számának kiszámítása az alábbi tényezők alapján történik:

munkanapok száma \times naponta teljesíthető fuvarórák száma \times optimális fuvaridőkihasználás \times 25 (közületi gépkocsiknál 20) kilométer óra műszaki sebesség \times 0,55 raksúlykihasználás.

A közületi gépkocsik alacsonyabb műszaki sebességét az teszi indokolttá, hogy a vontatók adatai is a közületi gépkocsik adatai között szerepelnek, s ezek sebessége a tehergépkocsiknál jóval alacsonyabb.

Fenti tényezők közül a naponta teljesíthető fuvarórák száma és a fuvaridőkihasználás (utóbbi az átlagos szállítási távolság alapján) az egyes gépkocsicsoporthoz sajátos szállítási feltételeinek figyelembevételével kerül megállapításra.

Az alábbiakban példaképpen összehasonlítjuk a három különböző szervezeti formában működő gépkocsicsoporthoz 1955. évi kapacitáskihasználását.

A gépkocsicsoporthoz különböző mutatók közül a naponként teljesíthető fuvarórák optimális értéke a közhasználatú teherfuvarozásnál 15, a célfuvarozó vállalatoknál 14, a közületi gépkocsiknál 10 óra. A fuvaridőkihasználás optimális értékét — a tényleges átlagos szállítási távolság, az óránkénti 25, illetve 20 kilométer átlagos menetsebesség és az egy óra fordulónkénti állásidő figyelembevételével — a XII. összefüggés alapján lehet meghatározni.

Megnevezés	Átlagos szállítási távolság (km)	Fuvaridőkihasználás (%)
Közhasználatú tehergépkocsifuvarozás	19,7	61,2
Célfuvarozó vállalatok.....	13,2	51,6
Közületi gépkocsik.....	12,6	55,8

Az elmondottak alapján kiszámítható az egy tonna teherbírással teljesíthető árutonnakilométerek száma.

A közhasználatú tehergépkocsi közlekedésnél:

$$308 \times 15 \times 0,612 \times 25 \times 0,55 = 38\,877 \text{ árutonnakilométer.}$$

A célfuvarozó vállalatoknál:

$$308 \times 14 \times 0,516 \times 25 \times 0,55 = 30\,693 \text{ árutonnakilométer.}$$

A közületi gépkocsiknál:

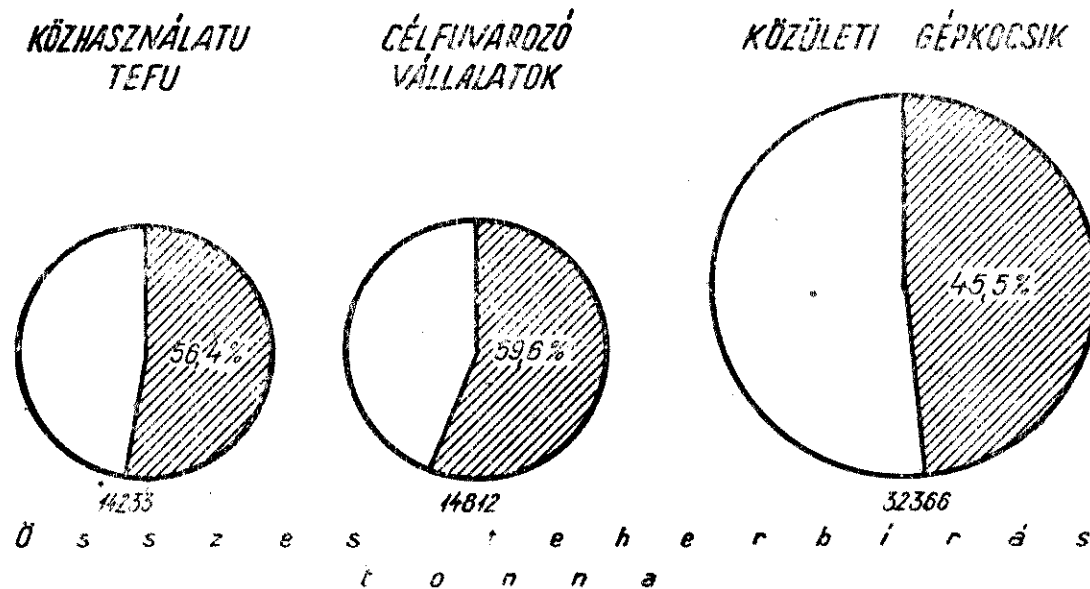
$$308 \times 10 \times 0,558 \times 20 \times 0,55 = 18\,904 \text{ árutonnakilométer.}$$

Ha ezekkel az adatokkal az egy tonna teherbírással ténylegesen teljesített árutonnakilométerek számát összehasonlítjuk, megkapjuk a kihasználás fokát.

Megnevezés	Egy tonna teherbírással		Kihasználási százalék
	teljesíthető	teljesített	
	Árutonnakilométer		
Közhasználatú tehergépkocsi fuvarozás .	38 877	21 909	56,4
Célfuvarozó vállalatok	30 693	18 287	59,6
Közületi gépkocsik ...	18 904	8 599	45,5

Az adatok ábrázolására igen alkalmas a 2. ábra. A szemléltetésre olyan kördiagramm szolgál, melyen a körök területe a gépkocsik összteherbírással arányos, a kapacitáskihasználást pedig a megfelelő körcikk nagysága fejezi ki. Az ábra világosan mutatja, hogy a közületi gépkocsik összteherbírása magasabb, mint a másik két csoporté együttesen, ugyanakkor a kihasználásuk ezeknél jóval alacsonyabb szinten mozgott. Népgazdaságunk gépkocsiállománya tehát meglehetősen szétaprózott; ami azzal a következménnyel jár, hogy sem a megkívánt mértékű kihasználás sem a gazdaságos üzemeltetés nem biztosítható.

2. ábra. A közhasználatú, a célfuvarozó és a közületi gépkocsik kihasználása

(Kapacitásmutató: egy tonna teherbírással teljesíthető tonnakilométer.)

Kétségtelen, hogy az első részben bemutatott, vállalati szinten alkalmazható módszer finomabb számítást és pontosabb eredmény nyerését teszi lehetővé, mint az az eljárás, amellyel a háromféle szervezeti formában működő gépkocsicsoport kihasználását összehasonlítottuk. Ennek oka, hogy a közületi gépjárművek statisztikája az ilyen számításhoz szükséges adatoknak csak egy részét szolgáltatja. Tekintettel arra, hogy ezek a gépkocsik a népgazdaság gépjárműkapacitásának közel a felét teszik ki, indokolt lenne, hogy kihasználásuk megfigyelése minél pontosabb módszer szerint történhessék.

Fejlesztésünk alapvető célja olyan módszer kialakítása volt, mellyel a különböző feladatokat ellátó gépkocsicsopor-

tok kihasználása összehasonlítható. A kapacitászámítás során használt tényezők (napi fuvaridő, raksúlykihasználás stb.) optimális értékei nem tekinthetők véglegesnek, azok minden szempontból megbízható megválasztásához további tapasztalati adatok feldolgozása és számítása szükséges.

A teherautóközlekedés kapacitásának és kapacitáskihasználásának vizsgálata az ismertetett módszerek szerint lehetőséget nyújt azoknak a tartalékoknak a feltárására, amelyekkel a szállítási kapacitás és annak kihasználása tovább növelhető, s amelyek feltárásával és kiaknázásával a népgazdaság szállítási igényei fokozott mértékben elégíthetők ki.

Kertész Lajos
Szilágyi György

„A történeti statisztika forrásai“* című mű jelentősége, főként agrártörténeti szempontból

A közelmúltban megjelent fenti című gyűjteményes mű, mind a történettudomány, mind a statisztika számára olyan alapvető jelentőségű és értékű munkát jelent, amelyet mindkét említett tudomány szak művelői csak örömmel üdvözölhetnek.

Az elmúlt korok népességi, gazdasági és társadalmi viszonyaira, a termelőerők fejlődésére, a gazdálkodásra, a termelési módokra, a nép szerepére és életviszonyaira vonatkozó kutatásokhoz alapvetően szükséges a legfontosabb történeti statisztikai források feldolgozása, ezek létrejöttének, adatanyagának, forrásértékének és felhasználhatóságának ismerete.

A történeti statisztikai kutatásokat Magyarországon a statisztika és a történetírás több kiváló művelője — elsősorban *Acsády Ignác, Földes Béla, Konek Sándor, Kováts Ferenc, Mandelló Gyula* és *Thirring Gusztáv* — még a múlt század utolsó évtizedeitől kezdődően, meglehetősen nagyszámú úttörő tanulmánnyal fokozatosan alapozta meg. Az e téren elvégzendő feladatoknak azonban — egyébként igen értékes munkásságukkal — csak egy viszonylag igen kis részét oldhatták meg. Munkáik az anyag feltárásának hosszas, aprólékos volta miatt ugyanis általában csupán egy-egy történeti statisztikai forrásra vagy egy adott időpontra, illetőleg időszakra vonatkoztak.

A történeti statisztikai kutató munka szervezettebb, szélesebb körben való megindulásának és kifejlesztésének lényeges előfeltétele, hogy a társadalmi és gazdasági viszonyokra vonatkozóan az elmúlt évszázadokban gyakran csupán alkalmasszerűen, időnként és helyenként eltérő módszerrel készült, továbbá helyileg és tartalmilag egyaránt nehezen hozzáférhető forrásokból alapos, mélyreható ismertető tanulmányok készüljenek és váljanak a kutatók számára könnyen hozzáférhetővé.

Az e téren fennálló hiány pótlását, ennek a feladatnak megoldását tűzte ki céljául „*A történeti statisztika forrásai*“ címen Kovacsics József szerkesztésében a két legérdekeltőbb szerv a Központi Statisztikai Hivatal és az Országos Levéltár tudományos munkatársainak együttes munkájaként nemrégiben közreadott nagy és tartalmas történeti statisztikai forrásértékelő mű.

Jelentősége különösen nagy azért, mert a középkorban és az újkor első évtizedeiben foganatosított magyarországi statisztikai jellegű összeírásokról eddig még nem készült átfogó jellegű feldolgozás. A kötet munkatársai a kutatók és érdeklődők munkájának megkönnyítése céljából egyfelől behatóan feltárják, másfelől kritikailag is méltatják a történeti statisztika magyarországi forrásainak kialakulását, rendszerét vagy rendszertelenségét, fogalmait, teljességi fokát, hibaforrásait, valamint az adatok értékesítési, kiaknázási lehetőségeit és annak módzatait is.

Minthogy a magyar történeti statisztika forrásai meglehetősen nagyszámúak és erősen szerteágaznak, a most megjelent forrásértékelő tanulmány sorozat a teljességre nem törekedhetett, de a műben közölt tanulmányok a legfontosabb és legjellegzetesebb történeti statisztikai források, illetve forráscsoportok jellemzését magukban foglalják. Emellett a szerkesztő bevezető tanulmánya — legalábbis áttekinthetően — ismerteti a részlettanulmányokban nem taglalt forrásokat, illetve forráscsoportokat is.

A gyűjteményes kötet a következő 10 tanulmányt tartalmazza:

1. KOVACSICS JÓZSEF: *Bevezetés a történeti statisztika forrásainak tanulmányozásába.* A szerkesztő e bevezető tanulmányában elsősorban világosan meghatározza a történeti statisztika fogalmát, tárgyát és célját. Helyesen kiemeli, hogy a statisztika története és a történeti statisztika nem azonos fogalom. A statisztika története a statisztikai tevékenység kialakulását, a statisztikai módszertan fejlődését, a statisztikai szol-

* A Központi Statisztikai Hivatal és az Országos Levéltár kiadványa. Szerkesztette: Kovacsics József. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest, 1957. 462 oldal.

gálat kialakulását tárgyalja a legrégibb időktől kezdve napjaink statisztikai tevékenységéig. A történeti statisztika viszont alapvetően a hivatalos statisztikai szolgálat megkezdése előtti adatgyűjtéseket öleli fel és szorosabb értelemben azt a munkát értjük rajta, amelyet akkor végzünk, amikor a régi összeírásokat a statisztikai módszer segítségével feldolgozzuk, az elmúlt idők társadalmi és gazdasági viszonyainak megismerése céljából.

A továbbiakban a tanulmány a magyarországi történeti statisztikai kutatás eddigi eredményeivel és további feladataival ismerteti meg. Értékeli a történeti statisztika tárgykörében kiadott magyar és Magyarországgal foglalkozó külföldi szerzők munkáit.

Alapos, átfogó ismertetést ad a szerkesztő a magyar történeti statisztika forrásairól, melyeket a fejlődési folyamat alapján három korszakra osztva vizsgál. Az első korszak a XI. századtól a XVII. század végéig tehető. Az összeírások ebben a korban legnagyobb részben adózási célból készültek. A megfigyelés központi kérdése a föld, a telek volt. Ennek a kornak legfontosabb történeti statisztikai forrásai az ún. dicális összeírások, a dézs-majegyzekek és az úrbáriumok.

A második korszakban — amely lényegében a XVIII. századot jelenti a II. József féle népszámlálásáig — az összeírások keretei tágulnak, a föld mellett az adófizető népesség egész vagyoni helyzetét fel akarják tárni, emellett összeírják a nemességet, az iparosokat, a bányászokat, az egyházi személyeket, a nemzetiségeket stb. III. Károly, de még inkább Mária Terézia uralkodása alatt rendszeressé válnak a népmozgalmi összeírások, amelyeknek feldolgozásával mód nyílik a XVIII. század népmozgalmának és népességi viszonyainak vizsgálatára. Ennek a kornak legfontosabb forrásait az 1715—20. évi adózási célra készült jobbágyösszeírás, továbbá az úrbáriumok és a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során készült adatfelvételek képezik.

A harmadik korszak a II. József-féle népszámlálástól a hivatalos statisztikai szervezet kialakulásáig, azaz a kiegyezésig tart. Az 1784—85. évi népszámlálás az első átfogó jellegű statisztikai felvétel,

amely rávilágít az ország XVIII. századvégi társadalmi és gazdasági helyzetére. 1828-ban végzik az utolsó jobbágyösszeírást. 1848-ban az első felelős magyar minisztérium összeírta a szabad királyi városok népességét, főbb ház és lakásstatisztikai adatait. 1850—51-ben, májdon ismét 1857-ben az abszolút kormány országos népösszeírást hajtott végre, bizonyos állatszámállással egybekötve.

A tanulmány összefoglalóan ismerteti emellett a történeti statisztika egyéb forrásait is (a különböző egyházi, városi stb. összeírásokat). Ismertetést ad továbbá a különböző említett összeírások végrehajtási módozatairól és taglalja az osztrák-magyar statisztikai szervezetnek a XIX. század első felében történt kialakulását, az osztrák főszámvevő igazgatóság és a közigazgatás-statisztikai igazgatóság munkásságát, valamint az ezek irányításával készült statisztikai adatközléseket, amelyek közül az ún. „Tafeln“ sorozat érdemel különösen figyelmet.

A szerkesztő végül részletes és alapos forrásértékelési módszertani útmutatást ad a történeti adatok feldolgozásához, elemzéséhez. Nyomatékosan rámutat arra, hogy a kutatónak tisztában kell lennie azzal a korrallal, amelyben a tárgyalni kívánt társadalmi vagy gazdasági kérdést vizsgálja és kellően ismernie kell a rendelkezésre álló forrás értékét mielőtt hozzáfog a feldolgozáshoz és felhasználáshoz. Konkrétan kiemeli és a kutatók számára szinte figyelmeztetően összefoglalja mindazokat a tényezőket, amelyek az ilyen bonyolult forrásértékelő munkánál figyelmen kívül nem hagyhatók. Igen értékes útmutatást ad a becslés szerepéről is a történeti statisztikai kutatásban.

2. BAKÁCS ISTVÁN: *A dicális összeírások.* A szerző e tanulmányban a történeti statisztika legrégebbi forrásait képviselő ún. dicális vagy portális összeírások létrejöttét, az összeírások módját és felhasználhatóságát tárja fel. Ezeknek az összeírásoknak a célja az adózás megfelelő alapokra helyezése volt. Egészen a XVI. századig, amíg a király fő jövedelmi forrása a pénz beváltása volt, nem volt rendszeres állami adó. Ezt az adózási rendszert I. Károly változtatta meg az állandó pénz megteremtésével és egyidejűleg a kincstári bevételek biztosítása érdekében bevezette az ún. portális adózást.

A dica vagy rovásadó kivetését célzó dicalis vagy portális összeírások 1530—1700-ig terjedő időszakra vonatkoznak. Mivel az összeírások adóalapnak a jobbágyportát, illetve a kaput teszik meg, elsősorban a jobbágynépességre tartalmaznak értékes adatokat. Sajnos az összeírás előli különböző kibúvók és az összeírók igen eltérő pontosságú munkája miatt az egész országról egyetlen évből sem rendelkezünk azonos szempontok szerint készült, vagyis a társadalmi, gazdasági viszonyokat egyformán feltüntető összeírással. Így, mint a szerző részletesen bizonyítja, a portális összeírások anyaga az ország akkori népességének megállapításához nem megfelelő. A különböző kihagyások mellett figyelembe kell venni, hogy a jobbágyporta-számok az összeírásban nem családfőket jelentenek, és így a portaszámból az adózó családfők számára nem lehet következtetni.

A szerző kutatásai meggyőzően feltárják, hogy a dicalis összeírások ennek ellenére rendkívül értékes történeti statisztikai források agrártörténeti szempontból is. Jellemző adatokat nyerhetünk belőlük az adózó és nem adózó népesség arányának időbeli alakulásáról, az összeírásokban szereplő jobbágynépesség társadalmi rétegződéséről, a jobbágyi termelőerő alakulásáról. E számokon keresztül nyomon kísérhető a jobbágyság számának csökkenése, a jobbágyság elszegényedése, a földesúri kizsákmányolás és a királyi adóteher következtében a jobbágyság számottevő részének fokozatos zsellérsorba jutása. Figyelemmel kísérhető a jobbágytelkek felaprózódása, az egész telkek csökkenése, a fél és negyed telkek számának emelkedése, egyidejűleg a földesúri majorsági birtokok növekedése.

Részletesen vizsgálja a szerző a XVII. századbeli portális összeírások problematikáját és adózási rendszerét is.

3. *ILA BÁLINT: A dézsmajegyzékek, mint a történeti statisztika forrásai.* A dézma a jobbágyság egyik legsúlyosabb terhe volt. Az egyháznak tizedet, a földesúrának pedig kilencedet kellett adnia terményeiből. A kilenced és a tized, amely a jobbágyot terményeinek egyötödétől fosztotta meg, az ún. kilenced és tizedjegyzékek alapján került kivetésre.

A szerző tanulmányában a tized-dezsmajegyzékek létrejöttével és történeti

statisztikai értékelésével foglalkozik igen alaposan és behatóan. Kutatásaiból többek között megtudjuk, hogy a jobbágyok milyen terményeiből és termékeiből járt a dézma és milyen módon szélesedett egyre jobban a dézsmaköteles termények sora, valamint azt, hogy bár eredetileg a telkes jobbágyok szolgáltatnak dézsmát, korán szokásba jött a zsellérek és teljesen szegények megadóztatása is, akik különböző váltságpénzt fizettek a termények helyett. Mentés csak a nemesség saját földje volt. A dézsmabeszédés jogát a püspökök korán árendába adták, s csakhamar a legnagyobb bérlő a kincstár lett. A dézma beszédésének általános módja a XVI.—XVIII. századokban az volt, hogy a jobbágyságnak a teljes terméséből először a kilencedet kellett kivennie és a megmaradt rész után kellett a tizedet szolgáltatnia. A szerző részletesen ismereti a dézsmaszédők, decimatorok számára készült utasításokat és az azok alapján készített dézsmajegyzékek, illetve lajtsromok szerkezetét és tartalmát.

Rendkívül értékes, főként agrártörténeti szempontból a tanulmány második része is, amelyben a szerző a dézsmajegyzékek történeti statisztikai értékelését részletesen taglalja és behatóan ismerteti, hogy a kutató milyen kérdések megoldásához használhatja fel őket. Először azzal foglalkozik, hogy milyen jelentős értéket képviselnek a dézsmajegyzékek az ország XVI.—XVII. századbeli népesedéstörténetéhez, amely időszakra vonatkozóan igen kevés más forrás akad. Igaz, hogy a dézsmajegyzékekből csak a családfők számát ismerhetjük meg, de más források, főként az urbáriumok segítségével jó, megközelítő becslés készíthető az egész népesség számára vonatkozóan.

A jegyzékeknek a mezőgazdasági termelésre vonatkozó adatai alkalmasak egy-egy jobbágy gazdasági erejének meghatározására, amelynek alapján következtetést lehet levonni egy-egy falu, a falvak összesítése alapján egy megye, végső fokon országos viszonylatban a paraszti termelőnépesség társadalmi rétegződésére, a jobbágyi termelőerőre. Fontos módszertani megállapításokat közöl kutatásai alapján a szerző arra vonatkozóan, hogyan lehet a tized mennyisége alapján helyesen a teljes termést megállapítani. Az eddigi egyszerűen tizzel

történő szorzással szemben a helyes eljárás az, hogy amennyiben a tized alapja van megadva és abból kell a teljes termést megállapítani, akkor ahhoz hozzá kell adni a már kivett kilenced mennyiségét, azaz a tized alapjának 12,5 százalékát. Ha a tized mennyisége adott, azt pedig 11,25-tel kell szorozni a teljes termés megállapításához.

A szerző kutatása nyomán fény derül arra is, hogy a dézsmajegyzékek a paraszti termelőerő volumenén kívül igen értékes adatokat tartalmaznak ebből a korból a különféle mezőgazdasági terményekre, azok fajtáira és terméseredményeire, hasonlóképpen az állatállományra, de emellett a bérekre, árakra és értékesítésre nézve is. Értékes megállapításokra juthatunk a dézsmajegyzékből többek között a különböző mezőgazdasági szokásokra, a földművelő ember eszközeire, a mezőgazdasági munkák végzésének módjára stb. vonatkozóan is.

Az 1500-tól rendelkezésre álló tizedjegyzékek legnagyobb értéke abban van, hogy a XVI.—XIX. század terméseredményeire vonatkozóan, valamint a paraszti népesség társadalmi megoszlására részletesebb adatokat tartalmaznak, mint a dicalis összeírások.

4. *MAKSAY FERENC: Urbáriumok.* Urbáriumon Magyarországon olyan feljegyzést értettek, amelyben a feudális földesúr birtokát, mindenekelőtt paraszti használatban álló „úrbéres” — nem allodiális — birtokát, az ottlakó s a földesúrral úrbéres kapcsolatban álló népeket, valamint a birtokból s a népektől befolyó jövedelmeket vették számba abból a célból, hogy megkönnyítsék az úrnak a földhöz, népéhez és jövedelméhez való jogai gyakorlását.

A szerző tanulmányában először az urbáriumok történeti kialakulásával foglalkozik. Az első valóságos urbáriumok a XV. század végén tűnnek fel, majd a XVI., XVII. században az urbárium országszerte elterjed és egészen a feudalizmus megszűntéig, a XIX. század közepéig használatban marad.

Igen hasznos segítséget ad a szerző a kutatóknak azáltal, hogy kérdéscsoportok szerint ismerteti az urbáriumokban található és a statisztika számára felhasználható adatokat. Ezek a következők: az

úrbéresek neve, száma, földje, különleges foglalkozásai és jogviszonyai, életkörülményei, a helység történelmi eseményei, a gyermekek, állatállomány, művelési ágak, a birtok fekvése és a gazdálkodás feltételei, a pénz- és terményszolgáltatások, bírságok, a robot, a földesúri major-ság épületei, berendezése, állatai, művelési ágai, termése, valamint egyéb jövedelmei. Az urbáriumokhoz nemegyszer leltárak, becsük csatlakoznak, s természetesen sok, nem statisztikai jellegű adatot is tartalmaznak. Az urbárium típusa az évszázadok során módosult, a termés kiterjedésével és belterjesedésével egyre részletesebb, pontosabb és rendszeresebb lett. A XVI. század végétől felsorolják az urbáriumok az állatokat is, a XVII. század végén kincstári utasításra már egységes szempontú pontos felvételek készülnek a török alól felszabadult területeken. Végül az 1767-től folyó úrbérrendezés országos méretű egységesítést hozott.

Több ezer az ország területére vonatkozó urbárium maradt ránk, de ugyanazon időben egy uradalomnál nagyobb összefüggő területről csak igen ritkán készültek urbáriumok az úrbérrendezés előtt. Az urbáriumok történeti statisztikai forrásértéke a török hódoltság korának minden hasonló típusú forrása között a legnagyobb. Nagy értékük abban van, hogy míg a többi adóösszeírás csak a jobbágnépességre terjed ki, tehát a népesség kb. egyharmadára, addig az urbáriumokból statisztikai módszerekkel egyes területeknek szinte teljes népessége megállapítható.

Agrártörténeti szempontból az urbáriumok rendkívül becsesek. Meghatározható belőlük egyes területek népessége, népsűrűsége, természetes szaporodása, a földbirtoknagyságkategóriák, a birtokforgalom, a parasztság vagyoni és társadalmi rétegződése, foglalkozási megoszlása, s az egykori mezőgazdaságnak igen részletes statisztikai képe, valamint az adók és a szolgáltatások. A tanulmány részletesen taglalja az urbáriumok forrásértékét a mezőgazdasági vonatkozások mellett iparstatisztikai, pénzforgalmi stb. szempontból is, befejezésül pedig igen jó példákat hoz az urbáriumok adatainak a gazdaságtörténeti statisztikában való értékesítésére.

5. **DÁVID ZOLTÁN:** *Az 1715—20. évi összeírás.* Az 1715—1720. évi országos adóösszeírások, amelyek a török alól felszabadított ország népességét is első alkalommal vették számba, a magyar történetírás jól ismert, sokat felhasznált, igen becses forrásai. Adataikat a Központi Statisztikai Hivatal tette közismertté, amikor azok közül a fontosabbakat feldolgoztatta, s Acsády Ignác szerkesztésében „Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720—21.” címmel 1896-ban kiadta.

A kiadványban az összeírások számszerűen feldolgozható valamennyi adatát jól áttekinthető táblázatokban adták közre. Megyénként és községenként feltüntették az összeírt adózó háztartások számát társadalmi megoszlásuk, az általuk művelt földterület nagyságát pedig művelési ágak szerint, a malmaik számát, valamint az iparból, kereskedelemből származó jövedelmüket. A nevek nyelvi alakjának minősítése alapján megkísérelték a népesség nemzetiségének megállapítását is. Nem terjedhetett ki a közzétett anyag az összeírások más szövegszerű részeire, ahol a nyomásos gazdálkodásra, a művelési ágakra, a terméshozamokra, a földek minőségére és sok más, az adózás szempontjából jelentőséggel bíró adatra vonatkozó feljegyzések találhatóak.

Miután a szerző az összeírások előzményeit és keletkezését alaposan ismerteti, részletesen foglalkozik az összeírásokról közzétett kiadvánnyal és tudományos módszerességgel bizonyítja be Acsády Ignác súlyos tévedését, amelyet mint a forrásanyag első feldolgozója a kiadványban az ország népességszámának meghatározása során elkövetett. Mivel az összeírások a nemesekre, papokra, tanítókra, az adófizetésre nem kötelezhető szegényebb rétegekre és a nemesi családok cselédségére nem terjeszkedtek ki, s egyébként is csak az adózó családfőket vették számba, Acsády Ignác a hiányzó népességszámot bonyolult számításokkal igyekezett megállapítani. Számításainak eredményeként végülis az ország — Horváth-Szlavonország nélküli — lakosságát 2 582 598 főben állapította meg. Később az összeírások felhasználói az eredeti forrásanyag feldolgozása helyett általában inkább Acsády nagy körültekintéssel végzett, látszólag nagyon is

elfogadható eredményeit idézték. Ezért a szerző alapvető jelentőségűnek tartja Acsády számításainak végigkövetését, tévelygéseinek feltárását és kritikáját.

Az 1787. évi első teljes népszámlálás adataiból visszakövetkeztetve az Acsády-féle népességszám rendkívül alacsonynak bizonyul. A természetes szaporulat valószínű értékét és a bevándorlásokat figyelembe véve az ország 1720. évi népessége az Acsády által közölt eredménnyel szemben, hozzávetőlegesen 4 000 000 főben állapítható meg. A szerző konkrétan bizonyítja, hogy az alaposabb vizsgálatok fényénél kiderül, hogy Acsády népességi számításaiba több súlyos tévedés csúszott, s ennek folytán az összeírásból kimaradtaknál a ténylegesnél jóval alacsonyabb értékekkel számolt. Befejezésül a szerző összefoglalja az összeírás mezőgazdaságra és iparra vonatkozó adatainak felhasználhatóságát.

6. **FELHŐ IBOLYA:** *A Mária Terézia úrbérrendezése során készült adatfelvételek.* A szerző előbb azt ismerteti, hogy milyen okok vezettek az úrbérrendezésre, a jobbágyság földesúri terheinek az egész országra kiterjedő egységes szabályozására és hogyan ment ez végbe. Mária Terézia látva, hogy az államigazgatáshoz szükséges nagyobb adót csak akkor lesz képes a jobbágyság megfizetni, ha mérsékeli a földesúri terheit, a földesúri tiltakozások ellenére 1767-től fokozatosan elrendelte az egységes urbárium bevezetését, amely a földesúr és jobbágy viszonyának minden felmerülő kérdését szabályozza. Meghatározza a jobbágytelek nagyságát és minőségi osztályba sorolását, a jobbágyok jogosítványait, a jobbágyok szolgálatait, a bírságokat stb.

Az úrbérrendezés során készült adatfelvételeknek az ad — kiváltképpen agrártörténeti szempontból — különös jelentőséget, hogy ez volt az egyetlen alkalom, amikor úgyszólván az egész országra kiterjedő adatfelvétel történt a jobbágyság úrbéri viszonyainak megállapítása céljából. Az urbáriumokhoz csatolt úrbéri tabellák statisztikai szempontból rendkívül értékes helyi adatokat tartalmaznak a mezőgazdaság üzemi, termelési és társadalmi viszonyaira. Megtudjuk belőlük például a paraszti népesség társadalmi megoszlását, a földbirtok nagyságának megoszlását, a mezőgazdaság

fejlettségi fokára, terményeire, értékesítési viszonyaira vonatkozó legfontosabb kérdéseket.

Ha valaki a szerző értékes kutatásai alapján áttanulmányozza az úrbérrendezés során keletkezett adatfelvételek tartalmát, csak megerősítheti a szerzőnek azt a megállapítását, hogy ez a gazdag statisztikai forrásanyag mindeddig nem nyerte el a jelentőségéhez mért figyelmet, megbecsülést.

7. ACSÁDI GYÖRGY: *Az 1784—85. évi népszámlálás és az ezen alapuló népeségi nyilvántartások.* A szerző mindenekelőtt a II. József által elrendelt népszámlálás rendkívüli jelentőségét domborítja ki, kiemelve, hogy ez volt az ország első teljes, a népességnek minden rétegét, tehát a nemességet is felölelő összeírása, amely ezután csak a XIX. század közepétől válik ismét lehetővé. Kiterjedt a korábbi összeírásoktól eltérően a családtagokra is és az ország egész területére. A modern népszámlálások követelményei közül csupán az adatok egyidejűségét nem tudta megvalósítani. A népszámlálás végrehajtásának, módszerének ismertetése után a szerző az adatok felhasználhatóságára vonatkozó kutatásainak eredményeit közli, majd ismerteti a népszámlálás legfontosabb adatait.

A II. József-féle népszámlálás rendkívüli jelentőségű az ország társadalmi és gazdasági helyzetének megismerése szempontjából. Az összeírásig nem ismerjük az ország teljes népességét. A népesség demográfiai összetételéről addig nem volt adatunk, de nem ismertük a népesség foglalkozási megoszlását sem. E népszámlálással mód és lehetőség nyílt minden falú, járás, megye népességi, gazdasági, szociális és kulturális viszonyainak megismerésére.

Az agrárnépesség vonatkozásában a munka igen értékes útmutatást jelent az agrártörténeti kutatás számára is.

8. BOTTLO BÉLA: *Az 1828. évi országos összeírás.* A tanulmány a feudális korszak utolsó nagyméretű, Erdély kivételével az egész országra kiterjedő és szinte teljes egészében ránk maradt, átfogó adóösszeírásának a feldolgozásához és értékeléséhez ad kulcsot. Ismertette az 1828 előtti adózási rendszert, taglalja az 1827.

évi VII. tc. létrejöttének körülményeit, amely elrendelte az adórendszer átszervezésének előkészítésére az ország adózó lakosságának összeírását. Az összeírás végrehajtásának és levéltári anyagának ismertetése után részletesen foglalkozik az összeírási táblázat egyes rovataival. A lajstromok rovatai kiterjednek az adózók nevére, 16—60 év közti családtagjaira, a foglalkozásra, a házak számára és az adóra, a telek nagyságára és a termelés adataira, a rétek, a szőlők, a gyümölcsösök és az állatállomány stb. nagyságára. Különösen értékesek az összeírásnak a lakosság társadalmi helyzetére vonatkozó adatai. Az összeírás feldolgozásával behatóan megvizsgálhatjuk — amint erre a szerző az anyag értékelése során rámutat — az ország adóterheit viselő lakosságának társadalmi, gazdasági viszonyait, szem előtt tartva természetesen azt, hogy az összeírás csak az adófizetésre kötelezett családfőket és ezeknek bizonyos korú családtagjait vette fel.

9. TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Erdélyi összeírások.* Az összefoglaló cím alatt a szerző tulajdonképpen két tanulmányt közöl. Ezek közül az első az 1750. évi erdélyi országos adóügyi összeírást tárgyalja. Ismerteti annak előzményeit, létrejöttének körülményeit, az összeírás tartalmát, annak végrehajtásával kapcsolatos problémákat, majd az adatfelvétel felhasználhatóságát taglalja.

Az erdélyi viszonylatban egyedülálló adatfelvétel kiterjed az adózók, a telkek, a ház, a szántóterület, az őszi vetésterület, az egyes gabonafajták terméshozamának megállapítására, a vetésfordulóra, a mezőgazdasági termelés technikájára, a rétek, szőlők területére és az állatállományra is. Így népességstatisztikai érteke mellett az erdélyi agrártörténet szempontjából is igen nagy értéket jelent.

Ugyanebből a szempontból nagyon becses a szerző második tanulmányában ismertetett 1819—20. évi erdélyi úrbéri összeírás is, az Erdéllyel foglalkozó történeti statisztika e második kiemelkedő forrása. Az összeírás lebonyolításának részletes ismertetése mellett a szerző értékes kutatásokat végzett a felvétel felhasználhatóságára is. Kutatásai alapján megtudjuk, hogy az összeírásból pontos kép alkotható a mezőgazdasági termelés struk-

turájáról, színvonaláról, technikájáról, terméseredményeiről, a paraszti áruter-
melésről, a piaci viszonyokról, a bérmun-
káról stb. Rendkívül gazdag anyagot tar-
talmaz az összeírás a jobbágykötelezettsé-
gek mértékéről, különösképp a robotról
és annak típusairól.

10. DR. THIRRING GUSZTÁV: A városok népességének 1848. évi összeírása a soproni „Népszámlálás“ és főbb eredményei tükrében. A tanulmány Thirring Gusztáv nem teljesen befejezett, posthu-
mus munkája, amelyen közvetlenül el-
hunytá előtt is dolgozott. Befejezetlensége
ellenére az eddig nem ismert népösszeírás
tartalmáról és jelentőségéről eléggé teljes
képet ad.

Az első magyar alkotmányos kormány
által 1848-ban az önkormányzattal rendel-
kező ún. szabad királyi városok népes-
sége összeírásának elrendelése igazgatási,
illetve városi képviselőtestületi választási
célokat szolgált. Az összeírások Sopronra
vonatkozó és a szerző által a statisztikai
értékelés számára megtalált és hozzáfér-
hetővé tett eredeti anyagának tanulmá-
nyozása és feldolgozása azonban azt iga-
zolja, hogy az összeírás több tekintetben
mély bepillantást enged Sopron város
1848. évi épület-, lakás-, családi és népes-
ségi viszonyaiba, az utóbbi szempontok-
ból főleg a lakosok foglalkozási rétegző-
désébe.

A szerző kutatásai fényt derítenek arra,
hogy az összeírás fogyatékosai ellenére
is (például csak a családfő foglalkozását
és családi állapotát rögzítette egyénen-
ként) jól végrehajtott és csaknem nép-
számlálásszerű adatgyűjtésnek tekinthető.
Adatai megbízhatók és az egész népes-
ségre, tehát a nemességre is kiterjednek.
Így az összeírás anyagának megtalálása
és feldolgozása más magyar városok XIX.
század közepi viszonyainak megismerése
szempontjából is rendkívüli tanulságos
volna.

Az összeírás létrejöttének, végrehajtá-
sának és jelentőségének részletes ismer-
tetése után a szerző az összeírás főbb sop-
roni eredményeit elemzi részletesen és
bemutatja — a már akkor is valóban
városias jellegű — város népességének és
lakásviszonyainak fejlődését.

A forrásleírások és értékelések illusztrá-
lása céljából a tanulmányok mellékletei
egyrészt az összeírás minták fénykép-
kópiáit, másrészt grafikonokat és kar-
togramokat is tartalmaznak, valamint
elég bő, de inkább csak példaszerűen
idézett számanyagot is. A kötet ezenkívül
részletes bibliográfiát is közöl a magyar
történeti statisztika levéltári anyagáról, a
kéziratok munkákról, végül a könyvekről
és folyóiratokról.

A mű befejező részében, első kísérlet-
képpen egy sorozat történeti statisztikai
táblázatot is közread a népességi és tár-
sadalom-gazdasági statisztika különböző
területeiről, amelyek egy része a kötet
egyes tanulmányainak anyagához kapcsol-
ódik.

Összefoglalóan azt kell megállapíta-
nunk, hogy a kötet a történeti statisztika
művelése terén igen nagy lépést jelent
azáltal, hogy összefoglalja a legfontosabb
forrásokat, kritikailag vizsgálja a forrá-
sok történeti statisztikai értékét, egyben
módszertani útmutatást és példákat ad a
forrásokban szereplő adatok tanulmá-
nyozásához, feldolgozásához és értékelé-
séhez.

A tanulmánysorozat népességstatiszti-
kai jelentősége mellett főleg mezőgazda-
ságtörténeti szempontból igen értékes.
Utóbbi tekintetben különösen a külön-
böző adóösszeírásokról és urbáriumokról
készült forrásértékelő tanulmányok rend-
kívül becses anyagot és biztos útbaigazítá-
st adnak a kutatóknak.

Végül nem lehet említés nélkül hagyni,
hogy a tíz szerzőből álló kollektíva mel-
lett a szerkesztő gondos, precíz munkával
elismerésre méltóan oldotta meg a tanul-
mányok egységes rendszerű tárgyalá-
sát is.

A munka érdemei mellett rá kell azon-
ban mutatni egy néhány jelentős hiányos-
ságra is. A teljesség szempontjából feltét-
lenül hiányolandó, hogy nem tartalmaz a
mű értékelést a XIX. század közepe táján
megkezdett földadó-kataszteri munkála-
tokról, ezek létrejöttének előzményeiről,
amelyek az egész mezőgazdasági termelés
szerkezetére, színvonalára, talán az ismer-
tetett forrásoknál is részletesebb és meg-
bízhatóbb képet adhatnak. Hasonlóké-
ppen kár, hogy elhanyagolja a tanulmány-
kötet az elmúlt századokban sok tekint-
etben alapvető és egyedül megbízható

forrásként jelentkező egyházi összeírásokat.

A tanulmányok nem mindegyike helyezkedő súlyt a konkrét statisztikai módszerekre (például Trócsányi Zsoltnak az erdélyi összeírásokról, Bottló Bélának az 1828. évi jobbágyösszeírásról, Felhő Ibojának a Mária Terézia-féle úrbérrendezésekről írt tanulmánya). Túlteng bennük az összeírás létrejöttét és kérdéskörét ismertető leíró rész és csak kis teret szentelnek az összeírás számanyagának konkrét értékelésére.

Egyes, tárgykörükénél fogva kapcsolódó tanulmányok több helyen átfedést, ismétlést tartalmaznak. Igaz, hogy ez némileg indokolható azzal, hogy különálló tanulmányokról van szó, de helyes lett volna ezek kiküszöbölésére nagyobb gondot fordítani.

A táblázatos melléletek elhelyezése nem mondható sikerültnek. A több lap terjedelmű nagy táblázatok kezelése nehézkes.

A munka a felhozott hiányosságok ellenére is igen értékes és úttörő kezdeményezés. Jogot ad a kötet munkatársainak arra, hogy bízzanak abban — amint ezt a mű 15. oldalán kifejezik — „... hogy lelkes munkájuk a statisztika és a történettudomány körében szíves fogadtatásra talál és az úttörő lépések megtétele után hozzáfoghatnak majd hazánk népesedés- és gazdaságtörténetének megrajzolásához nélkülözhetetlen források országos adatainak feldolgozásához.” Remélhető, hogy ezt már — e közreadott munkájukon felbúzduló — szélesebb kutatógárda közreműködésével végezhetik el.

Dr. Kiss Albert

Személyi hírek

Kitüntetések. A *Népköztársaság Elnöki Tanácsa* az ellenforradalom leverésében és az ország gazdasági rendjének helyreállításában végzett tevékenységük elismeréséül

Tar Józsefnek, a Központi Statisztikai Hivatal Építőipari osztálya vezetőjének a „Magyar Szabadság Érdemrend Ezüst Fokozata”,

Matukovics Józsefnek, a Központi Statisztikai Hivatal főelőadójának a „Magyar Szabadság Érdemrend Bronz Fokozata”,

Nagy Istvánnak, a Központi Statisztikai Hivatal Könnyű- és helyi ipari osztálya vezetőjének a „Magyar Szabadság

Érdemrend Bronz Fokozata” kitüntetést adományozta.

*

Lóránt Imréné, a Központi Statisztikai Hivatal előadója 1957. november 8-án hosszas szenvedés után elhunyt.

Lóránt elvtársnő a munkásmozgalom régi harcosa, a Magyar Partizánszövetség tagja volt.

*

Dr. Frantisek Fajfr elvtárs, a Csehszlovák Köztársaság Állami Statisztikai Hivatalának elnöke ez évben töltötte be életének 65. és a Statisztikai Hivatalban teljesített munkaidejének 35. évét. Az évforduló alkalmából *Péter György*, a magyar Központi Statisztikai Hivatal elnöke levélben üdvözölte a baráti Csehszlovákia Statisztikai Hivatalának elnökét.

Szervezeti hírek — Közlemények

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 40. évfordulója alkalmából a Központi Statisztikai Hivatal elnöke a maga és a Statisztikai Hivatal dolgozói nevében üdvözlő táviratot küldött *V. N. Sztarovszkij* elvtársnak, a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Központi Statisztikai Hivatal vezetőjének. A történelmi évforduló alkalmából küldött jókívánságokat Sztarovszkij elvtárs a Szovjetunió Központi Statisztikai Hivatalának Kollégiuma és dolgozói nevében meleghangú táviratban köszönte meg.

A statisztikai járási felügyelőségek vezetőinek értekezlete. A Központi Statisztikai Hivatal Területi főosztálya 1957. november hó 5-ére és 6-ára értekezletre hívta össze a Központi Statisztikai Hiva-

tal járási felügyelőségeinek vezetőit. Az értekezleten a Területi főosztály vezetője vázolta a statisztikai felügyelőségek fejlődését, a munkában elért eredményeket. Elmondotta továbbá, hogy a jövőben milyen feladatok várnak a statisztikai felügyelőségekre, illetőleg, hogy a meglévő és megmaradó feladatok esetében milyen munkamódszerbeli változtatásokra van szükség, hogy a létszámcsökkentésekkel megkisebbitett apparátus továbbra is megfelelő színvonalú munkát végezhesen, és a Központi Statisztikai Hivatal számára pontos, megbízható adatokat szolgáltatasson. Ezt a beszámolót a statisztikai felügyelőségekkel leginkább kapcsolatban álló két főosztály, a Mezőgazdasági főosztály és a Népesedési és Szociálstatisztikai főosztály vezetője a szak-

mai munkák részletes elemzésével egészítette ki.

A beszámolókat igen élénk és termékeny vita követte, amelynek során a statisztikai felügyelőségek vezetői rámutattak a nem tervszerű központi utasításokból fakadó hibákra és különösen a munkájukat közvetlenül irányító Területi főosztály koordinációs munkájának hibáira.

Az Európai Statisztikusok Értekezletének a népszámlálással és a lakásösszeírással foglalkozó munkacsoportja (Working Group on Census of Population and Housing) 1957. december 9—13. között tartja harmadik ülését Genfben.

Az ülés napirendjén szerepelnek — többek között — a gazdasági aktivitás jellege, a foglalkozási viszony, a társadalmi foglalkozási csoportok alapján történő csoportosítások, az egész népességnek a társadalmi és gazdasági jellemzők szerinti osztályozása, valamint a háztartások fogalmának és mérésének a kérdése. Az ülésen a Központi Statisztikai Hivatalt *Péter György* a Központi Statisztikai Hivatal elnöke és *Rédei Jenő* a Központi Statisztikai Hivatal önálló osztályvezetője képviseli.

Az Európai Gazdasági Bizottság mellett működő Kereskedelemfejlesztési Bizottság ülése. A Kereskedelemfejlesztési Bizottság (Committee on the Development of Trade) 1957. október 21—29. között tartotta hatodik ülését Genfben. Az ülés napirendjén az egyes európai országok közötti kereskedelem, különösen a Kelet és Nyugat közötti kereskedelem megjavításának kérdései szerepeltek. Megvitatták emellett a hét európai ország által létesített közös piac okozta nehézségeket az európai kereskedelemben, majd több olyan határozatot hoztak, amelyek elősegíthetik a vitatott kérdések megoldását. Az ülésen az európai népi demokratikus országok — közöttük Magyarország —, a Szovjetunió, számos európai tőkés ország, valamint az Egyesült Államok képviselői vettek részt.

Megyei statisztikai évkönyvek. A Központi Statisztikai Hivatal megyei igazgatóságai ez évben először, a megyék társadalmi és gazdasági vezetőin, a megyei irányító és igazgatási szerveken kívül a statisztikai adatok iránt érdeklődő szakembereket is tájékoztatják a megye gaz-

dasági, társadalmi, szociális és kulturális helyzetét szemléltető megyei statisztikai évkönyvek megjelentetésével.

A megyei évkönyvek általában az 1953—1956. évekre vonatkozó legfontosabb adatokat tartalmazzák. Az egyes fejezetekben a megye népességi, népmozgalmi, ipari, beruházási, mezőgazdasági, kereskedelmi, közlekedési, egészségügyi, város- és községgazdálkodási stb. helyzetét ismertető adatok találhatóak. A területi igazgatóságok az évkönyvek használhatóságát azzal is növelték, hogy — ahol arra lehetőség nyílt — az adatokat nemcsak járasonként, hanem községenként, gazdaságonként, szövetkezetenként stb. is közölték.

A megyei statisztikai évkönyvek — 2—3 kiadvány kivételével, amelyek előreláthatólag január első felében kerülnek kiadásra — 1957. év végéig megjelennek.

A megyei statisztikai adatok közzétételével a Központi Statisztikai Hivatal igazgatóságai a közgazdászok, tervezők, szakemberek szélesebb körű tájékoztatását kívánják elősegíteni.

Érdekes mezőgazdasági statisztikai kiadvány. Az Agrártudományi Egyetem Agrárközgazdasági kar kiadványainak 1956. évi 3. számaként megjelent *Manczel Jenő* és *Vágó József*: „A szarvasmarha- és sertésállomány szaporulati viszonyainak összehasonlító statisztikai elemzése“ (Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1957. 40 old.) c. tanulmánya. A tanulmány főként számadatok segítségével három állami gazdaság (Felsőbabád, Nógrádkövesd, Magyaránador) tenyésztői munkáját mutatja be, ismertetve az azt befolyásoló okokat. A tanulmány célkitűzése, hogy az üzemi termelésből egy részterületet kiemelve azt alaposan, sokoldalúan, a helyi viszonyoknak megfelelően vizsgálja, és ezzel az üzemi statisztikai vizsgálatok módszerének kidolgozását elősegítse.

A szerzők a tenyésztői munka értékeléséhez szükséges létszámadatok különböző módszerek szerint történő megállapításával, illetve a tanulmányban is alkalmazott módszer kidolgozásával a *Statisztikai Szemle* 1956. évi 4. számában „A tenyésztői munka értékelésének üzemi kérdései“ c. cikkükben foglalkoztak.

Magyar nyelven is megjelent a szovjet statisztikai évkönyv. „A Szovjetunió

népgazdasága 1956-ban“ címmel a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó magyar nyelven megjelentette a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Központi Statisztikai Hivatal által kiadott statisztikai évkönyvet.

(A Szovjetunió népgazdasága 1956-ban. Statisztikai évkönyv. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1957. 296 old.)

Megjelent a bolgár statisztikai évkönyv. A Bolgár Népköztársaság Minisztertanácsa mellett működő Központi Statisztikai Hivatal „A Bolgár Népköztársaság statisztikai évkönyve — 1956.” címmel megjelentetett kiadványa gazdag számanyaggal mutatja be az ország társadalmi, gazdasági és kulturális életében Bulgária felszabadulása óta bekövetkezett fejlődést.

Nemzetközi statisztikai adatok

India. 1953 szeptemberében a városi munkanélküliség vizsgálata céljából az Indiai Statisztikai Intézet reprezentatív felvételt hajtott végre. A felvétel eredményeit a *Sankhya* ez évi 1—2. száma részleteiben is közli. Az alábbiakban ebből a közleményből mutatunk be néhány jellemző adatot.

A reprezentatív felvétel az 50 000 lakosnál népesebb városok foglalkoztatottsági viszonyait vizsgálja. A felvétel adatai alapján a városi népesség 26,26 százaléka önálló kereső, 8 százaléka kereső családtag és 65,56 százaléka nemkereső családtag. Az önálló kereső férfiak aránya 45,26, a nőké pedig 5,98 százalék. A városi népességnek a havi háztartási kiadások nagysága szerinti megoszlása a következőképpen alakult:

* A háztartási kiadások nagysága (rupia)	Népesség száma (százalék)	Kumulatív százalékos megoszlás*
50 alatt	24,28	24,48
51 — 100	36,14	60,91
101 — 200	25,17	86,29
201 — 300	7,82	94,17
301 — 500	4,22	98,42
501 — 1000	1,05	99,48
1001 felett	0,52	100,00
Ismeretlen	0,80	—
<i>Összesen</i>	<i>100,00</i>	<i>—</i>

* Az „Ismeretlen” kiadásukat a többi nagyság-csoport között arányosan elosztva.

A városi népességnek iskolai képzettség szerinti megoszlását az alábbi tábla mutatja:

Megnevezés	Férfi	Női	Összes
	népesség megoszlása (százalék)		
Analfabéta.....	45,95	69,54	57,36
Ír, olvas, de nem végzett elemi iskolát	46,14	29,02	37,86
Elemi iskolát végzett	5,29	0,91	3,17
Középiskolát végzett	1,33	0,14	0,75
Főiskolát végzett	1,13	0,11	0,64
Ismeretlen	0,16	0,28	0,22
<i>Összesen</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>

A felvétel eredményei alapján megállapítható, hogy a népesség 84 százalékának, ezen belül a nők 94 százalékának nem volt semmiféle szakképzettsége.

A kereső foglalkozásúak a népességnek 32,2 százalékát tették ki, a munkanélküliek aránya pedig 2,59 százalék volt az össznépességhez viszonyítva. A foglalkoztatottságra vonatkozó részletesebb adatok a következők:

Megnevezés	Férfi	Női	Összes
	népesség megoszlása (százalék)		
Keresők	51,33	11,74	32,20
Munkanélküliek ...	4,32	0,75	2,59
<i>Aktív népesség</i>			
<i>Összesen</i>	<i>55,65</i>	<i>12,49</i>	<i>34,79</i>
Háztartásban dolgozó családtagok	0,62	45,42	22,28
Járadékosok, nyugdíjasok, koldusok	1,32	1,55	1,43
Gyermekek, tanulók, öregek, gondozottak	41,86	39,98	40,95
<i>Inaktív népesség</i>			
<i>Összesen</i>	<i>43,80</i>	<i>86,95</i>	<i>64,66</i>
<i>Ismeretlen</i>	<i>0,55</i>	<i>0,56</i>	<i>0,55</i>
<i>Együtt</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>

A keresők 1,35 százaléka munkaadó, 50,56 százaléka alkalmazott és 32,77 százaléka kisiparos és egyéb saját számlára dolgozó.

A városi keresők megoszlása nemzetgazdasági szektoronként azt mutatja, hogy az ipar és a kereskedelem területén tömörül a keresőknek mintegy 50 százaléka.

A adatokat az alábbi tábla mutatja:

Nemzetgazdasági ág	Az összes kereső	Ebből	
		munkások	alkalmazottak
megoszlása (százalék)			
Mező- és erdőgazdaság, halászat, vadászat	11,30	23,16	5,07
Bányászat	1,81	0,00	3,20
Ipar	31,87	38,95	35,05
Építőipar	3,00	1,05	3,18
Villany-, víz-, gáz- és egészségügyi szolgáltatások ...	1,34	0,00	1,98
Elosztás (kis- és nagykereskedelem)	17,98	28,42	8,33
Közlekedés, raktározás, hírközlés ...	10,05	0,00	13,06
Egyéb szolgáltatások	22,27	7,37	29,94
Ismeretlen	0,38	1,05	0,19
<i>Összesen</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>	<i>100,00</i>

Az alkalmazottaknak mintegy negyedrésze az államigazgatásban dolgozott.

(Sankhya. The Indian Journal of Statistics. 1957. évi 1—2. szám.)

Japán. 1956-ban a nemzeti jövedelem az előző évekhez képest növekedett. Az ország fizetési mérlege azonban érezhetően romlott, mert a beruházások volumene mintegy 60 százalékkal növekedett, ami a fogyasztási javak termelésének csökkenéséhez és ezáltal fokozódó importjához vezetett.

A gazdasági Tervhivatal 1957. május 27-i jelentése szerint 1956-ban a nemzeti jövedelem (folyóáron számítva) 7 427 000 millió yen volt (360 yen = 1 USA dollár), 13,4 százalékkal magasabb, mint 1955-ben. A fogyasztási árindexszel való korrigálás után, változatlan áron számítva a növekedés 10,3 százalék. A gyárparban keletkezett nemzeti jövedelem 23,9, a kereskedelem terén keletkezett jövedelem 16,5, a bank- és pénzügyi, valamint a szolgáltatások terén keletkezett jövedelem pedig 16,2 százalékkal növekedett

1955-höz viszonyítva. A mezőgazdaságban és a halászatban keletkezett nemzeti jövedelem növekedése csak kis mértékű volt, mert 1955-ben rekordtermést értek el.

A nemzeti jövedelem elosztását vizsgálva, megállapítható, hogy a bérből és fizetésből eredő jövedelmek 1955-höz képest 14,8 százalékkal növekedtek. Ezzel szemben a tulajdonból eredő jövedelmek csak 5,8 százalékkal emelkedtek, mert a mezőgazdasági önállók jövedelmei (amelyek e csoportnak mintegy a felét teszik ki) nem növekedtek számottevően.

A megtakarítások összege 1956-ban 1 178 300 yen volt, 27,3 százalékkal nagyobb, mint 1955-ben.

A nemzetközi fizetési mérleg pozitív volt, de csak 18 600 millió yen egyenleget mutatott, szemben az 1955. évi 134 000 millióval, mert az export-volumen nem változott, az import volumene pedig mintegy 25 százalékkal megnőtt.

Annak ellenére, hogy a nemzeti jövedelem növekedett, az egy főre jutó nemzeti jövedelem volumene nem változott lényegesen, és még mindig csak kb. egykilencede az Egyesült Államokénak, és jóval alatta marad a fejlett európai tőkés országokénak.

A következőkben a nemzeti jövedelem alakulását tüntetjük fel Japánban az elmúlt években.

A nemzeti jövedelem alakulása Japánban (1934—1936 évi áron)

Év	Milliárd yen
1930	12,2
1935	14,3
1939	16,8
1940	16,1
1941	16,7
1944	15,4
1946	8,2
1949	11,8
1950	13,9
1951	15,2
1952	16,6
1953	17,9
1954	18,3
1955	20,0
1956	22,1

(The Oriental Economist. Tokyo. 1957. július)

Kanada. A foglalkoztatottságra vonatkozó fontosabb adatokat tartalmaznak a következő táblák.

Megnevezés	1955.	1956.	1957. július 20-án
	évben		ezer fő
Aktív korú népesség	10 529	10 710	11 043
Ebből:			
gazdaságilag in- aktívák száma ...	4 971	5 006	4 931
gazdaságilag ak- tívák száma	5 558	5 705	6 112
Ebből:			
a mezőgazda- ságban dolgozik	818	774	880
a mezőgazda- ságon kívül dolgozik	4 510	4 752	5 069
munkanélküli és munkát keres	230	179	163

A munkanélküliek számának havonkénti hullámvázása a következőképpen alakult:

Időpont	Munkanélküliek száma (ezer fő)
1955. július 23.	150
augusztus 20.	131
szeptember 17.	138
október 22.	142
november 19.	162
december 10.	200
1956. január 21.	286
február 18.	308
március 24.	295
április 21.	257
május 19.	165
június 23.	117
július 21.	102
augusztus 18.	103
szeptember 22.	97
október 20.	98
november 17.	135
december 15.	186
1957. január 19.	303
február 16.	323
március 16.	343
április 20.	306
május 18.	194
június 22.	162
július 20.	163

(Canadian Statistical Review, 1957. augusztus)

Koreai Népi Demokratikus Köztársaság. A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság ipara a köztársaság megalakulása óta, az országban létrejött társadalmi-gazdasági átalakulás következtében jelentős mértékben fejlődött.

Az amerikai imperialisták által kirobbantott háború következtében (1950—1953-ban) az ipar súlyos károkat szenvedett. Így például 1953-ban a villamosenergia-termelés 26, a széntermelés 11, a kohászat termelése 10, a vegyiparé pedig 22 százaléka volt az 1949. évinek.

A teljes termelés növekedése az állami és szövetkezeti iparban
(1949. év = 100)

Év	Százalék
1953	68
1954	103
1955	156
1956	200
1957 (terv)	239,6

A termelési eszközök és a fogyasztási cikkek termelése az elmúlt években a következőképpen alakult:

Megnevezés	Termelés az		
	1954.	1955.	1956.
	évben (1953. év = 100)		
A szektor	190	311	403
B szektor	128	178	217

1956-ban az A szektor részesedése az ipari teljes termelésben 53,9, a B szektoré 46,1 százalék volt.

A vas- és fémipar termelésének aránya az egész ipar termeléséhez viszonyítva állandóan növekedett. 1944-ben az arány még csak 1,6 százalék, 1949-ben 8,1, 1953-ban 15,3, 1955-ben pedig már 17,9 százalék. A textilipar termelésének aránya az egész iparéhoz képest az 1944. évi 6,0 százalékról 1956-ban már 18,4 százalékra emelkedett.

Néhány fontosabb termék termelése az elmúlt évek folyamán a következőképpen alakult:

Év	Villamos- energia (milli- árd kil- watt- óra)	Szén (millió tonna)	Nyers- vas (ezer tonna)	Vas- és fémipari termé- kek (milli- árd von)*	Cement (ezer tonna)
1949	5,92	3,99	164,0	2,4	540,0
1953	1,01	0,71	—	3,0	26,5
1954	1,96	2,05	—	—	230,0
1955	3,16	3,24	112,0	7,9	360,0
1956	5,10	3,90	187,2	9,3**	597,0

* Változatlan áron.

** Terv.

Év	Szerfa (ezer m ³)	Fűrész- áru (ezer m ³)	Mű- trágya (ezer tonna)	Pamut- szövet (millió méter)	Selvem- szövet (ezer méter)
1949	1610	530	332,0	9,40	—
1953 ...	1004	286	—	20,70	830
1954	1800	686	19,6	22,00	910
1955	2510	1050	84,0	46,20	3100
1956	2600	1100	195,0	73,60	3400

Az ipari beruházások értéke az 1954–1956. években folyó áron számítva 39 900 millió vont tett ki, ami az összes népgazdasági beruházásoknak 49,6 százaléka. Az ipari beruházások 81,2 százaléka nehézipari, 18,8 százaléka pedig könnyűipari beruházás.

A munka termelékenységének színvonalára az iparban 1954-ben 41, 1956-ban pedig 94 százalékkal haladta meg az 1953. évi szintet.

(Voproszű Ekonomiki. 1957. évi 7. sz.)

Német Demokratikus Köztársaság. A Német Demokratikus Köztársaságban nagy jelentősége van a járműiparnak. Az iparnak, a mezőgazdaságnak, a kereskedelemnek és a közlekedésnek egyre több gépjárműre van szüksége. Emellett a lakosság életszínvonalának emelkedése következtében magánszemélyek is mind nagyobb mértékben kívánnak gépkocsit vásárolni. Az ország ezért nagymértékben fejlesztette a járműiparát, és e téren egyre nagyobb eredményeket ér el.

1936-ban, a Német Demokratikus Köztársaság területére esett az akkori Németország személygépkocsigyártásának 24,9 tehergépkocsigyártásának 24,7 autógyártásának 20,5 motorkerékpárgyártásának pedig 37,1 százaléka.

A részletes adatok:

Megnevezés	A gyártott gépjárművek száma		A NDK-ban gyártott járművek számának aránya az egész Németországban gyártottakéhoz viszonyítva (százalék)
	az egész Németország területén	a Német Demokratikus Köztársaság területén	
	az 1936. évben (darab)		
Személygépkocsi	244 289	60 849	24,9
Tehergépkocsi	77 111	19 061	24,7
Autóbusz	2 449	108	4,4
Motorkerékpár	145 916	54 196	37,1

Részben háborús károk, részben pedig gazdaságpolitikai intézkedések következtében a termelés a háború utáni években és a közelmúltban is, kisebb volt, mint 1936-ban.

A gépjárműgyártás az elmúlt években az alábbiak szerint alakult:

Megnevezés	A gyártott gépjárművek száma az				
	1951.	1952.	1953.	1954.	1955.
	évben (darab)				
Személygépkocsi	11 092	12 161	13 490	19 677	22 247
Tehergépkocsi ..	5 137	6 687	11 144	12 222	14 191
Motorkerékpár	23 896	36 727	47 146	50 270	88 155
Autóbusz	128	113	195	447	686

1953-hoz viszonyítva a termelés és az export jelentős mértékben fejlődött, különösen a motorkerékpároknál.

Megnevezés	Az 1955-ben	
	gyártott	exportált
	járművek (1953. év = 100)	
Személygépkocsi ..	164,9	117,1
Tehergépkocsi	127,3	131,5
Motorkerékpár	187,0	198,2

1956-ban ugrásszerű fejlődés következett be a gépjárműgyártás terén. Különösen a motorkerékpárok és mopedek gyártása fejlődött óriási mértékben.

Megnevezés	Az 1956. évben gyártott járművek	
	száma	az 1955. év százalékában
Személygépkocsi ..	28 145	126,5
Tehergépkocsi	17 201	121,2
Motorkerékpár	181 608	206,0
Ebből: moped ..	102 307	538,5

A tervek szerint 1960-ban a Német Demokratikus Köztársaságban 130 000 személygépkocsit, 400 000 motorkerékpárt és közel 30 000 tehergépkocsit gyártanak.

A gépjárműiparban a munkatermelékenység (teljes termelési érték alapján számítva) 1955-ben 60 százalékkal, 1956-ban pedig 73,4 százalékkal volt magasabb, mint 1951-ben.

(Vierteljahreshette zur Statistik der Deutschen Demokratischen Republik. 1957. évi 3. sz.)

*

Mongol Népköztársaság. Mongólia mezőgazdaságának legfontosabb ága az állattenyésztés, a mezőgazdaság össztermelésének több mint 70 százalékát adja. Az állattenyésztés foglalkoztatja a kereső népesség 70,8 százalékát. Az állatállománynak több mint a fele juh.

Az állatállomány 1949 óta két- és félszeresére növekedett.

Az állatállomány alakulása (számszállat)

Év	Millió darab
1949	9,0
1952	22,8
1954	23,7
1955	24,0
1956	24,5
1957 (terv)	25,4

Az egyéni állattenyésztő gazdaságok megoszlása
1956-ban
(az állatok száma szerint)

Gazdaság	Megoszlás (százalék)
Állata nincs	3,2
1—50 db állata van	34,0
51—100 db állata van	23,7
101—200 db állata van	23,8
201—400 db állata van	12,5
401—700 db állata van	2,4
700-nál több állata van	0,4
Összesen	100,0

Az egyéni aratgazdaságok (pásztorgazdaságok) szövetkezetbe tömörülése a második ötéves terv (1953—1957.) évei alatt megélelénkült. A szövetkezeti aratgazdaságok száma az elmúlt években a következőképpen alakult:

Magnevezés	1952.	1954.	1955.	1956.	1957.*
	évben				
A szövetkezetek száma	165	198	400	560	680
A szövetkezeti tagok száma	10 023	15 400	25 000	44 100	
A szövetkezetbe tömörült gazdaságok száma a gazdaságok összes számához viszonyítva (százalék)	2,7	7,5	10,0	20,0	25,0

* Július hó.

A szövetkezetek általában nagyüzemi gazdaságok. 1955-ben a 400 szövetkezet közül 70-ben átlagosan 10 000, 20-ban 20—30 000 és 5 szövetkezetben több mint 30 000 állat volt.

A mongol mezőgazdaságban nagy jelentősége van az állami gazdaságoknak, ezekben főleg tenyésztőállatok tenyésztése folyik. Az állami gazdaságok száma az 1940. évi 3-ról 1955-ben 21-re emelkedett. Egy-egy állami gazdaságban átlagosan 12 000 állat van.

Az állattenyésztés hozama az állami gazdaságokban emelkedik. 1956-ban az egy tehénre eső tejhozam 450 liter volt, 1957-ben — a tervek szerint — a tejhozam eléri a 600 litert.

A takarmányellátás szempontjából nagy jelentőségük van a szénakaszáló-állomásoknak. 1956-ban 70 szénakaszáló állomás működött (1940-ben számuk 10 volt). Az utóbbi években a szénakaszáló állomásokat a legmodernebb gépekkel látták el, bevezették a villamosított juhnyírást, az állatok mesterséges megtermékenyítését stb. 1956-ban a szénakaszáló állomások 73 000 juhot nyírtak meg, 10 120 tehenet és 284 510 anyajuhot termékenyítettek meg mesterségesen, 70 300 tonna szénát takarítottak be.

(Voproszű Ekonomiki, 1957. évi 8. sz.)